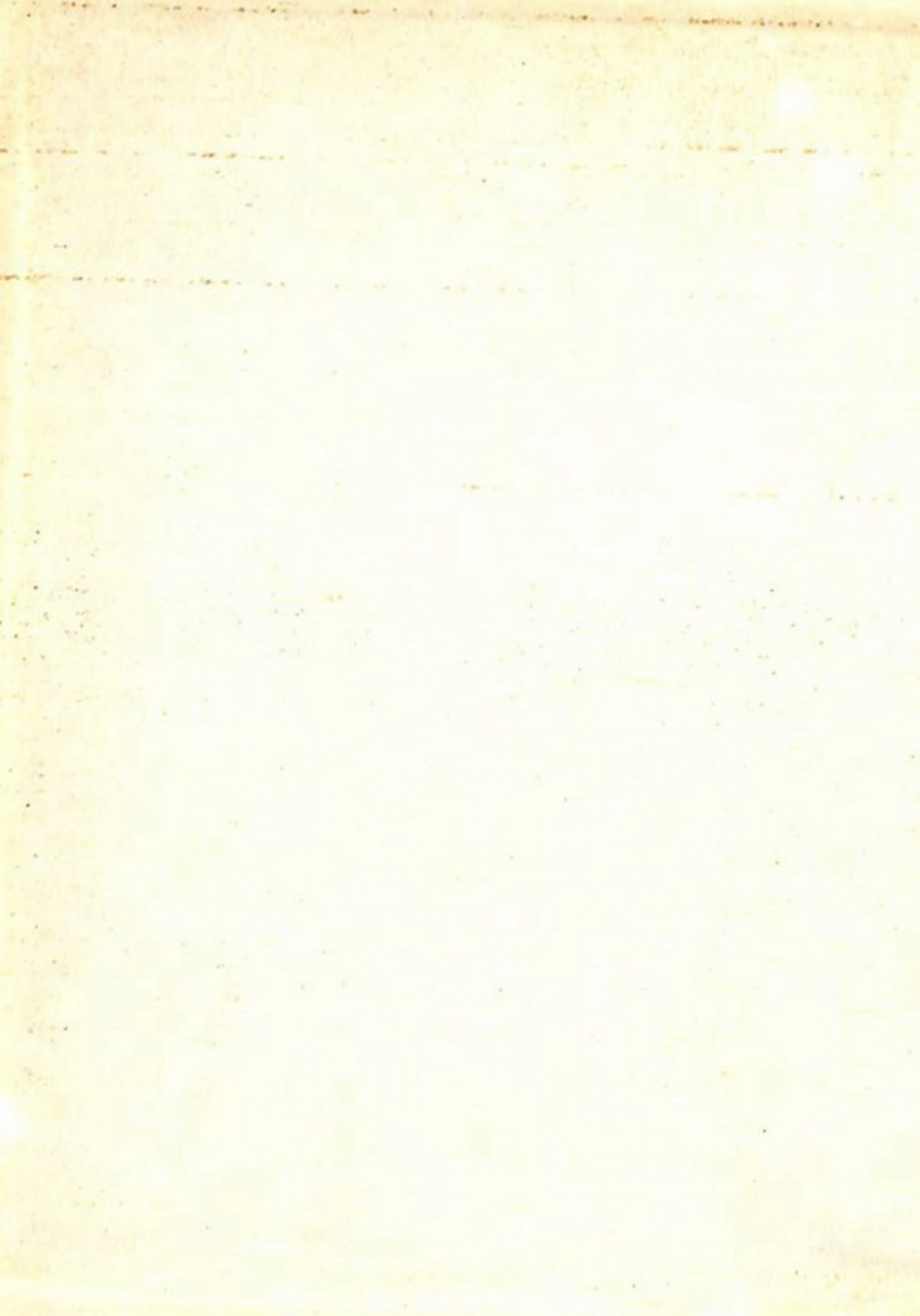
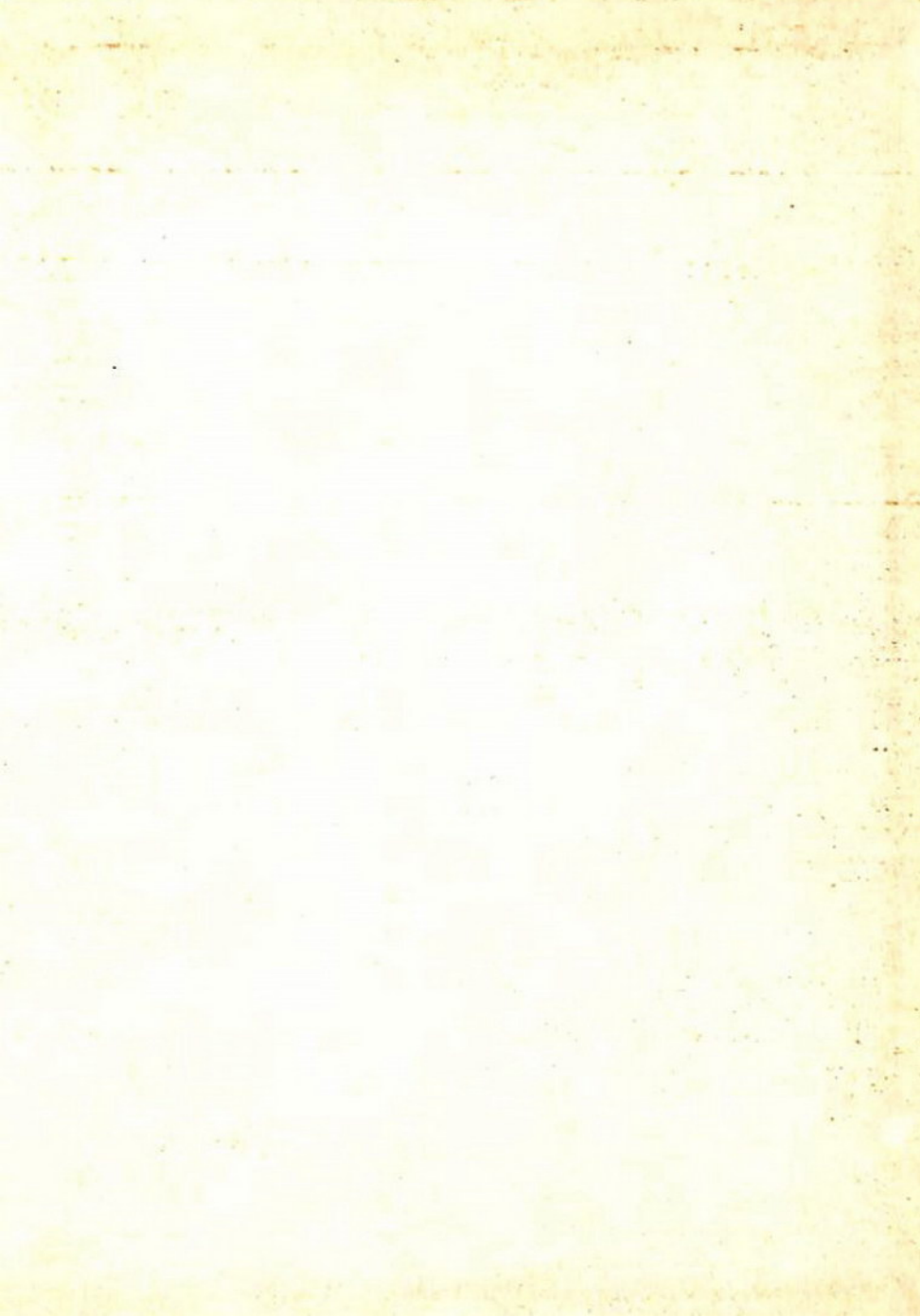

ՀԱՅ ԵՎ ԿՄԱՅ

ՀԱՅ ԵՎ ԿՄԱՅ
ԺՌՆՈՒԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՀԱՄԱԳՈՐԾԱՅԻՆ ՅՈՒՅՈՒՆ
ԱԶՆԱԳԱՎԱԿԱՆ
ՊԱՅԲԱՆՈՒՄ

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ

В. М. МАРТИРОСЯН

**СОТРУДНИЧЕСТВО
АРМЯНСКОГО И ГРУЗИНСКОГО НАРОДОВ
В ОСВОБОДИТЕЛЬНОЙ БОРЬБЕ**

(20-е ГОДЫ XVIII ВЕКА)

ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН 1971

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ,
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

Վ. Մ. ՄԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆ

ՀԱՅ ԵՎ ՎՐԱՅ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆԵՐԻ
ՀԱՄԱԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ
ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐՈՒՄ

(XVIII ԴՍՐԻ 20-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐ)

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԱ ՀՐԱՏԱՐԱԿԱՆ ԳՐԱԳԱՐԱՆ
ԵՐԵՎԱՆ 1971

Աշխատութիւնը նվիրւած է հայ և վրաց ժողովուրդների պատմութեան առաւել ուշագրաւ ժամանակաշրջաններէջ մեկին, երբ այդ ժողովուրդները, Ռուսաստանի գալիք օղնութիւնից գոտեպնդւած, պայքարի ելան պարսիկ բռնակալների ու խորք գաւթիչների դեմ:

Աշխատութիւնը գրւած է արխիւային և ալլ բնույթի նյութերի հիման վրա: Հեղինակը լուսաբանել է հայ և վրաց ժողովուրդների համագործակցութեան պատմութիւնը ազատագրական պայքարում, ինչպես և շարադրել Ռուսաստանի քաղաքականութիւնը Անդրկովկասի նկատմամբ:

Աշխատությունը նվիրված է հայ և վրաց ժողովուրդների պատմության առավել ուշագրավ ժամանակաշրջաններից մեկին, երբ այդ ժողովուրդները, Ռուսաստանի դալիւր օգնութլունից գոտեպնդված, պայքարի ելան պարսիկ բռնակալների ու թուրք զավթիչների դեմ:

Աշխատությունը գրված է արխիվային և այլ բնույթի նյութերի հիման վրա: Հեղինակը լուսաբանել է հայ և վրաց ժողովուրդների համագործակցության պատմությունը աղատադրական պայքարում, ինչպես և շարադրել Ռուսաստանի քաղաքականությունը Անդրկովկասի նկատմամբ:

XVIII դարի 20-ական քվականները առանձնահատուկ տեղ են գրավում Անդրկովկասի ժողովուրդների պատմության մեջ: Այդ մի ժամանակաշրջան էր, երբ հայ և վրացի եղբայրական ժողովուրդները էլել էին ազատագրական պայքարի պարսկական բռնակալների և քուրֆ զավթիչների դեմ՝ ապավինած Ռուսաստանի ռազմա-ֆաղափական զալիֆ օգնությամբ:

Պետրոս 1-ինի պարսկական արշավանքի օրերին Հայաստանում և Վրաստանում բռնկված համաժողովրդական ապստամբություններն ու տասնամյա համառ կռիվները պայծառ էջեր են Անդրկովկասի ժողովուրդների կողմից քուրֆ-պարսկական տիրապետության դեմ մղած պայքարի տարեգրության մեջ:

Ներկա ուսումնասիրության նպատակն է ուրվագծել XVIII դարի սկզբներին Անդրկովկասում տիրող իրադրությունը, վեր հանել տնտեսական և ֆաղափական նպատակները, պատճառներն ու շարժառիթները, որոնցով պայմանավորված էր ռուսական կառավարության ֆաղափականությունը Մերձավոր Արևելքում և, մասնավորապես, Անդրկովկասում: Աշխատության մեջ փորձել ենք բացահայտել այն պատճառները, որոնք դրդում էին Ռուսաստանին և Անդրկովկասի ժողովուրդներին գտնելու ռազմա-ֆաղափական համագործակցության եզրեր, աշխատել ենք ցույց տալ հիշյալ ռազմա-ֆաղափական համագործակցության նախապարհին ընկած խոչընդոտներն ու անբարենպաստ հանգամանքները, որոնք այդ ժամանակ խանգարեցին հայ և վրացի ժողովուրդներին ձերբազատվելու քուրֆ-պարսկական լծից:

Անդրկովկասի ժողովուրդների այս ժամանակաշրջանի պատմության կարևոր առանձնահատկություններից մեկը օտարերկրյա նվաճողներին նրանց ցույց տված համատեղ դիմադրությունն է, ռազմա-ֆաղափական միասնությունը: Բախտակից ժողովուրդների ազատագրական պայքարի այս բնորոշ կողմը ցարդ հատուկ ուսումնասիրության չի արժանացել, քե՛ն դրա գիտա-ֆաղափական անհրաժեշտությունը կասկածից վեր է:

Սույն աշխատությունը մի համեստ փորձ է լրացնելու այդ բացը:

ԴՐՈՒԹՅՈՒՆՆ ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍՈՒՄ
XVIII ԴԱՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ՔԱՌՈՐԴՈՒՄ

XVIII դարի առաջին քառորդում Արևելյան Անդրկովկասը գտնվում էր պարսկական տիրապետության ներքո: Վրաստանը ֆեոդալական-ճորտատիրական երկիր էր՝ մասնատված առանձին թագավորական-իշխանական տների, մի հանգամանք, որը պայմանավորված էր երկրի սոցիալ-տնտեսական վիճակով: Արևելյան Հայաստանը բաժանված էր առանձին խանությունների՝ Երևանի, Նախիջևանի և Ղարաբաղի:

Արևելյան Անդրկովկասի սոցիալ-տնտեսական զարգացումը խոչընդոտող պատճառներից մեկը XIII—XV դարերում թուրք և պարսիկ զավթիչների զերիշխանությունն էր, զավթիչներ, որոնք ֆեոդալիզմի զարգացման առավել ցածր աստիճանի վրա էին գտնվում, քան Հայաստանը և Վրաստանը: Կ. Մարքսը և Ֆ. Էնգելսը բաղմիցս նշել են այն հանգամանքը, որ բարբարոսական ներխուժումները կարող են

քայքայել որևէ կրկրի զարգացած արտադրողական ուժերը և հարկադրել վերսկսել ամեն ինչ նորից¹:

Արևելյան Անդրկովկասում թուրք-պարսկական տիրապետության հաստատումը ուղեկցվել է երկարատև պատերազմներով, որոնք ծանր են նստել տեղի ժողովուրդների վրա: XVI դարից սկսած Հայաստանը, Վրաստանը և Ադրբեջանը Պարսկաստանի և Թուրքիայի կատաղի պայքարի թատերաբեմ էին դարձել: Այդ պետությունները ձգտում էին տիրել Անդրկովկասը և հպատակեցնել տեղի ժողովուրդներին: XVI դարի կեսերին Թուրքիան և Պարսկաստանը Անդրկովկասը բաժանեցին միմյանց միջև:

1555 թ. թուրք-պարսկական պայմանագրի համաձայն, Քարթլին, Կախեթը, Սամցխե-Սաաթաբեգոյի մեծ մասը, ինչպես և Արևելյան Հայաստանը՝ Արարատյան դաշտավայրը՝ Սյունիքն ու Արցախը անցան Իրանին, իսկ Իմերեթիայի թագավորությունը, Գուրիայի և Մինգրելիայի իշխանությունները և Արևմտյան Հայաստանը՝ Թուրքիային:

Սակայն Անդրկովկասի ազատասեր ժողովուրդները չհաշտվեցին օտար տիրապետության հետ և առաջին իսկ օրից հերոսաբար պայքարում էին իրենց ազատության համար: Դրան դեմ հանդիման թուրք-պարսկական իշխանությունները սկզբից ևեթ գործում էին համատեղ և չնաչած նրանց միջև եղած հակամարտություններին, միմյանց օգնության էին դալիս՝ Անդրկովկասի ժողովուրդներին հնազանդեցնելու համար:

¹ См. К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 3, М., 1955, стр. 54.

1555 թվականի հաշտությունից հետո էլ մի քանի անգամ բռնկվեցին թուրք-պարսկական պատերազմներ՝ Անդրկովկասը տիրելու նպատակով. ի վերջո 1639 թ. Թուրքիան և Պարսկաստանը հաշտություն կնքեցին և կրկին բաժանեցին Անդրկովկասը. Արևմտյան Հայաստանը, Արևմտյան և Հարավային Վրաստանը բաժին ընկան Թուրքիային, իսկ Արևելյան Վրաստանը և Արևելյան Հայաստանը, Ադրբեջանը և Դաղստանը՝ Իրանին։ Օտար նվաճողները, սակայն, պարզորոշ կերպով զգում էին, որ փոխադարձ համաձայնություն կնքելը դեռևս չի նշանակում այս երկրներում ազատորեն իշխել, քանզի Անդրկովկասի ժողովուրդները պայքարում էին ազատության և անկախության համար։ Իրենց տիրապետությունը պահպանելու համար նրանք դիմում էին վայրագ միջոցների։ Բնակչության ֆիզիկական բնաջնջումը, հայրենիքից ժողովուրդների զանգվածային տեղահանումը, քաղաքների և գյուղերի ավարառումը, այգիների ոչնչացումը, կուլտուրայի հուշարձանների ավերումը, օտար սովորույթների, նիստուկացի պարտադրումը, բռնի կրոնափոխությունները, չխոսելով այլևս ծանր հարկերի մասին, որ զրվում էին նվաճված երկրների վրա, — ահա այն միջոցները, որոնցով նվաճողները ձգտում էին հպատակության մեջ պահել Անդրկովկասի ժողովուրդներին։

Պարսից տիրապետողները Վրաստանում կենտրոնական իշխանությունը թուլացնելու նպատակով հովանավորում էին ֆեոդալական երկպառակությունները և ջլատում երկրի դիմադիր ուժերը։ Նրանց կողմից հովանավորվող ֆեոդալները վրաց թագավորների համար անձեռնմխելի էին դառնում և ծառայում հայրենիքի դավթիչների բռնատիրության ամրապրնդմանը։ Ինչ վերաբերում է Արևելյան Հայաստանին, ապա

այստեղ վաղուց վերացված էր ազգային պետականութիւնը, և այդ երկիրը կառավարում էին պարսից շահի կողմից նշանակված խաներն ու բեգլերբեգերը:

Օտար տիրապետութիւնը, միջֆեոդալական կռիւները, ծանր հարկերը, կամայականութիւնները, կողոպուտն ու անմարդկային շահագործումը, ազգային և կրօնական հալածանքներն ու բռնութիւնները Անդրկովկասում անհնար էին դարձնում արտադրողական ուժերի բավարար զարգացումը: Իշխում էր բնատնտեսութիւնը: Իսկ սա խանգարում էր առևտրա-արհեստավորական տարրերի կազմավորմունը և հզորացմանը, որոնց զարգացումը կիսխաներ այդ երկրների տնտեսական առաջընթացը և կնպաստեր պետական միասնութեան ստեղծմանը: Վրաստանի սոցիալ-տնտեսական կյանքի հետամնացութեան համոզիչ օրինակ էր կիսաանկախ իշխանութիւնների՝ թաւադութիւնների սիստեմի հաղթանակը, որը վերջնականապէս ձեւավորվեց XV դարի վերջերին և իր գոյութիւնը պահպանեց մինչև XIX դարի սկիզբը: Երկրի կենտրոնաձիգ ուժերը պարտվել էին: Դա ֆեոդալական ռեալիցիայի հաղթանակն էր, որի հետեանքը եղավ Վրաստանի քաղաքական մասնատւածութիւնը: Սակայն չէր դադարել պայքարը ֆեոդալական մասնատւածութեան դեմ՝ հանուն երկրի պետական միասնութեան վերականգնման: Վրաստանի առաջագնամ գործիչները լավ էին հասկանում, որ ֆեոդալների իշխանութիւնը մեծ վնաս էր հասցնում երկրին: Կանչայեթի ճաշոցի XVIII դարի առաջին կեսին վերաբերող հիշատակարանում ընդգծվում է, որ ֆեոդալական երկպառակութիւնները մեծապէս վնասում էին հայրենիքին: Հիշատակարանում ասված է. «Մուխրանի իշխանը, Արագվայի, Քսանի էրիս-

թաւները (իմա իշխանները—Վ. Մ.), Ամիւլախւարը, սրանք էլ միմյանց թշնամի և քինախնդիր էին: Ոչ միմյանց էին հանգիստ տալիս և ոչ էլ հրկիրին, և այդ իսկ պատճառով թշնամին ավելի ուժեղացավ և հրկիրն ավերեց, այլապես, եթե սրանք միասիրտ լինեին, թշնամին ոչինչ չէր կարող անել, ոչ էլ մի ուրիշ թշնամի կկարողանար որևէ բան զավթել»²:

Անդրկովկասի ազատագրական պայքարի գործիչները ջանում էին համախմբել հղբայրական ժողովուրդների ընդ-վըդումները օտար զավթիչների դեմ, սակայն այս ամենը բա-վարար չէր թշնամու դեմ վճռական ու վերջնական հաղթա-նակ տանելու համար: Անհրաժեշտ էր հուսալի և հզոր դաշ-նակից, որը շահագրգռված լիներ պայքարելու Անդրկովկասի ժողովուրդների թշնամիների դեմ և ի վիճակի լիներ օգնելու այդ ժողովուրդներին: Հայաստանը և Վրաստանը քանիցս փորձել էին այդպիսի օգնութուն ստանալ արևմտանվրոպա-կան պետութւոններից: Այդ նպատակով հայ և վրաց քաղա-քական գործիչները բանակցութւոններ էին վարել Հռոմի պապի, Իսպանիայի, Ֆրանսիայի, Գերմանիայի միապետ-ների հետ, սակայն այս պետութւոնները չարդարացրին նրանց հույսերը: Բանակցութւոնների ընթացքում պարզվել էին, որ արևմտանվրոպական պետութւոնները ամենևին էլ չահագրգռված չէին Անդրկովկասի ժողովուրդներին ազատա-գրելու գործով: Ավելին, նրանց համար ձեռնտու էր Անդրկով-

² Сборник материалов для описания местностей и племен Кав-каза, вып. XXIX, 1901, стр. 135—136, Е. Такаишвили, Канчае-ский „Жам-гулани“ и исторические приписки его кинклосо. *Տե՛ս նաև* Գ. Գ. Յառոյան, Թուրք-սաթարացիները շրտուրտութւոնն իստորոյնն-տոյն, տօնոլ., 1960, ԶԶ. 42.

կասում ստեղծված դրուქյան պահպանումը: Նրանք ձգտում էին համաձայնության գալ թուրքական և պարսկական կառավարությունների հետ և դրանով իսկ ձեռք բերել Արևելքում շահավետ տնտեսական գործարքներ կատարելու իրավունք:

Անդրկովկասի ժողովուրդները արդեն XVII դարի վերջերին և XVIII դարի սկզբներին համոզվում են, որ աղատագրական պայքարում իրենց իսկական դաշնակիցը կարող է լինել միմիայն Ռուսաստանը, որի քաղաքական նկրտումները համընկնում էին հայ և վրաց ժողովուրդների պայքարի հետ ընդդեմ թուրք-պարսկական տիրապետության: Ուստի հայ ու վրացի առաջագիմ քաղաքական գործիչները ուղիներ էին որոնում Ռուսաստանի հետ դաշնակցելու համար:

Հարյուրամյակների պատմություն ունեն հայ-ուսական և վրաց-ուսական կապերը: Հին դարերի խորքերից է ակունք առնում հայ-վրացական համագործակցությունը: Վրաստանի քաղաքական գործիչները սկզբից ևեթ պատշաճորեն գնահատեցին Մոսկովյան պետության հզորացումը և ի դեմս նրա՝ տեսան իրական դաշնակցին: Ռուսաստանի քաղաքական շահերի և Վրաստանի քաղաքական ձգտումների համընկնման արդյունքն էր XVI դ. 80-ական թվականներին (1585—1589 թթ.) կնքված դաշնագիրը ուսաց թագավոր Ֆեոդորի և Կախեթի թագավոր Ալեքսանդրի միջև: Վրաստանի գործիչները Ռուսաստանի հետ մշակեցին թուրք-պարսկական լծից ազա-

³ Տե՛ս Ն. Զեյնոն Մեյլի, Ռուսეთ-Սափարտեղոս շրտիցրտոծոն իստորոհոն XVI—XVII տաշտոնոն մոջոնոն. մոսոլոնոն Սոփոտեղոնոն ոն քոքոնոն իստորոնոնոն, տոնոնոն, 1944.

տադրվելու համատեղ պայքարի ծրագիր. սակայն իրականաց-
նել այն հնարավոր չեղավ:

Պարսիկ և թուրք նվաճողները, որոնք Անդրկովկասի
ժողովուրդներին կամենում էին ստրկացնել, ամեն կերպ
ձգտում էին թույլ չտալ այդ երկրների մերձեցումը Ռուսաս-
տանի հետ: XVII դարում նրանք սաստկացրին իրենց բռնու-
թյունները Անդրկովկասում, որի ժողովուրդները հերոսական
պայքար էին մղում թշնամու դեմ: Օրինակ, XVI դարի վեր-
ջին և XVII դարի առաջին կեսին օտարերկրյա նվաճողների
դեմ հռանգուն պայքար էր սկսել Կախեթի թագավորությունը,
որը ձգտում էր դաշն կնքել Ռուսաստանի հետ: Ի հակակշիռ
դրան պարսից շահը փորձեց վերջնականապես ավերել
Վրաստանը: Շահ Աբաս 1-ինի բարբարոսական ծրագիրը
նախատեսում էր Վրաստանից արմատախիլ անել տեղական
բնակչությանը և այնտեղ վերաբնակեցնել թուրք-թաթարա-
կան քոչվոր ցեղեր: Ճիշտ է, վրաց ժողովրդի հերոսական
պայքարը ձախողեց թշնամու այդ ծրագրի լրիվ իրագործումը,
սակայն դա ծանր նստեց Վրաստանին: Երկիրը մեծ կորուստ-
ների կրեց: Դա շտեմնված դժվարությունների ժամանակա-
շրջան էր հայ և վրաց ժողովուրդների պատմության մեջ:
Պարսկական ասպատակությունների հետևանքով առանձնա-
պես տուժեցին Կախեթը, Արարատյան դաշտավայրը, Շիրա-
կը: Ամայացան այդ երկրները: Ռուս գեապանները, որոնք
Վրաստանում հղել էին XVII դ. 30-ական թվականներին,
Կախեթի մասին, օրինակ, գրում էին. «Վրաց երկիրը ավեր-
ված է, և շատ վայրեր անտառով են ծածկվել»⁴: Տեղահան

⁴ «Материалы по истории грузино-русских взаимоотношений
1615—1640 гг.», Тбилиси, 1937, стр. 331.

արված և բռնութեամբ Պարսկաստան դադլեցված հայերի և վրացիների թիվը մի քանի հարյուր հազարի էր հասնում:

XVIII դարի 20-ական թվականներին, օգտվելով Պարսկաստանում ստեղծված քաղաքական իրադրությունից, Անդրկովկասի ժողովուրդները վճռական քայլ կատարեցին Ռուսաստանի հետ դաշն կնքելու և թշնամու լուծը թոթափելու ուղղությամբ: Նշանակալից էր, մանավանդ, Քարթլիի թագավոր Վախթանգ 6-րդի դերը: Քարթլին տնտեսական առավել բարվոք վիճակում էր գտնվում, քան Վրաստանի մյուս մասերը: Տնտեսական կյանքի աշխուժացումը սկսվել էր տակավին XVII դարի 2-րդ կեսից, որ սլավոնալորված էր հրկրում տիրող համեմատական խաղաղ վիճակով: Աշխուժացել էին գյուղատնտեսությունը, առևտուրը, արհեստը և քաղաքային կյանքը, նկատելիորեն աճել էր բնակչության թիվը, վերականգնադանացել էին ավերված գյուղերն ու ավանները: Քարթլիի տնտեսական ամրապնդման գործում առանձնահատուկ նշանակություն ունեցան նաև կենտրոնական իշխանության ձևոնարկած միջոցառումները գյուղատնտեսության, ինչպես և տնտեսական շինարարության, օրենսդրության ու անհնազանդ իշխաններին հպատակեցնելու ուղղությամբ: Վախթանգ 6-րդի կենսագործած մի շարք միջոցառումների շնորհիվ Քարթլին թե՛ տնտեսապես և թե՛ քաղաքականապես նշանակալիորեն ամրապնդվեց: Նրկրի տնտեսական բարգավաճումը, բնականաբար, նպաստում էր նաև նրա կուլտուրայի զարգացմանը: 1709 թ. Թբիլիսիում հիմնվում է առաջին տպարանը, «Ռուսյալ մարդկանց» օգնությամբ ստեղծվում է Վրաստանի պատմության հավաքածուն, որն ընդգր-

կում էր XIV դարի սկզբից մինչև XVIII դարը, հրատարակվում է Շոթա Ռուսթավելու «Ընձենավորը» և այլն:

Կուլտուրայի զարգացումը իր հերթին նպաստում էր ժողովրդի ինքնագիտակցության բարձրացմանը, երկրի ազատագրական ուժերի համախմբմանը:

Գալու՛կ երկրի արտաքին դրությանը, նշենք, որ 1632 թվականից մինչև 1744 թվականը Քարթլին հարկադրված էր ճանաչելու իրանի դերիշխանությունը: Քարթլիի և Պարսկաստանի միջև հարաբերությունները այդ ժամանակաշրջանում ունեին հետևյալ պատկերը.

1. Քարթլիի թագավորը նշանակվում էր Պարսկաստանի շահի կողմից.

2. Քարթլիի թագավորը կարող էր լինել միայն վրաց խաղրատունիների գինաստիացի ներկայացուցիչը այն պայմանով, եթե վերջինս ընդունում էր մահմեդականություն.

3. Քարթլիի թագավորը Պարսկաստանում բարձր պաշտոն սկսեց է ունենալ.

4. Քարթլիի թագավորը համարվում էր «վալի» (շահի տեղակալ) և շահից ուժիկ էր ստանում.

5. Շահը Քարթլիից հարկ էր վերցնում, որը ճշտորեն սահմանված չէր. նա վերցնում էր նաև նվերներ.

6. Պարսկաստանի սահանջով Քարթլին պարտավոր էր նրան զորք տրամադրել.

7. Թբիլիսիի ամրոցում մշտապես պարսկական կայազոր պետք է լիներ.

8. Քարթլիի թագավորը պարտավորվում էր բանակցություններ չսկսել այլ պետությունների հետ առանց շահի համաձայնության.

ყაღაღორე: შარსიგ ჯაზერე ჯაღ ზին ზაასკანთამ ზარქლი-
 ზჯანასკიოქიონერ ლ ესთ ამხნაქნი ჯანთამ ზინ აქნ ოგთა-
 ჟორბელ ჯრხნგ ზაქათასკნერ ზამარ: შათაჯასკან ჯე, ორ-
 ჯაჯი თონასკან ერეონელქიონენერ ქამანასკ ზარქლი-
 ქაღაღორინ აქათქაღორ თხღერეგ მხსნ ზე ზათლავქიონ⁶:
 ლღერქორნერთამ ლ გქოთასკან გრასკანოქქან მხე ჟაღმეგ-
 ზქლელ ხნ ქრავასკან ჟორქი ოაღმასკან ჟარბე ონასკიოქიონ-
 ნერე ლ ზრავ გერე შარსასკათან ჯაჯი ჯრავქონენერ ამ-
 ჟაქნეგმან გორბოამ⁷:

ქასქსანგ 6-რეღ ნესათელი შარსასკათანთამ გოქო-
 ქიონ ონსეოღ ჯგნაქამერ ლ ჯაჯი ჯაჯაგერქოქიონერ
 ქრავ ჟორქი ოგნოქქან მხე, ორთქოამ ზე ქრავნელ ჯრანქ-
 ლიღმეგ აქართაგქიოღ აქნ აქაქმანერ, ესთ ორი ზარქლი-
 ქაღაღორე აქართაქორ ზე მაჯამესკანოქქიონ ერეონელ:
 1712 ქქლასკანინ, ლერე ქასქსანგ 6-რეღ ოღლერქნგ შარსასკ-
 თან ქაღაგქილელ, ზა ჟავარბასკორინ ზრახარქნგ ქასკ-
 მოქქიონ ერეონელ, სასკან ჯაჯერ, ოგთაგორბელი ქრასათანქ
 მქეჭხიღესკან ლრქაოლასკიონენერ, ქასქსანგ 6-რეღინ
 ზასკაგერგ ზაგერათონინერ თიჯამეგ მხს აქ ქხსნაქოქ⁸:

⁶ «Сочинения и переводы к пользе и увеселению служащие», СПб., 1760, стр. 37. Известия о находящихся с Западной стороны Каспийского моря между Астраханью и рекою Куром народах и землях и о их состоянии, в 1728 г. сочиненное полковником артиллерии И. Г. Гербером.

⁷ D. M. Lang, Georgia and the Fall of the Safavi Dynasty, Bulletin of the school of Oriental and African Studies, University of London, v. XIV, part 3, 1952.

⁸ *სს"ს* „მომღმწილველი“, ტ. III, თბილისი, 1953, გვ. 32—38. ვ. დონ-
 დუა, ვახტანგ VI-ის დროინდელი საქართველოს პოლიტიკური ისტო-
 რიიდან (1712—1745).

1714 թվականին շահը Վախթանգին Քիրման ուղարկեց, ուր նա պահվում էր իբրև գերի, իսկ Քարթլիի թագավոր հաստատեց նրա եղբորը՝ մահմեդականացած Իեսեին: Սակայն գերության մեջ Վախթանգ 6-րդին հաջողվում է կապ հաստատել Քարթլիի քաղաքական գործիչների հետ: Վախթանգին գերությունից ազատելու և նրան դաժ վերադարձնելու նպատակով վրաց գործիչները դիմեցին արևմտաեվրոպական երկրների օգնությանը: 1713 թ. Հռոմ և Փարիզ ուղարկվեց Սուլխան Սաբա Օրբելիանին: Նա մի քանի անգամ Վրաստանի գործերի վիճակը ներկայացրեց Ֆրանսիայի կայսրին և Հռոմի պապին: Սակայն նրա բոլոր ջանքերը զուր անցան: Հուսախաբված Սաբա Օրբելիանին վերադարձավ հայրենիք:

Զրկվելով դրսից օգնություն ստանալու հեռանկարից, վրաց հայրենասերները ստիպված համաձայնեցին, որպեսզի Վախթանգ 6-րդը ընդունի մահմեդականություն, և 1716 թ. նրանք այս խնդրանքով դիմեցին իրենց ապագա թագավորին: Վախթանգը ընդունեց մահմեդականություն, և շահը նրան հաստատեց Քարթլիի թագավոր, շնորհեց սպասալարի պաշտոն և նշանակեց պարսկական բանակի ղեխավոր հրամանատար⁹: Վերջին հանգամանքը ստիպեց Վախթանգին մինչև 1719 թ. մնալ Պարսկաստանում: Միջանկյալ այդ շրջանում Վրաստանի կառավարիչ էր նշանակված նրա որդի Բակարը: «Ուղարկեցին (Վախթանգին—Վ. Մ.) Թավրիզ, որ զորք տանի Խորասան և տվեցին Քարթլիի կառավարումը Բակարին՝ նրա որդուն»¹⁰:

⁹ ՅՁԵՄԾՈ, Ենթդրոշմ փարտուր, թ. 79.

¹⁰ Նույն տեղում:

Պարսկաստանում Վախթանգ 6-րդը առավել համոզվեց, որ շահական պետությունը ապրում է անկայուն վիճակ: Սեֆյան Պարսկաստանը XVII դարի վերջերից սկսած, իրոք, ապրում էր տնտեսական և քաղաքական ծանր ճգնաժամ: Անկման զլխավոր պատճառը աշխատավոր ժողովրդի նյութական ծանր դրությունն էր: Գյուղացիության և քաղաքի աշխատավոր մասսաների ֆեոդալական ծանր շահագործումը խոչընդոտում էր արտադրողական ուժերի զարգացումը: Իշխանավորները և ֆեոդալները իրենց հեղափոխության նման զուգընթացում էին փոխհատուցել հարկերի և տուրքերի ավելացմամբ, մի բան, որ ավելի էր քայքայում գյուղատնտեսությունը, արհեստն ու առևտուրը:

Ռուսական դեսպան Ա. Վոլինսկին Պետրոս 1-ինին գրում է, որ Ադրբեջանում՝ «Պարսկաստանի շտեմարանում, յոթ տարվա ընթացքում հողերը անմշակ էին մնում, երկրում տիրում էր սովը, իսկ Թավրիզի փողոցներում մարդկանց ղիակներ էին ընկած և մուրացկանների խմբեր էին թափառում»: Վոլինսկին ընդգծում է, որ Պարսկաստանը «...հարստության փոխարեն մեծ աղքատության մեջ է. շահի հպատակները... մեծ հարկերով են ծանրաբեռնված, և վճարում են անչափ մեծ տուրք, սակայն դրանից ավելի շատ օգտվում են կառավարիչները, քան թե թագավորը, որին նրանք միայն թվերն են տալիս, իսկ բուն պտուղները իրենց են պահում, մի բան որ արդեն նրանց համար սովորություն է դարձել, և այդ բանում թշվառ հպատակների նկատմամբ գթություն չունեն... կառավարիչները... ավելի շատ իրենց, քան թե պետության հեղափոխում են հետամուտ լինում, և իրենց աջակցությունը անհավատարմ են զայրացրել ժողովրդին, որ քիչ տեղեր

են մնացել, ուր չլինեն խռովություններ: Եւ այսպիսով, կարճ ասած, արդեն այժմ Պարսկաստանը դրանից դեպի վերջնական քայքայում և անկում է գնում»¹¹:

Պարսկաստանում ծայր առած ֆեոդալական զանազան խմբավորումների պայքարը և պալատական խարդախությունները ապաշնորհ շահ Սուլթան Հուսեյնի (1694—1722 թթ.) օրոք ընդունեցին անսահմանորեն մեծ չափեր: Շահ Սուլթան Հուսեյնը խաղալիք էր պալատական ավազանու ձեռքին: Պալատականներն էին վարում երկրի ներքին և արտաքին քաղաքականությունը: Ժամանակակիցների վկայությամբ, Սուլթան Հուսեյնը միանգամայն զուրկ էր պետական գործչի կարողություններից: Ա. Վոլինսկին գրում է. «Այստեղ այնպիսի մի գլուխ է այժմ իշխում, որ ոչ թե տեր է հպատակների վրա, այլ իր հպատակների հպատակն է, և կարծում եմ, նման հիմարի հազիվ թե կարելի լինի գտնել հասարակ մահկանացուների, այլ ոչ թե թագակիրների մեջ»¹²: Անգլիացի ճանապարհորդ Հանվելյի վկայությամբ «Արտակարգ ծուլությունն ու կանանց և զինու նկատմամբ ունեցած թուլությունը խլում էին նրանից պետությունը կառավարելու ընդունակությունը: Այս արատավոր հատկությունների հետևանքով նա շահ էր սոսկ անվանապես:

Բանակում ընկած էր կարգապահությունը, ոռճիկները մեծ ուշացումով էին վճարվում: Ավազակները վիտում էին ամենուրեք և խանգարում առևտրին: Պաշտոնյաները անողո-

¹¹ Հին ակտերի կենտրոնական պետական արխիվ (ՀԱԿՊԱ), ֆ. 77, 1715—1718, դ. 2, թ. 577—578:

¹² Նույն տեղում, թ. 200:

քաբար կողոպտում էին բնակչությանը: Արդարադատությունը բուն մայրաքաղաքում աճուրդի առարկա էր դարձել»¹³:

Առավել ծանր էր նվաճված երկրների ժողովուրդների վիճակը, որոնք ենթարկվում էին ֆեոդալական անխնա շահագործման ու բացարձակ կողոպուտի բնույթ կրող հարկահանման: Գնալով սաստկանում էր գյուղացիների շահագործումը ինչպես առանձին ֆեոդալների, այնպես էլ սեֆյան պետության կողմից:

Հսկայական չափերով աճել էին աշխատավորությունից դանձվող հարկերը: Դեպքերին ափանատես ու մասնակից պատմիչ Նսայի Հասան Ջալալյանցի վկայությամբ պարսից ղորքը՝ ցրված նվաճված շրջանները, հարկերը գանձում էր ամենայն դաժանությամբ: «Եւ ցրուհցան ղորքն (պարսից) ընդ երկիրս և ընդ գիւղօրայս ի թիւ արկեալ գրովն, և քանզի յոյժ ծանր էր լուծն և ոչ կարէին տանել, վասն որոյ շարշարէին և կեղեքէին և ջարդելով առնուին: Նոյնպէս ի վաճառականաց և յամենայն արհեստաւորացն առին: Եւ այսպէս ամբոս ամի զգլուխսն համարէին, և հարկահանքն եկեալ ճշդիւ առնուին: Յետ այսորիկ միւս ևս կերպիւ հարկս եղին, և անուանեցին զայս ասպաքուրան, դարձեալ միւս ևս եղին և զայն ասացին շահզադի ախրաջաթ, միւս ևս յաւելին և անուանեցին շեշտինար և զայս երեքպատկեցին: Եւ դարձեալ կրկին ևս եղև հրաման ելանել և գրել զամենայն սահմանս երկրի, գիւղօրէից և ագարակաց, զհող, զշուր, զայգի, զանդաստան,

¹³ J. Hanway. Beschreibung der neuesten Reichsveränderung in Persien, I Abteilung, II Teil, Hamburg und Leipzig, 1754, seite 25—26.

զծառ, գտունն, և դամենայն ինչ որ պիտոյ է մարդկան՝ առհասարակ... Զայս ամենայն, զոր գրեցաք՝ նորահնար շարիք էր, զոր եդին ի վերայ առաջնոց սահմանեալ հարկացն, որ և առաջինն ևս ծանրագոյն էր բռնն ի վերայ ժողովրդեան»¹⁴։

Հարստահարումներն ու կողոպուտը, հալածանքներն ու դաժանությունները Արեւելյան Հայաստանում լիակատար սանձարձակութեան հասան մանավանդ XVIII դարի առաջին քառորդում, շահ Սուլթան Հուսեյնի օրոք։ Ղազար Զահկեցու 1726 թվականի հիշատակարանում տրված է պատմական այդ ամբողջ շրջանի դատական ու ոստիկանական մարմինների գործունեության մոռյլ պատկերը։ «Պարսից երկդիմի գաղանոց» մասին Զահկեցին գրում է. «Չարաշար և զանազան տառապանօք ջանիւ, կիզեքմամբ և զանազան տառապանօք անբարշտացան ընդ ազգս Հայոց, թարց ամբաստանութեան և վկայի ըմբռնէր զանմեղս և կապէր զարդարս պրկեցուցանելով ի վերայ յերկրի, ակցի և բռնցի։ Խռչոր և ստուար փայտօք կբռնէին և հարկահանէին, զոմանս զընկունս ոտիցն հանէին և զոմանս մատունս և զթաթս ի գարշապարաց թափէին, զոմանց զսրունքս և զբարձս խորտակէին և զայսպիսի անողորմ և դառն ջանիւ տանջանօք կիսամահ արարեալ եղեալ ի բանդի, առնէին զինչս և վաճառէին զտունս և զամենայն կարասիս տանն ի վաճառանոցս յղեցուցանէին։ Ի խանութս և ի շուկայս կիսագին ծախմամբ զգինս վաճառելոցն առնէին և ապա արձակէին զբանտարկեալսն։ Քանզի զարդարն ընդ ամբարըշտին կորուսանէին և զանմեղսն ընդ մէղանշականին

¹⁴ Ա ս ա յ ի կ ա թ ո ղ ի կ ո ս Հ ա ս ա ն-Ջ ա լ ա լ ե ա ն ց, Պատմութիւն համառօտ Աղուանից երկրի, Երուսաղեմ, 1888, էջ 56։

սլատժէին: Զի ոչ գոյ քննութիւն անօրէնութեան որով գործեցին ի յորբս և յայրիս. ի վանս և ի յանասլատս, ի կարգաւորս և ի ճգնակիր կրօնաւորսն Աստուծոյ, և ո՞ կարողասցի բաւել զանշափութիւն շարեաց շանց կատաղելոց»¹⁵:

Անդրկովկասի ժողովուրդների համար իսկական չարիք էին թուրքական կողմնորոշում ունեցող Դաղստանի ֆեոդալների ավարառության և գերեվարության նպատակներով հաճախակի կրկնվող ասպատակությունները: Մսկուրի հայկական 12 գյուղերի բնակչությունը Վախթանգ 6-րդին ուղղափառ դիմումի մեջ նշում էր. «ԺԲ (12) գեղ էմք, այդ ԺԲ (12) գեղում դաւար, ձի, գոմէշ, չի մնացել՝ շորեղէն, բրինձեղէն, արծաթեղէն, արկաթեղէն չի մնացել. մեր և օղուշաղի կեցէն շոր հանել են, մեր օղուշաղն մեր ձեռքէն առել են, գիշեր ուցերեկ իւրեանց մոտն է. ասում են, թէ մենք գնալիս կուտանենք, գարի, դարման, ցորեն, բրինձ, չալթուք չի մնացել, մեր տներ փուլ են ածել, այրել, եկեղեցիք թօվլայ են շինել, էլ մեզանում սիրաթ չի մնացել, էլ մին իքմին չի մնացել, որ մին փող ածենայ... մարդկոց վերայ կարմիր միս չի մնացել շատ թակելէն. անտէր և անճար ենք մնացել...»¹⁶: Պատահական չէ, որ Դաղստանի ֆեոդալների այս ասպատակությունները հաճախակի բնույթ էին ընդունել հենց XVII դարի

15 Ա. Հովհաննիսյան, Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, հ. 2, Երևան, 1956, էջ 538—539, տե՛ս նաև Մաշտոցյան մատենադարան, ձեռ. № 2121, երես 367ա:

16 Г. А. Эзов, Сношения Петра Великого с армянским народом, СПб., 1898, стр. 415, տե՛ս նաև Ա. Աբրահամյան, Մի էջ Անդրկովկասի ժողովուրդների և հայ-ռուսական հարաբերությունների պատմությունից, Երևան, 1953, էջ 18—19:

վերջերին և XVIII դարի առաջին քառորդում: Լինելով սուլթանական Թուրքիայի գործակալներ, Դադաստանի ֆեոդալները նույն Թուրքիայի հրահրմամբ իրենց ավերիչ ասպատակութուններով ձգտում էին թուլացնել, քայքայել տեղի ժողովուրդների դիմադրողական ուժը, բարոյալքել նրանց, որպեսզի դրանով իսկ հեշտացնեն սուլթանական Թուրքիայի կողմից այդ ժամանակ ձևափոխվող զավթողական ծրագրերի իրականացումը:

Տնտեսական ու քաղաքական ծանր պայմանները, բնականաբար, Անդրկովկասի քաղաքական գործիչներին մղում էին ելք փնտրելու ստեղծված դրուժյունից դուրս գալու համար: Այդ ելքը նրանք տեսնում էին Ռուսաստանի ղինված օգնություն, ռուսական զորքերի աջակցությամբ Անդրկովկասը ազատագրելու մեջ: Ահա թե ինչ է դրում ռուսական կառավարությունը Իմերեթի թագավոր Արշիլը 1703 թ. «Եթե կամենում եք այն տեղերի մասին իմանալ, ապա այդ մասին հաղորդում եմ կարճառոտ կերպով: Ընկած ծառը ամեն ոք կթալանի. մեր երկիրը աստծո թողտվությամբ այժմ երկու մասի է բաժանված, մի մասը պարսիկին, մյուս մասը սուլթանին են ակամայից ծառայում: Սուլթանին բաժին ընկած վայրերը հարուստ և ամուր են, որոնց անուններն են Իմերեթ, Սամցխե, Սաաթաբանդե (իմա Սաաթաբեդո—Վ. Մ.), Մինդրելիա, նաև Օդիս (Օդիշ) կամ Կոլխի, Գուրիա, Աբաղիա և Զիխեր: Սամցխե և Սաաթաբեդոյում քաղաքներին և վայրերին տիրում է թուրքը, և վոյեոդները նրանցում թուրքերն են, իսկ մյուս այլ կարգի մարզիկ և գյուղացիները մեր ուղղափառներն են, կամ հայեր և հրեաներ և բացի այս երկու երկրներին, վերը հիշատակված ոչ մի երկրում թուրք սեփական-

նատեր չկա, այլ բոլորը ուղղափառ քրիստոնյաներ են, բացի Քուլթայիսից, իսկ պարսիկի ձեռքի տակ են այժմ Քարթլին և Կախեթը, որոնց տիրում է Նիկողայ Դավիդովիչը՝ որը լրիվ մահմեդականացել է: Մեր քաղաքներում, որոնք թուրքի լծի տակ են, մարդիկ ծառայող, առևտրական ու արհեստավորներ են, բոլորը սեփական ղեկը ունեն, և, երբ ներքին կռիւներ են լինում, կովի են դուրս գալիս բոլորը՝ հարյուր հազար և ավելի մարդ, իսկ արտաքին պատերազմի՝ ավելի քիչ են դուրս գալիս, մյուսները տանն են մնում, տները, քաղաքները և ամրոցները ամուր վայրերում են դառնում...»: Այնուհետև շարունակում է, որ «եթե նույնիսկ օդի մի փոքր հոսանքի շափ օգնությոն լինի քրիստոնյա թագավորից (իմա Պետրոս 1-ինից—Վ. Մ.), ապա բոլորին հալտնի է, որ երկու կողմերից կմիանանք և երկու թշնամիների հետ էլ մինչև արյան վերջին կաթիլը հանուն հայրենիքի կկռվենք»¹⁷: Նույն ոգով էր գործում նաև հայ ազատագրական շարժման ռահվիրա Իսրայել Օրին, որը բանակցելով ռուսական կառավարության հետ, Հայաստանի ազատագրումը օտարերկրյա նվաճողներից կապում էր ռուսական զինված օգնության հետ, միաժամանակ մեծ տեղ հատկացնելով նաև հայ և վրաց ժողովուրդների համատեղ պայքարին:

Պիտի ենթադրել, որ Իսրայել Օրին և Արշիլ թագավորը հանդիպումներ են ունեցել Մոսկվայում, միասին քննարկել իրենց երկրները օտարերկրյա զավթիչներից ազատագրելու ծրագրերը: Անցյալ 1701 թ. մեկնեցի ևս Մոսկվա իմ ընկերոջ՝ Իսրայել Օրիի հետ միասին,—գրում է Մինաս վարդապետը—

¹⁷ ՀԱԿՊԱ, վրացական գործեր, 1700—1741 թթ., ֆ. 110, դ. 15, ք. 482, 484:

և շոյարին Ֆեոդոր Ալեքսեևիչ Գուլովիկինի և նրա թարգմանիչ Նիկոլայի (Սպաֆարիի) միջոցով գաղտնի բանակցություններ էին տեղի ունենում՝ ռուսական շահերին վերաբերող, և այդ բանակցությունների խնդրում (վրաց) թագավոր Արշիլը համաձայն էր նրա հետ, և... Պետրոս 1-ինը ողորմաձաբար էր այդ ընդունում¹⁸:

1701 թ. հուլիսի 25-ին ռուսական կառավարությանը ներկայացրած իր հուշագրում Օրին, մասնավորապես, շեշտում էր հայ-վրացական զինված ուժերի համագործակցության անհրաժեշտությունը՝ Անդրկովկասը օտարերկրյա զավթիչներից ռուսական ղեկերի օգնությամբ ազատագրելու խնդրում¹⁹: Պետրոս 1-ինը Պարսկաստանի ներքին դրությունն ուսումնասիրելու և հայ ու վրաց քաղաքական գործիչների հետ իր կապերն ամրապնդելու նպատակով 1707 թ. Իսրայել Օրուն ուղարկում է Պարսկաստան:

Էջմիածնի կաթողիկոս Ալեքսանդր Զուղայեցին մեծ սիրալիրությամբ ընդունեց Օրինին և 1709 թ. գոհունակությամբ առկեցուն մի նամակ հղեց Պետրոս 1-ինին: «...Քո հրամանոցդ որպիսութիւնն, և կատարեալ սէրն որ ունիս առ յազգս մեր՝ ամէնն մի ըստ միօջէ պատմեաց (Օրին—Վ. Մ.) մեզ՝ և մեք ուրախացեալ ցնծացաք և քո հրամանդ օրհնելով օրհնեցաք զոր տէր աստուած զքեզ հաստատ և պայծառ պահեացէ ի պարծանս ազգիս բրիստոնէից»²⁰:

18 Գ. է. զ. զ. Վ., նշվ. աշխ., էջ 455 (ուսանելով):

19 «Հայ-ռուսական հարաբերությունները XVIII դ. առաջին երեսնամյակում» փաստաթղթերի ժողովածու, հ. 2, մ 1, Երևան, 1964, էջ 210—216, վավերագիր 85, նաև սույն ժողովածուի առաջաբանը, էջ 17:

20 Գ. է. զ. զ. Վ., նշվ. աշխ., էջ 263 (ուսանելով):

Թուրքիան աշխուրջ հետևում էր Պարսկաստանում տիրող դրուժյանը և աշխատում էր ժամանակին օգտվել սեֆյան Պարսկաստանի քաղաքական փլուզումից: Թուրքերը մտադիր էին, հայտնում էր անցքերին քաջատեղյակ Ա. Բ. Չերկասկին, «ամբողջ Կովկասն իրենց տիրապետության տակ առնել, ընդհուպ մինչև Պարսկաստանի սահմանները»²¹:

Կովկասի նվաճմանն ուղղված Թուրքիայի նախապատրաստական աշխատանքները Պետրոս 1-ինին հարկադրում են արագացնելու իր արևելյան ծրագրերի իրականացումը, որի նախապատրաստմանը պիտի նպաստեր նաև Վոլինսկու ղեկավարությունը: Հայերի ու վրացիների՝ Ռուսաստանի հետ ուղղմա-քաղաքական դաշինք կնքելու գործում Վոլինսկու ղեկավարությունը իրոք հատուկ դեր խաղաց: Նրան հանձնարարված էր «Տեղեկություններ հավաքել հայ ժողովրդի մասին, որքան է թվով և ինչ տեղում է բնակվում: Նրանց մեջ կա՞ն նշանավոր մարդիկ աղնվականներից կամ վաճառականներից և ի՞նչ վերաբերմունք ունեն ցարական մեծության նկատմամբ: Սիրով ու քաղցր վարվել նրանց հետ և բարեկամություն հաստատել»²²:

Ա. Վոլինսկու ղեկավարությունը դեռ Շամախիումն էր, երբ Պետրոս 1-ինը 1716 թ. Մինաս վարդապետին Արևելյան Հայաստան է ուղարկում: Մինաս վարդապետի այցը Անդրրկովկաս նույն նպատակներն էր հետապնդում, ինչ և Վոլինսկու ղեկավարությունը, այն է՝ հետախուզել և դրա հետ միասին նախապատրաստել ու կազմակերպել հայ ժողովրդին աջակ-

21 С. М. Соловьев, История России, т. X, М., 1878, стр. 663.

22 Նույն տեղում, էջ 664:

յցելու ուսական զորքերին և ընդունելու Ռուսաստանի հովանավորությունը: Անդրկովկասում Իսրայիլ Օրու և Մինաս վարդապետի քաղաքական գործունեության ու Ռուսաստանի օգնությամբ Հայաստանը և Վրաստանը ազատագրելու մտքի ջերմ պաշտպանն էր Գանձասարի կաթողիկոս Եսայի Հասան-Ջալալյանը: Նա մեծ աշխատանք է ծավալում հայերին և վրացիներին համատեղ ազատագրական պայքարի նախապատրաստելու, հայ-վրաց-ուսական դաշինք ստեղծելու ուղղությամբ:

Խորհրդակցելով հայ մելիքների հետ, 1716 թ. օգոստոսի 10-ին Եսայի Հասան Ջալալյանը հետևյալ նամակն է գրում Պետրոս 1-ինին: «Իսկ այժմ կրկին առաքեալ ի մեծէ թագաւորութենէդ եղբայրս մեր զՄինաս վարդապետս, որ ի յազգէ մերմէ, եկն ևհաս երկիրս մեր և առ մեզ. և զբարի և աստուածահաճոյ կամք և խորհուրդ քաջազօր թագաւորութեանդ ծանուցց մեզ. և մեր լսելով զուարճացար և ցնծացար ի հոգի և ի մարմին, և յօժար սրտիւ կամիմք ընդ հովանեա թեոց քոց լինել, եթէ հաճեսցի տէրութիւն քո ի մեզ, և զթասցիս ի վերա թշառութեան մերում, մեր պատրաստ էմք ընդ առաջ քո ըստ իմում կարողութեանս և մեր նահանգիս մէլիքովք, մեծամեծովք և փոքումբբ...»²³:

Գտնվելով Մոսկվայում, Արշիլ թագավորը կենդանի կապ էր պահպանում Վրաստանի քաղաքական գործիչների հետ, տեղեկանում էր Անդրկովկասում տիրող իրադրությանը և այդ մասին իրադեկ դարձնում ուսական կառավարությանը: Նա պարբերաբար իր մարդկանցից այս կամ այն պատրվակով

²³ Գ. է զ ո վ, նշվ. աշխ., էջ 316, փաստաթուղթ 205 (ուսերեն):

ուղարկում էր Վրաստան՝ հատկապես Վախթանգ 6-րդի մոտ։
Հենց այդ ժամանակվանից է, որ Իսրայել Օրու և Արշիլի կողմից նախապատրաստական աշխատանքներ են տարվում սուլթան հայ-ուսմ-վրացական դաշինքը ստեղծելու ուղղությամբ։ XVIII դարի առաջին տասնամյակի վրացական արխիվային գործերը լի են ուսական կառավարությունը Արշիլի դրած դիմումներով, որոնցով նա խնդրում էր թույլատրել իր մարդկանց Վրաստան ուղևորվելու համար։ Այսպես, 1711 թվականի մայիսի 14-ի հրամանագրով Պետրոս 1-ինը, ինչպես սովորաբար, այս անգամ էլ տալիս է իր համաձայնությունը՝ թույլատրել Արշիլի մարդկանց Վրաստան ուղևորվել²⁴։

Գտնվելով Պարսկաստանում, Վախթանգ 6-րդը հորեղբոր ընտանիքի միջոցով շարունակում էր կապ պահպանել ուսական արքունիքի հետ։ 1715 թվականին Արշիլի դուստր Դարեջանին դրած նամակներից մեկում նա արտահայտում է հայտնում, որ դեռևս շվեդների դեմ պատերազմը ավարտված չէ, որ եթե Պետրոս 1-ինը բարեհաճի տիրելու այս կողմի երկրներին, ապա այդ կարելի է կատարել հինգ հազարանոց մի զորամասով²⁵։

Արշիլի մշտական կապը Վրաստանի քաղաքական գործիչների, ինչպես նաև վերջիններիս և Իսրայել Օրու կապը ուսական կառավարության հետ այն կարևոր միջոցներից էին, որոնք նախապատրաստեցին ուսմ-վրաց-հայկական ռազմա-քաղաքական դաշինքը XVIII դարի 20-ական թվականներին։

²⁴ ՀԱԿՊԱ, ֆ. 110, գ. 1, թ. 70ա—70բ, նաև գ. 1, թ. 48—56։

²⁵ Նույն տեղում, գ. 3, թ. 2։

ՌՈՒՍ-ՎՐԱՅ-ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՌԱԶՄԱ-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ
ԴԱՇԻՆՔԻ ՍՏԵՂԾՈՒՄԸ 1721—1724 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

XVIII դարի 20-ական թվականներին ծավալված հայ և վրաց ժողովուրդների ազատագրական պայքարը սերտորեն կապված է 1722—1723 թթ. ռուսական զորքերի պարսկական արշավանքի հետ: Այս հարցի ամբողջական լուսաբանումը կարևոր է ոչ միայն ազատագրական պայքարի կողմնորոշումը ընկալելու, այլև սրտը չափով նաև նրա շարժառիթները բացահայտելու տեսակետից:

Դեպի Բալթիկ ծովը ելք ունենալու խնդրի լուծմանը զուգընթաց և մանավանդ այդ խնդիրը լուծելուց հետո ռուսական դիվանագիտությունը մեծ ուշադրություն էր դարձնում Արևելքին: Սակայն Կասպից ծովի ափերին ռուսական շահերը ապահովելու ուղղությամբ ցարական կառավարությունը վճռական միջոցների դիմեց միայն բալթիական պրոբլեմի լուծումից հետո: Արևելքում, XVIII դարի առաջին քառորդում, Ռուսաստանի շահերի պաշտպանության գործում

կարեւոր միջոցառում էր դեպի Կասպից ծովի առափնյա շրջանները կատարած արշավանքը:

Ռուսաստանի արգյունաբերութեան զարգացումը ամենից առաջ պահանջում էր հումքի աղբյուրների և վաճառահանման շուկաների ընդլայնում: XVIII դարի առաջին քառորդում Ռուսաստանում գոյություն ունեցող մանուֆակտուրաների մեջ նշանակալից էր մետաքսի արտադրութեան մանուֆակտուրաների տեսակարար կշիռը: Սե մետաղաձուլութեան մեջ հաշվվում էր 52 մանուֆակտուրա, գունավոր՝ 17, մահուդի, և բրդեղենի արտադրութեան մեջ՝ 15, կտավի արտադրութեան մեջ՝ 11, մետաքսի արտադրութեան մեջ՝ 15 մանուֆակտուրա և այլն¹: Մերձկասպյան հարուստ շրջանների միացումը կնպաստեր Ռուսաստանի արգյունաբերությունը դանադան հումքով, զլխավորապես, հում մետաքսով և բամբակով ապահովելուն:

Ռուսաստանում XVIII դարի սկզբին մետաքսի մանուֆակտուրային արտադրութեան զարգացումը պայմանավորված էր թանկարժեք մետաքսեղենի նկատմամբ իշխող դասակարգերի պահանջարկի աճմամբ և մերկանտիլիզմի քաղաքականութեամբ: Դրությունը նույնն էր ձևավորման պրոցեսում գտնվող բամբակի գործվածքեղենի արտադրութեան բնագավառում:

Մերձկասպյան շրջանները հարուստ էին նաև ալ տեսակի հումքով (շինանյութեր, դանադան մետաղներ, նավթ և այլն): Այդ էր հիմնական պատճառներից մեկը, որ ստի-

¹ Е. И. Заозерская, Мануфактуры при Петре Первом, М.—Л., 1947. стр. 10, 157, 184.

սլում էր Պետրոս 1-ինին նախատեսել և իրագործել Մերձկասպյան շրջանների գրավման ծրագիրը: Իր ռեֆորմներով Պետրոս 1-ինը շատ բան արեց Ռուսաստանում կալվածատերերի դասակարգի հզորացման և առևտրի զարգացման համար: Դա իր հերթին առաջ բերեց իշխող դասակարգերի պահանջմունքների աճ նաև այն սպառման առարկաների նկատմամբ, որոնք Ռուսաստանում չէին պատրաստվում: Մեծապես աճեց թանկարժեք իրերի, սպասքի, արդուզարդի առարկաների, համեմունքների, գինու, մրգերի, շաքարի, բրնձի, սուրճի, ինչպես նաև զորքերի, մետաքսի, բրդյա և բամբակյա գործվածքեղենի և այլ ապրանքների պահանջարկը:

Այս ապրանքների մեծ մասը, ինչպես հայտնի է, Ռուսաստան էին բերվում Մերձկասպյան երկրներից, նաև՝ Միջին Ասիայից ու Հնդկաստանից:

Մերձկասպյան շրջանների նվաճմամբ ռուսական կառավարությունը ձգտում էր նաև ստեղծել պետական կկամտի նոր աղբյուրներ: Պետրոս 1-ինը մեծ հետաքրքրություն էր ցուցաբերում այն եկամտի նկատմամբ, որ Մերձկասպյան շրջաններից մտնում էր շահի դանձարանը: Այս հետաքրքրությունը ցուցաբերվում էր ինչպես արշավանքի նախապատրաստման, այնպես էլ բուն արշավանքի տարիներին:

Հայտնի է, որ Ռուսաստանի տնտեսական հզորությունը ամրապնդելու գործում Պետրոս 1-ինը մեծ նշանակություն էր տալիս արտաքին առևտրին, որի կազմակերպմանը նա առանձնահատուկ ուշադրություն էր դարձնում: Սև, Բալթիկ և Կասպից ծովերը գրավում էին Պետրոս 1-ինի ուշադրությունը նաև որպես այլ երկրների հետ առևտրի ուղիներ: Նա

ձգտում էր աշխուժացնել ռուսական առևտուրը արտաքին աշխարհի հետ և այդ նպատակով հետևողականորեն պայքար էր մղում դեպի Բալթիկ, Սև և Կասպից ծովերը ելք ունենալու համար:

Պարսկաստանի հետ կատարվող առևտուրը ընդլայնելու նպատակով Պետրոս 1-ինը դեռևս 1711 թվականի մարտի 2-ին իջևերած հրամանագրով նորաստեղծ պետական սենատի համար սահմանեց առանձնահատուկ ուշագրություն արժանի մի շարք հարցեր և խնդիր դրեց «բաղմապատկել պարսկական առևտուրը, իսկ հայերին, որքան հնարավոր է, փաղաքել և դյուրացնել, որտեղ հարկն է, որպեսզի դրանով իսկ նրանց շահագրգռենք ավելի հաճախ դալու»² (Ռուսաստան — Վ. Մ.):

Ռուսական կառավարությունը ձգտում էր այն բանին, որպեսզի Պարսկաստանից արտահանվող հիմնական ապրանքը՝ հում մետաքսը, ամբողջապես Նվրոպա տարվեր Ռուսաստանի վրայով, ջրային ճանապարհով: Այս բանին նպաստելու էր 1708 թ. փորված Վիշնևկուլոցկի ջրանցքը, որով ստեղծվել էր միասնական ջրային ճանապարհ՝ Աստրախանից մինչև Պետերբուրգ:

Հնդկաստան տանող ծովային ճանապարհի հայտնագործումից հետո, Պարսկաստանը, որ թեև ասիական շուկաների մեջ կենտրոնական դիրք չէր գրավում, համենայն դեպս չկորցրեց իր տնտեսական նշանակությունը եվրոպական առևտրականների համար: Պարսկաստանի համ մետաքսի, բամբակի

² «Полное собрание законов Российской империи» (ПСЗРИ), т. 4, № 2330, стр. 643.

և մետաքսի գործվածքեղենի արտահանումով շահագրգռված էին գրեթե հմրոպական բոլոր երկրները: Սակայն Եվրոպայի և Պարսկաստանի միջև գոյություն ունեցող առևտրական ճանապարհները անհարմար էին: Շուրջաֆրիկյան ճանապարհը երկար էր ու դժվար հաղթահարելի, իսկ երկրորդ ճանապարհը, Թուրքիայի վրայով, տնտեսապես ձեռնտու չէր. այս ճանապարհով գնացող վաճառականները մեծ մաքսեր էին վճարում մաքսատներին: Սրանից դատ, այդ ուղին խիստ վտանգավոր էր՝ վաճառականները հաճախ էին կնթարկվում ավաղակային հարձակումների: Դրա համար էլ XVI—XVII դարերում եվրոպացիները համառորեն փորձում էին ձեռք բերել Ռուսաստանի վրայով տարանցիկ առևտուր անելու հնարավորություն: Այն ժամանակ այս ճանապարհը դնում էր Կասպից ծովով, Վոլգայով, Սուխոնայով, Հյուսիսային Դվինայով՝ դեպի Արխանգելսկ և այնուհետև Հյուսիսային ծովով դեպի Եվրոպա:

Սակայն եվրոպացիների կողմից վոլգյան ճանապարհի լայն օգտագործումը վնասում էր ռուս վաճառականների շահերին: Դրա համար էլ մոսկովյան կառավարությունը ամուր պահպանում էր դեպի Պարսկաստան տանող տարանցիկ ուղին և միմիայն այս կամ այն տնտեսական ու քաղաքական պատճառներով պայմանավորված անհրաժեշտության դեպքերում էր հմրոպացիներին տալիս տարանցիկ առևտրի իրավունք՝ երբեք չլռհաբերելով սեփական շահերը: Այսպես, XVII դարի երկրորդ կեսին, ռուս-թուրքական հարաբերությունների բարդացման շրջանում, ելնելով Լեհաստանը Թուրքիայի դեմ համատեղ պայքարի դաշնակից ունենալու խնդրից, ռուսական կառավարությունը նրան տրամադրեց Պարսկաստանի հետ

տարանցիկ առևտուր անելու իրավունք³։ Քաղաքական նույն շարժառիթներով ռուսական կառավարությունը օժանդակում էր պարսկական առևտրին Ռուսաստանում։ Մասամբ նույնանման նպատակներ էր հետապնդում 1667 թ. Նոր Զուլայի հայ վաճառականների հետ կնքված պայմանագիրը։

Ռուսական կառավարությունը, տարանցիկ առևտրի իրավունք ընձեռելով այս կամ այն երկրին, փորձում էր, մի կողմից, աշխուժացնել ռուս-պարսկական առևտուրը, Ռուսաստանը դարձնելով միջնորդ պարսկա-եվրոպական առևտրի մեջ, մյուս կողմից միտում էր հենց դրանով տնտեսապես վնասել Թուրքիային։

Ռուս վաճառականությունը պարսկական մետաքսի առևտրից իրոք նշանակալից եկամուտներ էր ստանում։ «Գնում են անղլիացիք և հոլանդացիք դեպի Ղզլբաշների երկիրը՝ թուրքական հողով և առնում են ղզլբաշների երկրում հում մետաքսը, ու մետաքսի առևտուր է անում նրանց հետ ինքը շահը», — ասված է XVII դարին վերաբերող փաստաթղթերից մեկում։ Իսկ նրանք ղզլբաշների երկրում հում մետաքսը ձեռք են բերում փութը 15 կամ 16 ռուբլով, և երբ նրանք տանում են թուրքի երկրով և թուրքի սուլթանի օգտին մաքս են նրանցից գանձում մեկ փութ մետաքսից այնքան, որքանով նրանք գնել են ղզլբաշներից (այսինքն՝ 100 տոկոսով)։ Իսկ այն թագավորական մարդիկ (իմա ռուս վաճառականները — Վ. Մ.) մետաքսը գնում են Ղզլբաշների երկրում նույն գնով՝ 15 կամ 16 ռուբլով և նրանք գալով Յարոսլավլ՝ վաճառում են գերմանացիներին (իմա եվրոպացիներին)

³ ПСЗРИ, т. I, № 420, стр. 732, т. 2, № 1186, стр. 740.

փութը 50—60 ուրլով, իսկ Արխանգելսկ քաղաքում նույնիսկ փութը 70 ուրլով և ավելի...»⁴:

Ահա թե ինչու Պետրոս 1-ինը շահադրգուլած էր, որպես-
զի պարսկական ողջ միտաքսը Եվրոպա արտահանվի միայն
Ռուսաստանի վրայով, մի բան, որ նպաստում էր մերկան-
տելիզմի քաղաքականությանը: Սակայն Արևելքի և Եվրոպա-
յի միջև կատարվող առևտրում միջնորդ դառնալու ռուսական
կառավարության ձգտումը հանդիպում էր արևմտաեվրոպա-
կան երկրների և Թուրքիայի դիմադրությանը:

Աստրախանը այն գլխավոր վայրն էր, որտեղ առևտուր
էր կատարվում Ռուսաստանի և Արևելքի միջև: Մշտապես այս
քաղաքն էին դալիս պարսիկ, հայ, բուխարացի և հնդիկ
առևտրականներ: Ժամանակակցի բնորոշմամբ Աստրախա-
նը «... նշանակալից առևտուր է անում Պարսկաստանի, ին-
վաչի, Բուխարայի և Հնդկաստանի հետ: Այս զանազան ժողո-
վուրդների վաճառականներն այնտեղ ունեն ընդհանուր քար-
վանսարա կամ հյուրանոց, որտեղ նրանք ապրում և վաճա-
ռում են իրենց ապրանքները: Հայերը կատարում են պարս-
կական առևտրի մեծագույն մասը, որովհետև պարսիկները
շատ հազվադեպ են իրենց երկրից դուրս գալիս»⁵:

Ռուսական առևտրի ոչ պակաս կարևոր կենտրոն էր
Գիլանի շրջանը, հատկապես Ռեշտ քաղաքը, որը Եվրոպայի

⁴ Е. С. Зевакин и М. А. Полиевктов, К истории При-
каспийского вопроса, Тифлис, 1933, стр. 2.

⁵ Д. Бель, Белевы путешествия через Россию в разные азиат-
ские земли, а именно: в Испагань, в Пекин, в Дербент и Константи-
нополь, ч. I, СПб., 1776, стр. 34.

և Ասիայի ողջ ապրանքների կուտակման վայր էր⁶։ Սակայն ուսս վաճառականները միայն Շամախիում, Ռեշտում և Նիզաբադում չէին առևտուր անում։ Նրանք ձգտում էին թափանցել ինչպես բուն Պարսկաստան, այնպես էլ Անդրկովկաս ու այլ վայրեր⁷։

Սակայն Ռուսաստանը Անդրկովկասի և Իրանի հետ կապող առևտրական ուղին, ուներ նաև բացասական կողմեր։ Նախ, գոյություն ունեցող նավահանգիստները անհարմար էին։ Պետրոս 1-ինը ձգտում էր ստեղծել նոր նավահանգիստներ, բայց սրան դիմագիր էր լինում Պարսկաստանը։ Եվ ապա՝ ուսս վաճառականները, որոնք երթեկում էին այս ճանապարհով, հնթակա էին լեռնական դադատանցիների մշտական հարձակումների վտանգին և պարսիկ կառավարիչների կամայականութուններին։

Ռուսական դեսպան Ա. Պ. Վուլինսկին, որին հանձնարարված էր կնքել ռուս-պարսկական առևտրական պայմանագիր, պարսկական կառավարութունից խնդրում էր վերջ դնել ռուս վաճառականների նկատմամբ տեղական կառավարիչների դաժան վերաբերմունքին և սուսների վրա լեռնականների հարձակումներին։

Պարսկաստանում ռուսական առևտրին խանգարող պատճառները վերացնելու համար Վուլինսկին առաջարկում էր ստեղծել «Պարսկաստանի հետ առևտուր անելու ընկերություն» և ռուսական հյուպատոսություն, որը 1725 թ. հիմնվեց։

⁶ Ф. И. Соимонов, Описание Каспийского моря, стр. 105.

⁷ М. Чулков, Историческое описание Российской коммерции, М., 1735, т. II, кн. 2, стр. 5—7.

Բայց քանի որ պետությունը ծանր ճգնաժամ էր ապրում, պարսկական կառավարությունը անզոր էր հոգալու ուսւ վաճառականների անվտանգությունը: Գլխավոր վիզիր Ֆաթալի խանը ստիպված էր խոստովանել, որ շահը ի վիճակի չէ կատարելու այդ, քանի որ լեզգիները, ըստ իրենց սովորության, իրենց երկրի մոտակայքում խորտակված նավերի անձնակազմն ու ապրանքը համարում են իրենցը, չեն խնայում ոչ միայն ուսաներին, այլև շահի անմիջական հպատակներին⁸:

Ռուս վաճառականների վրա հարձակումները ոչ միայն չդադարեցվեցին, այլ ընդհակառակը, հաճախակի դարձան, մանավանդ աֆղանների ներխուժման և շահի դեմ դադստանցի լեռնականների ապստամբության ժամանակ: Ռուսական առևտրի անվտանգությունը ապահովելու անհրաժեշտությունը նույնպես Պետրոս 1-ինի առջև խնդիր էր դնում տիրանալու Կասպից ծովի արևմտյան ափերին, մի խնդիր, որի լուծումն իր հերթին կընդլայներ ու կամրապնդեր արևելյան երկրների հետ Ռուսաստանի առևտրա-տնտեսական կապերը: Զանալով ընդլայնել առևտրական կապերը, Պետրոս 1-ինը նպատակադրվել էր Կուրի գետաբերանի մոտ նույնիսկ մի մեծ առևտրական քաղաք հիմնել, որը պետք է դառնար հայերի, վրացիների և պարսիկների հետ առևտուր անելու կենտրոն⁹: Այդ կապակցությամբ նույնիսկ որոշ գործնական քայլեր ձեռնարկվեցին:

⁸ ՀԱԿՊԱ, ֆ. Ռուսաստանի հարաբերությունները Պարսկաստանի հետ (ՌՀՊ), գ. 2, թ. 279:

⁹ Յ. Ի. Սոյմոնով, նշվ. աշխ., էջ 240—241 (ուսերեն):

Այսպիսին էին պարսկական արշավանքի տնտեսական շարժառիթները: Սակայն, 1722 թ. ռուսական բանակի արշավանքը պայմանավորված էր նաև ռազմա-քաղաքական նկատառումներով, Պարսկաստանում ստեղծված ծանր դրու-թյամբ և այդ դրությունից օգտվել ջանացող Թուրքիայի ազդեցիվ նկատառումներով:

Կասպից ծովի արևմտյան ափերը, որոնցով շահագրգռու-ված էր Ռուսաստանը, գտնվում էին Պարսկաստանի տիրա-պետութան տակ: Սեֆյանների պետութունը, որը զարգաց-ման տարբեր աստիճանների վրա գտնվող ժողովուրդների խաչտաբղետ մի կոնգլոմերատ էր, XVIII դարի սկզբին տըն-տեսական և քաղաքական անկում էր ապրում, անկում, որն սկսել էր ակնհայտ դառնալ արդեն XVII դարի վերջերից:

Հակասությունը մի կողմից ֆեոդալների և գյուղացի-ների, մյուս կողմից նվաճված ժողովուրդների և սեֆյանների միջև առանձնապես սրվեց XVIII դարի սկզբին: Երկրի մի շարք շրջաններում պարբերաբար բռնկվում էին ապստամբու-թյուններ: 1716—1717 թթ. ապստամբական շարժումը ընդ-գրկել էր Թավրիզի և Ղազվինի շրջանները:

Հատկապես լայն ծավալ էին ընդունել նվաճված ժողո-վուրդների ապստամբությունները: 1711 թ. ապստամբություն սկսվեց Դաղստանում և Ադրբեջանի հյուսիսային շրջաննե-րում: 1717 թ. արաբները գրավեցին Պարսից ծոցի մի շարք կղզիներ և սկսեցին հարձակումներ պարսկական ափերի վրա: Ուլեկները գրավեցին Խորասանը, իսկ քրդերը տեղ ու տնո-րեն էին դարձել Համադանի շրջանում:

Սեֆյանների համար ճակատագրական էր հատկապես աֆղանների ապստամբությունը:

ՂանդաՀարում պարսիկների դանձաժ բարձր հարկերը և գործադրած կամայականությունները նոր դժգոհությունների պատճառ դարձան։ Աֆղանական ուժեղ ցեղի՝ հիլվայների ավագանին, Միր-Վեյսի գլխավորությամբ (որը ցեղապետն էր և ՂանդաՀարի քաղանթարը), որոշեց օգտագործել ժողովրդական մասսաների դժգոհությունը և սկսել ապստամբություն։ Սակայն ՂանդաՀարի բեգլարբեգ Գուրջի խանը (Քարթլիի թագավոր Գիորգին) կանխեց նրան։ Նրա հրամանով Միր-Վեյսը ուղարկվեց Սպահան և շահի պալատում պահվեց որպես պատվավոր գերի։ Սակայն ճարպիկ Միր-Վեյսը շուտով իրազեկ դարձավ արքունիքում տիրող իրադրությանը, կարողացավ ձեռք բերել Սուլթան Հուսեյնի վստահությունը, ամբաստանել Գիորգի 11-րդին և ի վերջո, 1708 թ. հաջողացնել ուղևորությունը Մեքքա՝ իբր թե աղոթելու, իրականում Պարսկաստանի դեմ պայքարելու և Թուրքիայի հետ դաշն կնքելու նպատակով։ Միր-Վեյսը վերադարձավ Սպահան, այնուհետև իր հայրենիքը։ 1709 թ. դավադրությամբ սպանեց Գիորգի 11-րդին, գրավեց ՂանդաՀարը և փաստորեն անկախ իշխան դարձավ։ ՂանդաՀարը կրկին գրավելու ուղղությամբ Պարսկաստանի փորձերը անհաջողությամբ վերջացան։

1715 թ. Միր-Վեյսին հաջորդեց նրա ևղբայր Միր-Աղալահը, սակայն 1717 թ. նրան սպանեց Միր-Մահմուդը, Միր-Վեյսի որդին։ Միր-Մահմուդի դրոշի ներքո միավորվեցին աֆղանական շատ ցեղապետներ։ 1720 թ. նրանք արշավեցին դեպի Պարսկաստան։ 1721 թ. վերջերին Միր-Մահմուդը երկրորդ անգամ ներխուժեց Պարսկաստան՝ այս անգամ հասնելով մինչև Սպահան։ 1722 թ. մարտի 8-ին Միր-Մահմուդը

սլարտովյան մատնեց պարսկական զորքին և սկսեց Սպահանի պաշարումը: Երկարատև պաշարումից հետո, 1722 թ. հոկտեմբերի 12-ին շահ Հուսեինը հանձնվեց Միր-Մահմուդին: Մայրաքաղաքից հաջողվեց փախչել միայն գահաժառանգ Թահմազին:

Թուրքիան տեղյակ էր շահի դեմ Միր-Վեյսի դավադրությանը և պաշտպանում էր աֆղանների ապստամբությունը: Արդեն այն ժամանակ Թուրքիան փորձում էր օգտագործել Պարսկաստանում ստեղծված իրադրությունը և ընդարձակել իր սահմանները: Կոստանդնուպոլսի ռուսական դեսպան Ալեքսեյ Դաշկովը 1720 թ. դեկտեմբերի 17-ին գրում էր. «Հայտնում եմ, որ այստեղի արքունիքը հավաստի տեղեկություններ ունի, որ Թուրքմենյան կամ Թուրքմանյան (Թեմուրլանկի կամ Թեմիրախսանի) սերնդի թաթարները հավաքվելով բաղմովյամբ հանկարծակի հարձակում են գործել Պարսից երկրի վրա, արդեն գրավել են որոշ ամրոցներ... և այստեղ այսպես են դատում. ինչ էլ որ հղած լինի, միևնույն է հուսով են, թե Բ. Դուռը զրանից օգուտ կբաղի՝ մի բան, որ ժամանակը ցույց կտա»¹⁰:

Ռուսաստանի ռեզիդենտ Ի. Նեպլյուևը 1722 թ. փետրվարի 8-ին Կոստանդնուպոլսից հայտնում էր, թե Թուրքիան քաջատեղյակ է Պարսկաստանի թուլությունը և նպատակ ունի «իր հովանավորության ներքո վերցնել Դաուդ-բեկին ու Սուրխային»¹¹: Ահա թե ինչու Կոստանդնուպոլսում պարսկական

¹⁰ Ռուսաստանի արտաքին քաղաքականության արխիվ (ՌԱՔԱ), ֆ. Ռուսաստանի հարաբերությունները Թուրքիայի հետ (ՌՀԹ), 1720, գ. 7, ք. 175—176:

¹¹ ՌԱՔԱ, ֆ. ՌՀԹ, 1722, գ. 6, 1, ք. 30:

դեսպանի՝ աֆղանների և լեղզիների դեմ հարձակողական և պաշտպանողական դաշինք կնքելու վերաբերյալ առաջարկությունը Թուրքիան վճռականորեն բացասական պատասխան տվեց պատրվակ բռնելով, թե իբր ապստամբները հավատակիցներ են (այսինքն՝ սունիներ), և այդ պատճառով Թուրքիան չի կարող նրանց դեմ արշավել¹²։

Ի. Նեպլյուեը 1722 թ. մարտի 8-ի իր գաղտնի ղեկուցագրում հայտնում էր, որ «ամսի 2-ին Բ. Դռանը խորհրդակցություն կար, ուր ներկա էր մուֆտին և այդ խորհրդակցությունից հետո այն պարսից ապստամբներին գրավոր պատասխան տվեց... այդ պատասխանն նամակում հրահրում էին ապստամբներին, որ նրանք Պարսկաստանի հետ իրենց դորժերը վարեն աներկյուղ, քանի որ պարսից թագավորին Բ. Դռնից օգնություն չի տրվի»¹³։

Նոր տերիտորիաներ գրավելու Թուրքիայի մտադրությունների մասին տեղեկություններ է տալիս Ի. Նեպլյուեը նույն թվականի մայիսի 9-ի իր ղեկուցագրում։ Պետրոս 1-ինը իր պատասխան-հրովարտակում Նեպլյուեին հանձնարարում էր աշալուրջ հետևել «թուրքական արարքներին» և «նրանց իսկական մտադրություններին» և «հաճախակի ղեկուցել» այդ մասին¹⁴։

Թուրքիան, որ հրաժարվում էր Միր-Մահմուդի դեմ մղվող պայքարում օգնել պարսից շահին և ձգտում էր ապստամբին վերցնել իր հովանավորություն տակ, միտում էր

¹² Նույն տեղում, թ. 72—73։

¹³ Նույն տեղում։

¹⁴ Նույն տեղում, գ. 4, թ. 42։

այդ անել նրա կողմից թուրքական սուլթանի գերիշխանությունը ճանաչելու պայմանով¹⁵։ Իր տիրապետությունն ընդարձակելու նպատակով Թուրքիան եռանդուն գործունեություն ծավալեց Կաբարգայում, Դաղստանում և Ադրբեջանում։ Օսմանյիների կողմից կաշառված առանձին տեղական ֆեոդալներ այս վայրերում հանդես էին գալիս ուղղակի թուրքական գործակալների դերում։

1722 թվականի լեզգիների հակապարսկական շարժման թուրքական օրիենտացիան իրական դարձրեց Մերձկասպյան շրջանները գրավելու հնարավորությունը Թուրքիայի կողմից, մի բան, որ բացահայտորեն հակասում էր Ռուսաստանի պետական շահերին։ Կասպից ծովի առափնյա շրջաններին տիրելը Թուրքիային հնարավորություն կտար խափանել Ռուսաստանի առևտրական կապերը այդ շրջանների ու Պարսկաստանի հետ, մանավանդ որ Թուրքիան բացահայտորեն դեմ էր պարսկական մետաքսը Ռուսաստան արտահանելուն և շահադրդոված էր, որպեսզի մետաքսը Եվրոպա արտահանվի Թուրքիայի վրայով։ «Սուլթանը պահանջում է շահից,—ասված է ժամանակի փաստաթղթերից մեկում,—որպեսզի Գիլանի ամբողջ մետաքսը տարվի իր երկիրը, այլ ոչ թե Կասպից ծովով՝ Ռուսաստան»¹⁶։ Տիրելով Մերձկասպյան շրջաններին՝ Թուրքիան վտանգ էր ստեղծում նաև Ռուսաստանի հարավ-արևելյան սահմանների համար¹⁷։

¹⁵ Նույն տեղում, գ. 6, մաս 1. Բ. 156։

¹⁶ А. Н. Попов, Сношения России с Хивой, СПб, 1855, стр. 129.

¹⁷ В. Г. Лысов, Персидский поход Петра Первого, 1951, стр. 91—164.

Այսպիսով, Մերձկասպյան շրջաններում թուրքական տիրապետության հաստատումը Ռուսաստանի համար վտանգ էր ստեղծում՝

ա) Արևելքի հետ առևտրի խափանման,

բ) Կովկասում քաղաքական և ստրատեգիական դիրքերի թուլացման և

գ) հարավ-արևելյան թույլ պաշտպանված սահմանների վրա հարձակման տեսակետից:

Մերձկասպյան շրջաններում Թուրքիայի տիրապետության հաստատմանը դիմադիր չինելը և նրա ծրագրերը վիժեցնելը Ռուսաստանի համար, այսպիսով, դարձել էր պետական կարևոր նշանակություն ունեցող հարց, որի լուծումը հնարավոր էր միայն այդ շրջանները գրավելու և դրանք Ռուսաստանի տիրապետությանը ենթարկելու միջոցով:

Նախապատրաստվելով արշավանքի, Պետրոս 1-ինը, անշուշտ, չէր կարող չիմանալ, որ Անդրկովկասում ռուսական զորքերի գործողությունները բարդացնելու են ռուս-թուրքական հարաբերությունները: Դրա համար էլ նա անհրաժեշտ համարեց վաղօրոք միջոցներ ձևանարկել Թուրքիայի հետ խաղաղ հարաբերություններ պահպանելու ուղղությամբ: Այդ նպատակին էր ծառայում «Հավիտենական հաշտության» համաձայնագիրը, որ կնքել էր Կոստանդնուպոլսում 1720 թ. ռուսական դեսպան Ա. Դաշկովը: Վավերացնելով այդ համաձայնագիրը, Թուրքիան բարոյական պատասխանատվություն էր վերցնում իր վրա՝ Ռուսաստանի հետ խաղաղ հարաբերությունները պահպանելու համար: Համաձայնագրի պայմաններով նախատեսված ռուսական դեսպանի նշանակումը Կոստանդնուպոլսում ամենից առաջ ծառայում էր ռուս-թուրքա-

կան հարաբերությունների խաղաղ կարգավորման գործին: Հետագա իրադարձությունները եկան հաստատելու Պետրոս 1-ինի այս քայլի ճշտությունը:

1721 թվականի հունվարի 22-ին Կոստանդնուպոլսում ռուսական դեսպան (ռեզիդենտ) Ա. Դաշկովին փոխարինեց Ի. Ի. Նեպլյուևը, որը պետք է հետևեր Թուրքիայի կողմից համաձայնագրի պայմանների կատարմանը:

Տեղեկություններ ստանալով 1721 թ. օգոստոսի 7-ին Շամախիում տեղի ունեցած դեպքերի մասին, Պետրոս 1-ինը որոշեց սկսել պատերազմական գործողություններ և անհրաժեշտ համարեց պաշտոնապես այդ մասին տեղեկացնել Թուրքական կառավարությանը: Սակայն Թուրքիային վաղորդող չհայտնվեց ռուսական զորքերի արշավանքի մասին: Այդ կարող էր արագացնել Թուրքական զորքերի ներխուժումը Անդրկովկաս, մանավանդ, որ Թուրքիան նախապատրաստվում էր այդ ուղղությամբ՝ հավատարիմ գործակալներ ունենալով ի դեմս Դաուդ-բեկի և Սուրխայ-խանի: Աշխարհագրական նպաստավոր դիրքի շնորհիվ Թուրքիան կարող էր կանխել ռուսական զորքերի մուտքը Անդրկովկաս, զորք մտցնել Կոնստանդ և Ռուսաստանի հետ «բարեկամ» լինելու պատրվակով «առաջարկել», որ ռուս վաճառականներին Շամախիում թալանողներին պատժելու խնդիրը թողնեն իրեն:

Սակայն Պարսկաստան և Անդրկովկաս ներխուժելու հարցում Թուրքիայում էլ լրիվ միաձայնություն չկար, մի բան, որը զգալիորեն դանդաղեցնում էր Թուրքական ադրեսիայի քիսելը: Թուրքիայում պարսկական հարցի շուրջը միմյանց դեմ պայքարում էին երկու խմբավորում: Դրանցից մեկը ներկայացնում էր մուֆտիներին և ենիչերիներին. սրանք

պահանջում էին Իրանի դեմ անհապաղ սկսել պատերազմական գործողություններ: Նրկրորդ խմբավորումը գլխավորում էր Վելիրը, որը համառորեն պահանջում էր գործել գաղտնապես և սպասել հարմար ժամանակի¹⁸:

Նվրոպայում և Մերձավոր Արևելքում, ինչպես նաև բուն Ռուսաստանում տիրող ընդհանուր քաղաքական իրադրությունը հարկադրում էր Պետրոս 1-ինին արտակարգ զգուշություն ցուցաբերել Թուրքիայի նկատմամբ¹⁹: Թուրքիայի հետ հարաբերությունների վատացումից խուսափելու նպատակով նա որոշեց կանխապես Թուրքիայում հող նախապատրաստել ռուսական զորքերի կողմից Մերձկասպյան շրջաններում պատերազմական գործողություններ սկսելու վերաբերյալ պաշտոնական հայտարարության համար: Առաջին քայլը, ինչպես նշվեց, Թուրքական կառավարությանը 1721 թ. օգոստոսի 7-ին Շամախիում տեղի ունեցած դեսպերի մասին տեղեկացնելն էր:

1721 թ. նոյեմբերի 20-ին Նեպոլյունին տված հրովարտակում ասված էր. «... հարկավոր է պարսկական շահի երկրում մեր հպատակների առանց որևէ պատճառի հասցված մեծ վիրավորանքների մասին տեղյակ դարձնել Թուրքերին և այլոց, ինչպես և Բարձր Դուռն թարգմանչին այնպիսի ձևով, որպես թե դրանք նորություններ են, այլ ոչ թե այնպես, որ կարծեն, թե դու այդ անում ես համաձայն մեր

¹⁸ Записки графа Бассевича, «Русский архив», М., 1865, стр. 206.

¹⁹ «Հայ-ռուսական հարաբերությունները XVIII դ. առաջին կեսին», փաստաթղթերի ժողովածու, էջ 28:

հրովարտակի, որպեսզի այդտեղ Պարսկաստանի կողմից մեզ հասցված վիրավորանքներին իրազեկ լինեն: Իսկ եթե քեզ հարցնեն, արդյոք զրա դիմաց որևէ վրեժխնդրություն չի ձևոնարկվի մեր կողմից, դու պետք է պատասխանես, որ այդ մասին քեզ ոչինչ հայտնի չէ»²⁰: Դրա հետ միասին նեպլյու-
եին հանձնարարվում էր խնդրել Թուրքիային, որպեսզի վեր-
ջինս իր հովանավորության տակ չվերցնի լեզգիներին, մի
բան, որին ուսսական դեսպանը հասավ 1722 թվականի ապ-
րիլի 21-ին վեդիրի հետ ղնեցած տեսակցության ժամանակ:
Թուրքերը երկյուղ կրելով Ռուսաստանի և Իրանի ղժգոհու-
թյունը առաջացնելուց, ձեականորեն նման պարտավորություն
ստանձնեցին, սակայն իրականում շարունակում էին լեզգի-
ներին հովանավորել:

Պետրոս 1-ինը միայն 1722 թ. մայիսի 13-ին, Մոսկվայից
Աստրախան ուղևորվելուց առաջ, հնարավոր գտավ պաշտո-
նապես Թուրքիային հայտնել պարսկական արշավանքը սկսե-
լու մասին: Այդ մասին առաջինը հայտնվեց այն ժամանակ
Մոսկվայում գտնվող Մուստաֆա աղային²¹: Համանման
պաշտոնական հայտարարություն արեց 1722 թ. հուլիսին
Նեպլյուեը սուլթանական արքունիքում:

Այսպիսով, ժամանակ շահվեց և Թուրքիան այլևս չէր
կարող կանխել ուսսական զորքերի մուտքը Մերձկասպյան
շրջանները: Թուրքերը ոչ մի կերպ չէին հաշտվում իրենց այդ
ձախողման հետ, իսկ ուսսական զորքերի հաջողությունները

²⁰ ՌԱՔԱ, ֆ. Ռուսաստանի հարաբերությունները Թուրքիայի հետ
(ՌՀԹ), գ. 7, թ. 145—146:

²¹ ՌԱՔԱ, ֆ. ՌՀԹ, գ. 3, թ. 36—37:

Մերձկասպյան շրջաններում նրանց ավելի էին կատաղեցնում: Թուրքիան որոշեց անհապաղ սկսել ակտիվ գործողություններ և ամեն կերպ խանգարել Ռուսաստանի՝ Անդրկովկասում հիմնավորվելու քայլերին:

Ռուս-թուրքական հարաբերությունների սրման խնդրում առանձնահատուկ դեր կատարեցին արևմտանվորուպական երկրների կառավարող շրջանները, որոնք գիտակցաբար հրահրում էին Թուրքիային Ռուսաստանի դեմ: Անգլիայի, Վենետիկի և Ավստրիայի դեսպանները ամեն կերպ ձգտում էին թուրքական կառավարությանը ահաբեկել նրանով, թե Վրաստան և Հայաստան ոտք դնելուց հետո, Պետրոս 1-ինը կհարձակվի Թուրքիայի վրա և Օսմանյան կայսրությունը կքայքայվի²²: Ռուսական դեսպանի 1722 թ. հունիսի 18-ի գեկուցագրում ասված էր. «Անգլիական դեսպանը, վենետիկյան և կայսերական դեսպանները ներշնչում են թուրքերին, որ Ձերդ մեծությունը բարեհաճել է 100.000-անոց զորքով Պարսկաստան դնալ խռովարարների վիրավորանքի պատրվակով: Իսկ երբ ռուսական միապետը կգրավի Շիրվանը և Երևանը, ինչպես և Վրաստանի մի մասը, այն ժամանակ թուրքական վրացիները և հայերը ինքները կմտնեն ռուսական հովանավորության ներքո, այնուհետև մոտ է Տրապիզոնը և գուցե ժամանակի ընթացքում ոչ միայն վնաս լինի Օսմանյան կայսրությանը, այլ ծայրահեղ քայքայում»։ 1722 թ. օգոստոսի 22-ի գեկուցագրում նեպլյուներ հայտնում էր. «Մեծ դժվարություններ են ինձ համար հարուցում օտարերկրյա միևնույնները իրենց ներշնչումներով (բացի հուլանդականից)».

²² ՌԱՔԱ, ֆ. ՌՀԹ, դ. 6, մ. 1, թ. 93:

Բարձր Դռանը ներշնչում են, որ ռուսական միապետը խելացի է և ձեզ խաբում է հաշտությամբ, այժմ նա միայն Պարսկաստանից է որոշ մարզեր կամենում գրավել տիրապետելու, և եթե դրանում դուք նրան զենքով դիմադիր չլինեք, ապա նա գրավելով այդ մարզերը, շուտով կհարձակվի հենց այդ երկրներից»²³:

Ուրեմն, արևմտաեվրոպական երկրները, որոնք տեղյակ էին Պետրոս 1-ինի արշավանք նախապատրաստելուն, ղեկեռ ռուսական զորքերի Աստրախանից դուրս գալուց առաջ ձգտում էին խանգարել Ռուսաստանին: Եվրոպական թերթերը մեծ աղմուկ բարձրացրին և գիտակցաբար ուռճացրին արշավանքի համար նախապատրաստվող զորքերի քանակի մասին տվյալները: Ի. Նեպլյուեը 1722 թ. հունիսի 18-ին ղեկուցադրով տեղեկացնում էր, որ հունիսի 7-ին Վիեննայից ստացվեց մայիսի 16-ի լրագիրը, ուր ասված էր, որ Պետրոս 1-ինը անձամբ գտնվում է Աստրախանում և այդտեղից մտադիր է Մերձկասպյան շրջանները ուղարկել 105 հազարանոց մի բանակ:

Նշված հանգամանքներից ելնելով, Պետրոս 1-ինը որոշեց Նեպլյուեին հատուկ ցուցումներ տալ, որպեսզի նա հերքի նման բոլոր լուրերը և դրանով իսկ վնասազերծի եվրոպական դիվանագիտության նկրտումները: Ռուս-թուրքական հարաբերությունները սրել ցանկանում էր հատկապես Անգլիան: Ռուսական պետության հզորացումը, նրա դուրս գալը դեպի Բալթիկ ծով և ռազմա-ծովային հզոր տերություն դառնալը, նրա տնտեսության ծաղկումը և ազդեցության աճը հարեան

²³ Նույն տեղում, թ. 235:

երկրներում շփոթ էր առաջացնում անգլիական կառավարող շրջաններում: Դեռևս Հյուսիսային պատերազմի տարիներին անգլիական դիվանագիտությունը փորձում էր Ռուսաստանի դեմ ստեղծել պետությունների դաշինք: Ռուսաստանի հաջողությունները Անդրկովկասում և նրա հիմնադրվելը Կասպիականի ափերին երկյուղ էին ներշնչում անգլիական կառավարությանը, քանի որ այդ բոլորի հետևանքը պետք է լիներ Ռուսաստանի արտաքին առևտրի ծավալի մեծացումը: Իսկ Անգլիան ձգտում էր, որպեսզի Մերձավոր Արևելքի ամբողջ առևտրական մենաշնորհը իր ձեռքում լինի, և Ռուսաստանի արտաքին առևտուրը ամբողջապես կախյալ վիճակում մնա Անգլիայից: Կոստանդնուպոլսի անգլիական դեսպանը այդ օրերին ներշնչում էր մեծ վեղիրին, որ իբր թե Ռուսաստանը կամենում է պատերազմել Դանիայի դեմ, դրա համար էլ դաշինք է կնքում Վիեննայի արքունիքի հետ, մի բան, որ վտանգավոր է ինչպես Անգլիայի, այնպես էլ Թուրքիայի համար:

Ռուսական դիվանագիտությունը հմտորեն օգտագործում էր Եվրոպայում ստեղծված միջազգային դրությունը և անգլիական դիվանագիտության դեմ մղած իր պայքարում օգտագործում Անգլիայի և եվրոպական այլ պետությունների՝ Ֆրանսիայի, Հոլանդիայի ու Իսպանիայի միջև դոյություն ունեցող հակասությունները:

Նեպոլեոնը փորձեց օգտագործել Ֆրանսիական դեսպան Դե-Բոնակի միջնորդությունը: «Ֆրանսիան ցանկանում էր թույլ չտալ, որ գժտություն ծագի Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև, որովհետև Վիեննայում համառորեն խոսում էին Ռուսաստանի հետ քրիստոնյաների ընդհանուր թշնամու դեմ

դաշն կնքելու մասին, նշում էր կոմս Բասսիչը: Թուրքիայի թուլության պատճառով Ավստրիան հեշտությամբ կկարողանար ի հաշիվ Թուրքիայի ընդարձակել իր տիրապետությունը, որի հետևանքով ավստրիական պետության քաղաքական կշիռը կաճեր եվրոպական գործերում: Դե-Բոնակը սկսեց բանակցությունները»²⁴:

Թուրքական կառավարությունը առանձնապես երկյուղ էր կրում, որ Հայաստանը և Վրաստանը կընդունեն Ռուսաստանի հովանավորությունը և ռուսական զորքերը կմիավորվեն հայկական և վրացական ուժերի հետ: Այդ կնշանակեր, որ Թուրքիան վերջնականապես կորցնելու է Անդրկովկասը: Ռեյս էֆենդիի քարտուղարը զաղտնաբար տեղեկացրել է ռուս թարգմանիչ Մալցեին, որ «...Բարձր Դուռը մտադիր է, իհարկե, պահպանել հավիտենական հաշտությունը Ռուսաստանի միապետի հետ ...սակայն այն պայմանով, եթե ռուսական միապետը, բացի Շամախի քաղաքից, չի ցանկանա Պարսկաստանում մեծ առաջխաղացումներ անել, որովհետև եթե Շամախին զրավի էլ, ապա կարող է դա պատճառաբանել ռուսական վաճառականներին լիզզիններից հասցված վիրավորանքով, մի բան, որ Բարձր Դուռը կհանդուրժի, թեպետ և այդ նրան հաճելի չի լինի, իսկ եթե ռուսական միապետը Շամախին զրավելուց հետո կմտադրվի իր տիրապետությանը ենթարկել վրացիներին, որոնք այժմ Պարսկաստանի հպատակության տակ են գտնվում, այդ բանին Բարձր Դուռը ոչ մի կերպ չի համաձայնվի, դատելով, որ այդ պատճառով Բարձր

²⁴ Записки графа Бассевича, «Русский архив», М., 1865, стр. 227.

Դռանը շար բարդություններ կալատահեն, դրա համար էլ վաղօրոք պետք է սահամանափակի իր քայլերը (նուսական միապետը—Վ. Մ.), որովհետև Բարձր Դուռը մտադիր էր այդ վրացիներին միացնել իր իշխանությունն ենթո դտնվող այլ վրացիների հետ, որոնք այժմ օսմանյան պետությանն են ենթակա: Իսկ եթե պարսկական վրացիները նուսական հովանավորությունն ընդունեն, ապա հնարավոր է, որ մերոնց էլ կորցնենք, և դրա համար էլ Բարձր Դուռը մտադիր է կանխել Ռուսաստանին այդ հարցում: Այդ մասին նա (Ռեխս էֆենդիի քարտուղարը—Վ. Մ.) հաստատապես գիտի, միայն թե կնայեն, թե այս ամառ ինչ տեղի կունենա, քանի որ Բարձր Դռանը ամեն կողմից ներշնչում են, որ նուսական զորքերը Պարսկաստանում մեծ առաջխաղացումներ պիտի ունենան, որից ժամանակի ընթացքում Բարձր Դռանն էլ վտանգ կսպառնա»²⁵:

Թուրքիան, մյուս կողմից, ամեն ինչ անում էր, որպեսզի ստիպի Վախթանգ 6-րդին ընդունելու իր հովանավորությունը: Սակայն Քարթլիի թագավորը միշտ հրաժարվում էր համաձայնվել: Այս հանգամանքը մի անգամ չէ, որ նշում է Վախուշտին: Նեպոլյունը 1722 թ. հուլիսի 25-ի ղեկուցագրում նշում էր. «Անցյալ օրը՝ հունիսի 21-ին, ինձ մոտ լինելով Բարձր Դռան թարգմանիչը, ասաց, որ արդեն 40 օր է անցել այն ժամանակվանից, ինչ հրամանագրեր են ուղարկված Բարձր Դռնից էրզրումի փաշային, որպեսզի նա Վրաստանում Թեֆլին (իմա Թբիլիսի—Վ. Մ.) և Հայաստանում Երևանը որքան հնարավոր է ռազմական ուժով միացնի թուրքական»

²⁵ ՌԱՔԱ, ֆ. ՌՀԹ, գ. 6, մ. 1, թ. 237—238:

կայսրութեան տիրապետութեանը, խռովարարներից հովանա-
վորելու պատրվակով: Եվ ես նրան որպես գաղտնիք, հայտ-
նեցի, որ մեր միապետները կամենում են պահպանել հավի-
տենական հաշտութիւնը, սակայն, եթե Բարձր Դուռը պատե-
րազմով այդ երկրները մտնի, շտեղեկացնելով այդ մասին...
հնարավոր է, որ դրանից գժտութիւն առաջանա, ուստի
բարձր կլինի խուսափել նման դեպքերից, որովհետեւ անըս-
պասելիորեն կարող է գժտութիւն ծագել: Եվ նա ասաց, որ
հրամանագրերը ուղարկված են, իսկ ինչ որ կպատահի, այն
ժամանակը ցույց կտա, և ով ինչի կտիրանա, իրավունք էլ
կունենա պահպանելու...»²⁶:

Եվ պատահական չէ, որ թուրքական կառավարող շրջան-
ները հետաքրքրվում էին Արշիլի դուստր Դարեջանի գործերի
որպիսութեամբ Մոսկվայում, որը առանձնահատուկ դեր կա-
տարեց Պետրոս 1-ինի և Վախթանգ 6-րդի բանակցութիւն-
ներում: Նեպլյուկը գրում էր. «Ես հաստատապես տեղյակ եմ,
որ վեղիբը մերալեմին, որը եղել է Մոսկվայում (խոսքը
Մուստաֆա աղայի մասին է—Վ. Մ.) հարցրել է Իմերեթի
արքայազստեր մասին, ինչպես է նա պահպանվում Ռուսաս-
տանում և արդյոք նամակագրութիւն ունի վրացիների հետ,
որին նա պատասխանել է, թե իրեն հայտնի է, որ արքայա-
զուստրը բնակվում է Մոսկվայում, բայց նամակագրութեան
մասին ոչինչ չգիտե»²⁷:

Արեւմտեւրոպական դիվանագետները գիտեին, որ
Ռուսաստանի մերձեցումը Հայաստանի և Վրաստանի հետ

²⁶ ՌԱՔԱ, ֆ. ՌՀԹ, դ. 6, մ. 1, ք. 190:

²⁷ Նույն տեղում, ք. 235:

երկյուղ է ներշնչում Թուրքիային, և ամեն կերպ ձգտում էին հրահրել ռուս-թուրքական պատերազմ, նրանք դիտմամբ սրում էին Թուրքիայի ուշադրութիւնը այս հարցի վրա:

Թուրքիայի համար հայ-վրաց-ռուսական դաշինքի վտանգավորութեան մասին բազմիցս սուլթանին հայտնում էին Ղրիմի խանը և Աղովլի փաշան²⁸: Ռուսական ղեկավանը, որին հայտնի էր Հայաստանի և Վրաստանի հարցում թուրքական կառավարութեան դիրքը, որոշեց այդ առթիւ Պետրոս 1-ինին հայտնել իր սկիական նկատառումները, այն է՝ Պետրոս 1-ինը, արդ եթե որոշել է ինչ գնով էլ լինի իր հովանավորութեան տակ առնել Հայաստանը և Վրաստանը, պետք է 1722 թ. ռազմական կամպանիայի ընթացքում զորքով մտնի այդ երկրները: Գրելով այս, Նալչուկը նկատի էր առնում, որ ուշ աշնանը և ձմռանը թուրքերը չէին համարձակւի սկսել ռազմական գործողութիւններ, իսկ գարնանը արդեն Պետրոս 1-ինը ժամանակ կշահիր և կկարգավորեր հարաբերութիւնները Թուրքիայի հետ, կամ, ծայրահեղ դեպքում, լավ նախապատրաստված կլինէր պատերազմի համար²⁹:

* * *

Մերձկասպյան շրջանները գրավելու խնդիրը իրականացնելն համար 1722 թվականին Ռուսաստանի համար, այնուամենայնիւ, ստեղծվել էր նպաստավոր վիճակ: Պարսկաստանում ստեղծված իրադրութեան պայմաններում Պետրոս

²⁸ Հին աղտերի կենտ. պետ. արխիւ, Ֆ. Պետրոս 1-ինի կարինետ, 2-րդ բաժանմունք, գիրք 59, թ. 679, 767—787:

²⁹ ՌԱՔԱ, Ֆ. ՌՀԹ, դ. 6, մ. 1, թ. 239:

1-ինը կարող էր հիշյալ շրջանները Ռուսաստանին միացնել՝ առանց Պարսկաստանի հետ խաղաղությունը խախտելու։ Այնուհետև, ի դեմս հայերի և վրացիների՝ Ռուսաստանն ուներ հուսալի դաշնակիցներ։ Վերջապես, 1721 թ. Հյուսիսային պատերազմից Ռուսաստանը դուրս էր եկել հաղթանակով։ Նիշտադտի հաշտությունը ավատ էր արձակում Պետրոս 1-ինի ձեռքերը և հնարավորություն ընձեռում Մերձկասպյան շրջաններում սկսելու ռազմական գործողություններ։

Ռազմական գործողություններ սկսելու համար Ռուսաստանը ուներ բավարար հիմք՝ 1721 թ. օգոստոսի 7-ին Շամախիում կողոպտեցին ռուս վաճառականներին։

Նշեցինք, որ Ռուսաստանի տնտեսական ու ռազմաքաղաքական շահերի միասնությունը այն շարժառիթն էր, որը ստիպեց Պետրոս 1-ինին 1722 թ. վճռական քայլ կատարելու Կասպից ծովի արևմտյան և հարավային ափերին տիրելու ուղղությամբ։ Պետրոս 1-ինի արևելյան քաղաքականությունը Ռուսաստանի XVI—XVII դդ. արտաքին քաղաքականության բնական շարունակությունն էր Մերձավոր Արևելքի նկատմամբ։ Տարբերությունը միայն այն էր, որ Պետրոս 1-ինը Ռուսաստանի թագավորներից առաջինն էր, որ ճիշտ պնահատելով ստեղծված իրադրությունը, կոնկրետ միջոցների դիմաց արևելյան երկրների հետ Ռուսաստանի առևտուրը վարճացնելու և Անդրկովկասը իր հովանավորության տակ առնելու ուղղությամբ։ Ֆ. Էնգելսը Պետրոս 1-ինի արտաքին քաղաքականությանը տվել է հետևյալ բնորոշումը. «Այդ հիրավի մեծ մարզը... առաջինը լիովին գնահատեց այն իրադրությունը, որ զարմանալիորեն բարենպաստ էր Ռուսաստանի համար, և սկսեց իրագործել Ռուսաստանի քաղաքա-

կանության հիմնական դժերը Շվեդիայի, Բուրքիայի, Պարսկաստանի և ինչաստանի նկատմամբ»³⁰;

Սկսելով արշավանքը, Պետրոս 1-ինը նպատակադրվել էր տիրել Կասպից ծովի արևմտյան և հարավային ափերին, սակայն այդ դեռ չի նշանակում, որ նպատակովոր պայմանների ղեկավարում նա կբավարարվեր միայն հիշյալ շրջաններով: Բայց Պետրոս 1-ինը ստիպված էր հաշվի նստել առաջացած իրադրության ողջ բարդության հետ և առաջին հերթին իրականացնել միայն մերձավորագույն խնդիրը՝ տիրել Կասպից ծովի ափերին:

Ռուսական զորքերի պարսկական արշավանքը օբյեկտիվորեն համապատասխանում էր Անդրկովկասի ժողովուրդների շահերին, որոնք համառորեն օգնություն էին խնդրում՝ պարսկական լծից ազատվելու և թուրքական զավթիչներից պաշտպանվելու համար:

Պետրոս 1-ինի արշավանքը նոր թափ հաղորդեց Անդրկովկասի ժողովուրդների ազատագրական պայքարին:

Ի դեմս Ռուսաստանի, Անդրկովկասի բախտակից ժողովուրդները տեսնում էին միջազգային մեծ հեղինակություն ունեցող հզոր մի ուժի, որի օգնությամբ կկարողանան ազատագրվել թուրք-պարսկական դաժան տիրապետությունից: Ռուսաստանի և Անդրկովկասի ժողովուրդների շահերի միասնությունը XVIII դարի 20-ական թվականներին հանգեցրեց այդ երկրների միջև ռազմա-քաղաքական դաշինքին, որի նախապատրաստումը սկսվել էր դեռևս նույն դարի սկզբներից: Դաշինքի գլխավոր նպատակներից էր Ռուսաստանի

³⁰ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. XVI, ч. 2, стр. 12.

օգնությամբ Արևելյան Հայաստանի և Վրաստանի ազատագրումը պարսից տիրապետությունից, Ռուսաստանի հովանավորության ներքո հայ-վրացական միացյալ թագավորության ստեղծումը, որը ի վիճակի կլիներ ապահովելու Անդրկովկասի և ռուսական մերձկասպյան տիրույթների անվտանգությունը թուրքական զավթողական նկրտումներից³¹:

Թե հատկապես երբևեկից էր Պետրոս 1-ինը մտադրվել արշավել դեպի Կասպից ծովի արևելյան ափերը, դժվար է ստույգ ասել:

Հայտնի է, որ դեռևս XVII դարի վերջերին նա առանձնահատուկ հետաքրքրություն էր ցուցաբերում Վրաստանի նկատմամբ և իր հովանավորության տակ էր առել Իմերեթիայի թագավոր Արշիլին: Վերջինս, թուրք և պարսիկ զավթիչների հետապնդումից խուսափելով, ամբողջ ընտանիքով և մեծ շքախմբով բնակություն հաստատեց Ռուսաստանում: Դրանով իսկ Մոսկվայում ստեղծվեց վրացական դադութ, որը հետագայում ռուս-վրացական հարաբերությունների պատմության մեջ նշանակալից դեր խաղաց:

Արդեն 1680 թ. Արշիլը ռուսական արքունիքին ներկայացնում է Վրաստանը ազատագրելու իր ծրագիրը: Նա խընդրում էր իրեն տրամադրել 15 հազարանոց մի զորաբանակ: Ընդամին նշում էր, որ այդ բանակը պարենի նեղություն չի կրի, որ ինքը՝ Արշիլը պատրաստ է հարկերը հավաքելուց հետո ցույց տալ դրամական օժանդակություն հիշյալ զորքը առաքելու համար: Արշիլը նշում էր այնուհետև, որ Ռուսաստանը

³¹ «Հայ-ռուսական հարաբերությունները XVIII դ. առաջին երեսնամյակին», փաստաթղթերի ժողովածու, էջ 29:

Թուրքիայի հետ բանակցություններ վարելիս առանձնակի կետով անդրադառնա Վրաստանի խնդրին:

Արշիլի այս առաջարկին ռուսական արքունիքը պատասխանում է, թե զորք ուղարկել առայժմ հնարավոր չէ, բանի որ Ռուսաստանը Թուրքիայի հետ պատերազմի մեջ չէ, իսկ երբ ծագի նման պատերազմ, ապա այնժամ Վրաստանը մուսուլման չի տրվի³²: Ռուսական կառավարության այս պատասխանը վկայում է, որ այդ ժամանակ Ռուսաստանը մտադիր չէր ակտիվ կերպով միջամտելու Անդրկովկասի գործերին:

Ռուս-վրացական, ինչպիսի տնտեսական-առևտրական, այնպես էլ քաղաքական հարաբերություններում դործուն մասնակցություն ունեին Վրաստանում բնակություն հաստատած հայերը³³:

1701 թ. Մոսկվա ժամանեց հայ ազատագրական պայքարի երախտավոր Իսրայել Օրին, որը ծանոթացավ և բարեկամացավ Մոսկվայում գտնվող Արշիլ թագավորի հետ: Իսրայել Օրին Պետրոս 1-ինին հանձնեց Անգլիական թագուհի ժողովի մասնակիցների խնդրագիրը՝ Պարսկաստանի դեմ պայքարելու համար օգնություն ստանալու մասին: Ռուսական կառավարությունը ըստ արժանիության գնահատեց Իսրայել Օրու նախաձեռնությունը և պարտավորվեց շվեդների դեմ պատերազմը ավարտելուց հետո ռազմական օգնություն ցույց տալ հայերին:

Բոլոր պարագաներում, 1710 թվականին արդեն Ռուսաստանում վերջնականապես հասունացել էր դեպի Կասպիական

32 ՀԱԿՊԱ, ֆ. Ռուսաստանի հարաբերությունները Վրաստանի հետ (ՌՀՎ) գ. 1, թ. 69—70:

33 ՀԱԿՊԱ, ֆ. ՌՀՎ, գ. 1, թ. 56, թ. 57:

ափերը արշավելու զաղափարը: Ռուսաստանում Դանիայի դեսպան Գեորգ Գրունդը իր կառավարութեանը 1710 թ. գրում էր, որ Պետրոսը պարզորոշ հայտարարում էր շվեդների դեմ պատերազմը ավարտելուց հետո Պարսկաստանի դեմ պայքարելու իր պատրաստակամութեան մասին, մի բան, որը, Գրունդի կարծիքով, զժվար իրագործելի չէր, եթե ռուսական թագավորը աննկատելիորեն զորք հավաքեր Աստրախանում և այդտեղից հանկարծակի սկսեր ռազմական գործողությունները. դրանով Պարսկաստանը կզրկվեր պատասխան միջոցառումների ձեռնարկելու հնարավորությունից: Թեպետև, Գրունդի ասելով, հարցի այդ կողմը այնքան էլ չէր մտահոգում Պետրոսին, որովհետև նա կարող էր Մերձկասպյան մարզերը գրավել ավելի արագ, քան այդ մասին լուրերը կտարածվեին Եվրոպայում³⁴:

Ա. Պ. Վոլինսկին «Արգարացում պարսկական գործի մասին» գրության մեջ նույնպես նշում է, որ նախքան իր պարսկական դեսպանագնացությունը, Պետրոսը որոշել էր կասպից ծովի առափնյա շրջանները միացնել Ռուսաստանին: «Մի քանի տարի առաջ, նախքան իմ այնտեղ (Պարսկաստան — Վ. Մ.) գնալը, — գրում էր նա, — արդեն, հարկավ, նորին կայսերական մեծությունը ուներ իր այդ մտադրությունը. բայց ինձանից և ինձանից առաջ նորին կայսերական մեծությունը Պարսից պետության վիճակին բավականաչափ տեղյակ էր Վրաց թագավոր Արշիլից և հայ կաթողիկոսներից, որոնք, չցանկանալով ապրել Պարսից լծի տակ, բազում ան-

³⁴ М. А. Полневктов, Проект Бругемана и русская оккупация прикаспийских областей в 20-х годах XVIII в., Тифлис, 1934, стр. 35—36.

գամ նորին կայսերական մեծութեանը, որպէս քրիստոնյա երկու ժողովուրդների՝ վրացիների և հայերի փրկարարի, խնդրում էին վաղուց, և այդ խնդրանքով հայերից և վրացիներից գաղտնի պատվիրակներ են ուղարկված եղև նորին կայսերական մեծութեան մոտ, որի մասին այժմ էլ արտաքին գործերի կոլեգիայում տեղեկութեւններ կարելի է գտնել»³⁵:

1715 թ. Պարսկաստանում դեսպան նշանակված Արտեմի Վոլինսկին, ինչպէս ասվեց, պաշտոնապէս պետք է առևտրական պայմանագիր կնքեր և Կասպից ծովում նոր նավահանգիստներ կառուցելու թույլտվություն ձեռք բերեր, որովհետև գոյություն ունեցող նավահանգիստները հարմար չէին, Վոլինսկին պետք է նաև պարսից կառավարությունից ստանար ռուս վաճառականների կրած վնասի հատուցումը:

Սրանից զատ, Վոլինսկուն տրված էր գաղտնի հրահանգ, 12 կետից բաղկացած³⁶: Այդ հրահանգով հանձնարարվում էր նրան գաղտնի ռազմական, քաղաքական, տեղագրական բնույթի տեղեկութեւններ հավաքել Պարսկաստանի վերաբերյալ:

Վոլինսկին պետք է պարզեր նաև թուրք-իրանական հարաբերութեւնների պատկերը: Հրահանգի իններորդ կետի համաձայն Վոլինսկին պետք է վերահասու լիներ և Պետրոս 1-ինին տեղյակ պահեր օտարերկրյա դեսպանների գործունեության մասին, իսկ ութերորդ և տասներկուերորդ կետերով նա դաշն պետք է կնքեր հայերի և վրաց թագավոր Վախթանգ 6-րդի հետ:

³⁵ «Оправдание о персидском деле». Чтения в обществе историков и древностей Российских, М., 1868, кн. III, стр. 112—113.

³⁶ ՀԱԿՊԱ, ֆ. ՌԶՊ, դ. 1, ք. 46—52:

Ռուսական դեսպանությունը 1717 թվականի մարտի 14-ին հանդիսավոր կերպով Սպահան ժամանեց: 1717 թ. հունիսի 30-ին, կնքվեց առևտրական համաձայնագիր, որը բաղկացած էր 10 կետից և հայտնի է «ասեկուրացիա» (հուսադրում) անունով: 1717 թ. սեպտեմբերի 1-ին Վոլինսկին Սպահանից Գիլանի վրայով ուղևորվեց Շամախի:

Չնայած անբարենպաստ պայմաններին, Վոլինսկին, Պետրոս 1-ինի պաշտոնական հանձնարարությունը հաջողությամբ կատարեց և հաջողեցրեց Ռուսաստանի համար շահավետ առևտրական համաձայնագրի կնքումը Իրանի հետ: Նույնպիսի հաջողությամբ Վոլինսկին կատարեց գաղտնի հրահանգով նախատեսված ոչ պաշտոնական հանձնարարությունները:

Սպահանում նա ուսումնասիրեց Իրանի ներքին դրությունը, հավաքեց հետաքրքիր տեղեկություններ, որ գրի է առնված օրագրում ու ծածկագիր նամակներում:

Ելնելով Պարսկաստանում տիրող դրությունից, Վոլինսկին առաջարկում էր սկսել ռազմական գործողություններ Կասպից ծովի ափերին: «Թեպետ ներկա մեր պատերազմը (Հյուսիսային պատերազմը Շվեդիայի դեմ—Վ. Մ.), մեզ կլսանդարեր,—գրում էր նա,—սակայն ինչպես ես այստեղի թուլությունը տեսնում եմ, մենք առանց որևէ երկյուղի կարող ենք սկսել, քանզի ոչ միայն ամբողջ մի բանակով, այլև փոքրաթիվ ղորաբաժնով այս երկրի մեծ մասը առանց դժվարության Ռուսաստանին կարելի է կցել»³⁷: Պարսկաստանից վերադառնալիս Վոլինսկին ուսումնասիրեց Գիլանի մարզը,

37 ՀԱԿՊԱ, ֆ. 77, դ. 2, թ. 201:

իսկ Շամախիում յոթ ամիս մնաց՝ պատճառաբանում էր, որ վտանգավոր է այդ ժամանակ Կասպից ծովով նավարկելը: Իրականում նա այստեղ շարունակում էր տեղեկություններ հավաքել: Շամախիում ժամանակը ապարդյուն չանցավ:

Վոլինսկին հավաքեց կարևոր տեղեկություններ և ձևորեն Դերբենդի ամրոցի պլանը: Շամախիում նա մնաց մինչև 1718 թ. հուլիսի 25-ը և միայն օգոստոսի 5-ին ժամանեց Աստրախան:

Պարսկաստանում ժողոված բոլոր նյութերը Վոլինսկին բերեց Պետերբուրգ, որտեղ հրկարատե զրույց ունեցավ Պետրոս 1-ինի հետ: Վերջինս գտնում էր մնաց դեսպանության արդյունքներից և Վոլինսկուն շնորհեց զննապետի, ապա նաև գեներալ-ադյուտանտի կոչում:

Այս տեղեկությունների հավաքման գործում Վոլինսկուն մեծապես օգնեց այն, որ դաշն էր կնքել հայերի և վրացիների հետ, համաձայն իրեն տրված հրահանգի:

Տակավին Պարսկաստան զնալիս Շամախիում Վոլինսկին սկսեց տեղեկություններ ժողովել Վախթանգի և նրա վիճակի մասին: Շամախիի խանի կողմից իր մոտ ուղարկած ներկայացուցիչներից մեկից՝ Բեթան բեկից³⁸ նա իմացավ, որ Վախթանգ 6-րդը մահմեդականացել է³⁹:

Այս հանգամանքը, հարկավ, շփոթեցրեց ռուս դեսպանին և կասկածներ առաջացրեց նրա մոտ, առավել ևս այն բանից

³⁸ «Առավոտյան դեսպանի մոտ եկավ մեհմանդարը, Շամախիի խանի կողմից ուղարկված և նրա հետ դեսպանի մոտ եկավ խանի մարդը՝ ծագումով վրացի՝ Բեթան բեկը (բրիստոնյա) խանի շնորհավորանքներով հանդերձ» նույն տեղում, ֆ. 77, դ. 2, թ. 13—14:

³⁹ նույն տեղում, թ. 15—16:

հետո, երբ ժամանելով Սպահան՝ պարսից կառավարությունը թշնամաբար դիմավորեց նրան: Հասկանալի է, որ Վոլինսկին առանձնահատուկ զգուշությամբ պետք է գործեր Պարսկաստանում եղած վրացիների հետ, հատկապես Վախթանգ Ե-րդի հետ ունեցած բանակցությունների ժամանակ: Ոչ պակաս զգուշություն էր անհրաժեշտ նաև Վախթանգ Ե-րդին, քանզի շահը համոզված էր, որ վրաց թագավորը նրան հավատարիմ չէր կարող լինել և արթուն հետևում էր նրա յուրաքանչյուր քայլին: Սակայն չնայած նման ծանր իրադրությանը, Ռուսաստանի դեսպանի հետ հաջերը և վրացիները կարողացան կապ հաստատել: Իր օրագրում Ա. Վոլինսկին գրում է. «ամսի 20-ին (1717 թ. մարտ—Վ. Մ.) դեսպանի մոտ եկավ մի կապուլին, որը այստեղ է բնակվում: Եվ ծածուկ հայտարարեց, որ իրեն ուղարկել է կուլարաղասի Ռոստոմը (որը հարազատ եղբայրն է վրաց արքայազն Վախթանգի, իսկ Վախթանգը ընդունելով մուսուլմանական դավանանք, նշանակված է սպասալար): Կապուլինը իր մասին հայտարարեց, որ ցանկանում է դեսպանի բարեկամը լինել և խոստանում է ծառայություն մատուցել ինչով ի վիճակի կլինի, որին դեսպանը պատասխանեց, որ նա չափազանց շնորհակալ է նրա սիրո համար և ուրախ է նրա բարեկամությանը, ի պատասխան դրան, ինքը նույնպես խոստանում է նրա հավատարիմ բարեկամը լինել: Այնուհետև հարցրեց կուլարաղասու մասին, նա ինչ ազդեցություն ունի, կարող է արգելք որևէ հարցի շուրջ բարեխոսել է՞թիմա դովլեթի առջև: Դրան նա պատասխանեց, որ դեսպանին ճշմարտությունն է հայտարարում, որ ինքը հույս չունի, թե կուլարաղասին համարձակվի որևէ բարեխոսություն անել, միայն լսածը կարող է իր միջոցով հայտնել՝

դադարեալագոյնացան պայմանով: Դեռսպանն ասաց, որ ինքը խիստ գոհ կլինի, եթե իրեն իմացած գաղտնիքները հայտնեն: Ընդամին խոստացավ, որ այդ գաղտնիքները չեն հրապարակ-վի»⁴⁰:

Սպահանում Վոլինսկին քանիցս հանդիպում ունեցավ նաև հայադղի Փարսադան բեկի՝ Վախթանգ Ե-րդին մերձա-վոր մի անձնավորութեան հետ: Փարսադան բեկը մինչև Ռեշտ ուղեկցեց Սպահանից վերադարձող դեսպանին, ուր այնու-հետև կանգ առավ այն հարկի հավաքման համար, որը պատ-կանում էր Վախթանգ Ե-րդին, որպէս Իրանի գլխավոր զորա-հրամանատարի⁴¹:

Ռեշտում հարկ ժողովելը Փարսադանի համար սոսկ պատրվակ էր: Իրականում նրա ճանապարհորդութեան հիմ-նական պատճառը ուսում դեսպանի հետ բանակցութեաններ ունենալն էր: Ինչպէս Վոլինսկին էր նշում իր օրագրում — Փարսադանը նախքան Ռեշտից մեկնելը ուսում դեսպանին խնդրեց, որ «...նա առանց կասկածի իր միջոցով (Փարսա-դանի միջոցով—Վ. Մ.) գրի սպասաւարին ինչ կամենում է: Հայտարարելով, որ նա շատ սիրով կընդունի և դրանով իսկ իր փրկութեան հույսը սրտում կվերականգնանայի և որ նրան ուսուցանեն, ոչ թե այլ լեզվով գրի, հայտնելով իբր թե նա՝ սպասաւարը, միշտ իր մոտ ունի այնպիսի վրացի մարդիկ, որոնք եղել են Ռուսաստանում և բավական սովորել են ռու-սերեն»⁴²: Սակայն Վոլինսկին, որը շատ զգույշ էր գործում,

40 ՀԱԿՊԱ ֆ. 77, 1715—1718, № 2, ք. 126:

41 Գ. Գ. Պա ի ճ ա ճ ե, նշվ. աշխ., էջ 70 (վրացերեն):

42 ՀԱԿՊԱ ֆ. 77, 1715—1717 թթ. դ. 2, ք. 422:

որոշեց Վախթանգին միայն անձնական բնույթի նամակ գրել.
«Եվ թեպետ այս Փարսադանը հաստատապես հուսադրում էր
դեսպանին, սակայն նա չէր կարող համարձակվել գրել այլ
քան, բացի սիրալիր խոսքերից և ափսոսանքից, նամակը
գրեց ռուսերեն և տվեց Փարսադանին»⁴³:

Հետագայում (1718 թ. մայիսին) Փարսադանը Շամա-
խիում դարձյալ մի քանի անգամ հանդիպում ունեցավ Վո-
լինսկու հետ: Նա ռուսական դեսպանին ուղղակի հայտնեց, որ
ստիպված է մեծ զգուշությամբ գործել: Ժամանելով Շամախի,
նա հարկադրված էր սկզբից պաշտոնապես դիմել տեղական
իշխանությանը, խանի տեղակալին (Շամախու խանը այդ
ժամանակ տեղում չէր գտնվում), «...որպեսզի որևէ կաս-
կած չհարուցի նրանց մոտ և չիմանային, որ ինքը դեսպանի
մոտ է ուղարկված Վախթանգի կողմից: Որի համար էլ ար-
քայազներ նրան փոստի կառքեր է տրամադրել, պատրվա-
կելով, թե իբր նա այնտեղ է ուղարկվել այլ գործով և ոչ թե
դեսպանի մոտ»⁴⁴: Օրագրում Վոլինսկու գրառումների վեր-
լուծությունը, Փարսադանի հետ ունեցած հանդիպումները
ցույց են տալիս, որ ռուս դեսպանը և Վախթանգը մեծ զգու-
շությամբ էին գործում և խուսափում էին գրավոր կապ պահ-
պանելուց: Միաժամանակ Վոլինսկուն մտահոգում էր այն,
որ Վախթանգը անձամբ նրան ոչինչ չէր գրում: 1718 թ. մա-
յիսի 30-ին Վոլինսկին Պետրոս 1-ինին գրում էր. «Մի քանի
օր առաջ Թավրիզից այստեղ ժամանեց Փարսադան բեկ անու-
նով մեկ վրացի, որը ինձ ասում էր, թե իբր ինքը իր արքա-

⁴³ Նույն տեղում:

⁴⁴ ՀԱԿՊԱ, ֆ. 77, գ. 2, թ. 426:

յազնի կողմից հատկապես ինձ մոտ է ուղարկված, որը և հնարավոր է: Եվ ինձ տվեց նրանից մի նամակ՝ ուղղված իր ազգականուհի՝ Իմերեթիայի Թագուհուն, ինչպես և համարձակորեն նրանից ինձ որոշ խիստ կարևոր բաներ հայտնեց, և այնչափ համարձակ, որ իբր արքայազնը ցանկանում է Ձեր ծառայությունը ընդունել, և պարսիկների դեմ մարտնչել, որը ինձ հայտնելով՝ խնդրում է, որպեսզի ես նրան ընդարձակ նամակ գրեմ, թե ինչպես վարվի նա պարսիկների հետ, սակայն ես կարծում եմ, որ ճշմարիտ չէ և մտածեցի, որ այդ արքայազնը ինձանից նամակ է խնդրում, որպեսզի այդ մասին իր արքունիքում հայտնի, և դրանով իսկ ավելի մեծ հեղինակություն ձեռք բերի, քանի որ նրան քիչ են հավատում, որովհետև եթե նա նման մտադրություն ունենար, ապա ինքն անձամբ կարող էր այդ մասին ինձ գրել, որին ես որպես Ձերդ մեծության վսահելի ծառա, կհավատայի, սակայն, քանի որ ինքը ինձ չի գրում, միայն ինձանից է նամակ խնդրում, դրա համար էլ, ամենատողորմած տեր, մի զայրացե՛ք ինձ վրա, որ ես նման համարձակություն չցուցաբերեցի, որ ես նրան որևէ դադտնիքի մասին չգրեցի, և ոչինչ չեմ համարձակվի անել, քանի դեռ ես իրենց ձեռքում եմ, իսկ երբ գթասիրտ աստված ինձ կազատի, ապա այն ժամանակ հնարավոր կլինի ստուգել նրա խիղճը»⁴⁵:

Ինչ վերաբերում է Վախթանգ Ե-րդին, ապա որքան էլ մեծ լիներ նրա ցանկությունը, նա չէր համարձակվի Վոլինսկու հետ զրավոր բանակցությունների մեջ մտնել, քանի որ տակավին ստիպված էր մնալ Պարսկաստանում: Այստեղ

⁴⁵ ՀԱԿՊԱ, ֆ. ԲՀՊ, գ. 2, ք. 375:

ավելւորդ չի լինի հիշատակել, որ Վախթանգ 6-րդը Պարսկաստանից ոչ Սուլխան Սաբա Օրբելիանուն և ոչ էլ Կոստանդնուպոլսում ֆրանսիական դեսպանին անձամբ նամակներ չէր գրում: Վախթանգի հանձնարարությամբ այս անձանց նամակներ էին գրում վատահելի անձինք⁴⁶:

Չնայած այն բանին, որ Վուլինսկու և Վախթանգի միջև գրավոր կապ չհաստատվեց, այնուամենայնիվ, նրանց միջև դաշինք կնքելու հող նախապատրաստվեց Փարսադանի միջնորդությամբ, որը բանակցեց ռուս դեսպանի հետ՝ պարսից բանակի, դեպի Անդրկովկաս ռուսական զորքերի արշավելու, Պետրոս 1-ինի հետ Վախթանգի համագործակցելու, Վախթանգի մահմեդականությունն ընդունելու և մի շարք այլ հարցերի շուրջ⁴⁷:

1719 թ. Ա. Վուլինսկին, որպես Պարսկաստանի գործերին լավատեղյակ անձնավորություն, նշանակվեց Աստրախանի նահանգապետ, որպեսզի նախապատրաստի դեպի Կասպից ծովի ափերը կատարվելիք արշավանքը: Նույն տարվա ապրիլին նա արտաքին գործերի կոլեգիա ուղարկեց հատուկ զեկուցագիր, որտեղ ի միջի այլոց, խնդրում էր թույլտվություն Վախթանգ 6-րդի հետ նամակագրական կապ հաստատելու համար. «...նմանապես ևս կցանկանայի, թեպետ միայն գործից վատ, սակայն ունենալ նամակագրություն նաև վրաց արքայազնի հետ (նախօրոք նրան ոչ մի գաղտնիք

⁴⁶ Տե՛ս մ. տ ա մ ա ռ ո Յ յ ո լ ո, իստորիա Կատոլիկոսիս Ժորժեղոս Մորոս, տծող., 1902, թ. 316—317, նաև Գ. Գ. Պ ա լ ճ ա ձ ե, Նշվ. աշխ., էջ 71—72 (վրացերեն):

⁴⁷ ՀԱՍՊԱ, ֆ. ՌԶՊ, գ. 2, թ. 422—432:

չհայտնելով, քանզի նրա հակվածության մասին կարելի է իմանալ նաև մասնավոր նամակներից), ինչպես և Վրաստանի հոգևոր անձանց հետ, որովհետև նրանք այնտեղ անդոր չեն, հատկապես նրանց պատրիարքը, որը արքայազնի հարազատ եղբայրն էր. դրա համար, եթե բարենպաստ կգտնեք, այդ գործի համար նրանց ժողովրդից՝ Իմերեթի թագուհու մարդկանցից մեկին նշանակեք Աստրախանում աշխատելու համար. ավելի լավ կլինի, եթե նշանակված մարդը հոգևոր անձանցից լինի»⁴⁸:

Այս ղեկուցագիրը քննարկեցին պետական կանցլերը, կանցլերի օգնականը և իսկական գաղտնի խորհրդատու Պ. Ա. Տոլստոյը, որոնք 1720 թ. հուլիսի 8-ին հետևյալը որոշեցին. «...ջանալ և հոգալ նամակագրության համար, այդ ժողովրդին փաղաքշել և նորին թագավորական մեծության կողմը դրավել: Իսկ ինչ վերաբերում է անձնավորության ընտրությանը, նաև այդ մասին թող ջանք թափի այդպիսին ընտրելու և նրա մասին ղեկուցելու սենատին՝ որոշելու և նրան հուսադրելու համար»⁴⁹:

Այս որոշումը ընդունվել է 1720 թ. մարտի 22-ին Պետրոս 1-ինի Աստրախանի նահանգապետին տված հրահանգի հիման վրա: Պետրոս 1-ինը պահանջում էր. «Վրաց արքայազնին փորձել մեր կողմը դրավել, որպեսզի հարկավոր զեպքում մեզ հավատարիմ լինի, և այդ բանադնացության համար մարդ վերցնել Արշիլի տան վրացիներից»⁵⁰:

48 ՀԱԿՊԱ, ֆ. 77, գ. 5, թ. 2—3:

49 Նույն տեղում, թ. 2:

50 ՀԱԿՊԱ, ֆ. Պետրոս 1-ինի կարիքներ, 1-ին բաժանմունք, գիրք 30, թ. 123—124:

Ստանալով Պետրոս 1-ինի թուլլտվությունը, Վոլինսկին գրավոր կապ հաստատեց Վախթանգ 6-րդի հետ, որը 1719 թվականից արդեն Վրաստանումն էր:

Վրաստանի առաջավոր քաղաքական գործիչները ճիշտ գնահատեցին ստեղծված իրադրությունը և որոշեցին, որ հասկ է ժամանակը իրականացնելու վաղեմի ցանկությունը՝ Ռուսաստանի օգնությամբ աղատագրել Վրաստանը Պարսկաստանի տիրապետությունից և վերադարձնել Թուրքիայի կողմից զավթված վրացական հողերը: Սակայն, երբ այս խնդիրը քննարկվում էր Վախթանգ 6-րդի արքունիքում, խորհրդաժողովի ոչ բոլոր մասնակիցներն էին այս ծրագրին կողմնակից⁵¹: Նրանց մի մասը այս ծրագիրը Քարթլիի համար կորստաբեր էր համարում, պատճառաբանելով, թե Վրաստանի բազմաթիվ թշնամիները կօգտագործեն այդ առիթը և ռուսական զորքերի Անգրեկովկաս մտնելուց առաջ երկիրը կողոպուտի և ավերի կենթարկեն: Սակայն Վախթանգի և նրա համախոհների վճռականության առջև նրանք տեղի տվեցին և համաձայնեցին: Բայց նրանք խորհուրդ տվեցին Վախթանգին գործել զգուշորեն, ելույթ ունենալ փոքրաթիվ զորքով և Պետրոս 1-ինին ծածուկ օգնություն ցույց տալ:

Վրաստանի առաջավոր քաղաքական գործիչները և նրանց թվում Վախթանգ 6-րդը, փրկությունը միայն վճռակա-նորեն գործելու մեջ էին տեսնում, ինչպես Ռուսաստանի, այն-պես էլ Վրաստանի կողմից: Այս միտքը նրանք փորձում էին անցկացնել միշտ: Սրա հիման վրա Վախթանգ 6-րդը մշակեց ռազմական ծրագիր, որի մասին 1721 թ. օգոստոսի 15-ին

⁵¹ Տե՛ս Ո. Ջաջախիշվիլի, Դամոկրիդեծյալը Դաշեստիս և Սա-
խարտեղոս Մորոսից 18-9 Տալաշից, ԹԵԼԼ., 1919, ԶԶ. 8, Նաև Գ. Գ.
Պախաձե, Նշվ. աշխ., էջ 75 (վրացերեն):

Վոլինսկին հայտնեց Պետրոս 1-ինին, Վոլինսկու զեկուցագրից կարելի է հղրակացնել, որ վրացական կողմի պահանջները հանգում էին հետեւյալին.

1. Ռուսաստանը սկսեք է ուղղակի իր զորքը մտցնի Վրաստան՝ հինգ կամ վեց հազար հոգու սահմաններում և այն տեղավորի զորանոցներում: Զորքի ներկայությունը կվերացնե՞ր նաև այս հարցում վրաց ազնվականության մեջ հղած անհամաձայնությունը:

2. Տասնհազարանոց կամ ավելի զորք մտցնել Պարսկաստան՝ Դերբենդը կամ Շամախին գրավելու համար, առանց որի պատերազմի մեջ մտնելը վտանգավոր է:

3. Թերեք գետի վրա կառուցել ամրոց, Կաբարդայի և Դրեբենյան կազակների բնակատեղերի միջև, այնտեղ տեղավորելով ռուսական կայազոր՝ Վրաստանի հետ ազատ հաղորդակցելու և իրենց պաշտպանելու համար:

Հաղորդելով այս բոլորի մասին, Վոլինսկին ընդգծում էր, որ վրացական կողմի այս առաջարկությունները հիմնավոր են: «Վախթանգը,— գրում էր Վոլինսկին,— սպառնալից է Պարսկաստանի ներկա թույլ վիճակը և այն օգուտը, որ Դուք անձամբ կունենաք այդ պատերազմից: Եթե Դուք բարեհաճեք շահի դեմ պատերազմ սկսելու, նա՝ Վախթանգը, կարող է ռազմադաշտ դուրս բերել իր զորքը՝ թվով 30-ից մինչև 40.000 և այնպես է հուսադրում, որ եթե Ձեր զորքը Վրաստան մտնի, ապա նա միայն իր զորքով աստծո օգնությամբ կհասնի մինչև Սպահան, քանի որ նա պարսիկներին կնամարդ է համարում»⁵²:

⁵² ՀԱԿՊԱ, ֆ. Պետրոս 1-ինի կաբինետ, 2-րդ բաժանմունք, գիրք 54, ք. 640 С. М. Соловьев, История России... кн. 4, т. XVIII, стр. 668—669.

Նոյեմբերին Պետրոս 1-ինին Վախթանգը հայտնում է, որ ինքը տեղյակ է ռուսական կողմի առաջիկա ձեռնարկումների և իր ձեռքի տակ եղած ուժերը գոհունակությամբ ի սպաս է դնելու համատեղ նպատակների իրագործմանը⁵³։

Այսպիսով, 1721 թվականին Պետրոս 1-ինի և Վախթանգ 6-րդի միջև փաստորեն դաշն կնքվեց Պարսկաստանի դեմ համատեղ գործելու մասին։

Քաջատեղյակ հայերի ապստամբական տրամադրություններին, Վախթանգը գիտակցում էր, որ հայերի և վրացիների մասնատված գործողությունները դատապարտված էին մեծ ձախողման։ Այդ իսկ պատճառով նա բանակցությունների մեջ մտավ հայ մելիքների հետ և որոշ միջոցներ ձեռնարկեց նպաստելու հայ ղինվորականության կազմակերպման գործին։ Հայկական ղինվորական ուժ գոյություն է ունեցել ազատագրական շարժումից առաջ։ Ըստ Զաքարիա Սարկավագի տվյալների՝ պարսից շահերը և խաները հաճախ էին համալրում իրենց զորքը հայերով։ Ճանապարհորդ Ադամ Օլեարիի վկայությամբ, նրա Շամախի ժամանելու կապակցությամբ, տեղական խանը քաղաքից «2000-ից ավելի հետևակ էր հանել, մեծ մասամբ հայ քրիստոնյաներ»⁵⁴։ Վերջապես, հայտնի է, որ հայ խոշոր մելիքները ունեին մշտական թիկնապահ զորք, որի օգնությամբ նրանք պահպանում էին իրենց

⁵³ М. Броссе, Переписка на иностранных языках грузинских царей с российскими государями, от 1639 по 1770 г., СПб., 1861, стр. 138.

⁵⁴ «Описание путешествия Адама Олеария», М., 1870, стр. 526.

տիրույթները և որով պատերազմի ժամանակ պարտավոր էին օգնության գնալ շահին, խանին⁵⁵։

«Սակայն հայ զինվորականության միավորումը և ինքնուրույն հայկական զորքի ստեղծումը տեղի է ունեցել հավանաբար XVIII դարի 20-ական թվականների սկզբներին, երբ կազմակերպվեցին հայկական սղնախները»⁵⁶։ Հայկական զորքի կազմակերպման գործում նշանակալից է վրաց թագավոր Վախթանգ 6-րդի դերը, որը օտարերկրյա զավթիչների դեմ հայ ժողովրդի զինված պայքարի ընթացքում և այդ պայքարը նախապատրաստելու ժամանակաշրջանում Հայաստան էր ուղարկում զորահրամանատարներ։ «Եվ Վախթանգ 6-րդի կարգադրությամբ մենք սկսեցինք կազմակերպել (զորք)․․․», — հաղորդում է Եսայի Հասան-Ջալալյանը⁵⁷։ Վախթանգ 6-րդը ղեկավարում էր վրաց-հայկական միացյալ այն զորքը, որ եկել էր Գանձակ։ Հենց այդ ժամանակ էլ տեղի ունեցավ հայ և վրաց ուժերի միավորումը սեֆյանների և թուրք զավթիչների դեմ։

Հարյուրամյակների խորքերից է դալիս հայ և վրաց ժողովուրդների բարեկամությունը։ Դարեր շարունակ ենթարկվելով օտար նվաճողների բռնություններին և ավերածություններին, բախտակից և կրոնակից հարևան այդ ժողովուրդները փայտացել են ազատագրական միևնույն նպատակները և

55 Լ. Մ Ե Լ Ի Բ Ե Լ Բ Ե Լ, Վրացական աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հ. 2, Երևան, 1936, էջ 112։

56 Ս. Պ. Արությունյան, Освободительное движение армянского народа в первой четверти XVIII в., Ереван, 1954, стр. 156.

57 Ե ս ա յ ի Հ ա ս ա ն - Ջ ա լ ա լ ի ա ն ց, Պատմութիւն համառօտ Աղուանից երկրի, Երուսաղեմ, 1888, էջ 48։

դրանց իրականացման հույսերը տեսել են նաև իրենց համատեղ պայքարի մեջ: Եղել են պատմական պահեր, երբ հարևան Վրաստանը ասպատան է դարձել օտար ձնշողների ասպատակությունների հետևանքով զանգվածաբար գաղթի դիմած հայության համար: Թուրք և պարսիկ նվաճողների դեմ մղած դարավոր պայքարը նպաստում էր հայերի և վրացիների բանկամության ամրապնդմանը:

XVIII դարի 20-ական թվականների իրադարձությունները նշանավորեցին նոր էտապ աչգ բարեկամության ամրապնդման գործում, Պետրոս 1-ինի կողմից պատերազմական գործողություններ սկսելուց առաջ արդեն ծնունդ էր առել ռուս-վրաց-հայկական ռազմա-քաղաքական դաշինքը: Պետրոս 1-ինի գլխավոր նպատակը Մերձկասպյան շրջանների դրավումն էր, և նա լավ էր հասկանում Վրաստանի և Հայաստանի դերն ու նշանակությունը Կասպից ծովի համար ռուս-պարսկական և ռուս-թուրքական առաջիկա զինված պայքարում:

Պետրոս 1-ինը նկատի էր առնում, անշուշտ, Վրաստանի և Հայաստանի ստրատեգիական նշանակությունը. այս երկրների վրայով էր անցնում Թուրքիայից ամենակարճ ճանապարհը դեպի Կասպից ծովի ափերը: Ռուսական զորքը, որը պետք է նոր հակառակորդի դեմ պայքարեր, իր համար անսովոր պայմաններում, անծանոթ վայրերում, անհրաժեշտորեն զգալու էր տեղացի ժողովուրդների օգնության կարիքը: Իրական օգնություն ռուսական զորքերին կարող էին ցույց տալ միայն վրացիները և հայերը:

Ա. Վոլինսկին, որը հատկապես ուսումնասիրել էր Պարսկաստանի ռազմական ուժերի դրությունը, պատահական չէ,

որ ընդգծում էր վրացական զորքի բարձր ունակությունները: «...Ամբողջ Պարսկաստանում լավագույն զորքը ես վրացականն եմ համարում,—գրում էր նա,—...Վրաստանում և Իմերեթում կարելի է ժողովել տասնհինգից մինչև քսան հազար (զորք) և պարսիկները սովորաբար ընտրում են սպասալարներ (կամ գեներալիսիմուսներ) վրաց արքայազններից, նմանապես այլ զորահրամանատարներ՝ մեծ մասամբ վրացիներից են նշանակվում...

Վրացիների մասին ես կարող եմ երդվել, որ եթե նրանց իշխանները և այլ ազնվականները բարի համաձայնության մեջ լինեին միմյանց հետ, հիրավի, կկարողանային ոչ միայն պարսից հպատակությունից իրենց ազատագրել, այլև նրանց շատ երկրներ առանց դժվարության նվաճել,—իսկ նրանց հեծելազորը (պարսիկներինը—Վ. Մ.) վրացիների ղեմաց, թեկուզ թվով ևրեք անգամ էլ շատ լինի, այնուամենայնիվ դիմակալել չի կարող, իսկ եթե կանոնավոր քսան էսկադրոն դրանց ավելացնենք, ապա կարելի է համարձակորեն ամբողջ Պարսկաստանով անցնել առանց որևէ երկյուղի»⁵⁸:

Նախապատրաստվելով արշավանքի, ռուսական կայսրը փորձում էր ուսումնասիրել այն տեղանքը, ուր ծավալվելու էին ապագա ռազմական գործողությունները: Ինչպես արդեն նշվեց, այդ նպատակով հատուկ հանձնարարություն էր տրված Ա. Վոլինսկուն: Դրա հետ միասին, 1720 թ. սեպտեմբերին Պետրոս 1-ինը որոշեց Պարսկաստան ուղարկել հյուպատոս Սեմյոն Ալրամովին, գվարդիայի կապիտան Ալեքսեյ Բասկակովի ուղեկցությամբ: Լուրջ միջոցառումներ

⁵⁸ ՀԱԿՊԱ, ֆ. 77, գ. 2, թ. 609:

ձեռնարկեցին նաև Կասպից ծովի քարտեզը կազմելու ուղղութեամբ: 1715 թ. գարնանը Կասպից ծովի արևելյան ափերը նա արշավախումբ ուղարկեց Բեկովիչ-Չերկասկու գլխավորութեամբ:

1716 թ. հունվարին Կասպից ծովի ափերը հետազոտելու համար ուղարկվեց Ալեքսանդր Կոթինը: 1718 թվականի ամռան ընթացքում Կոթինը և լեյտենանտ Ուրուսովը կրկին հետազոտեցին Կասպից ծովի ափերը և կազմեցին նրա արևելյան ափերի քարտեզը: 1719 թ. Կասպից ծով ուղարկվեց նոր արշավախումբ, որի ղեկավար նշանակվեց Վերդենը, իսկ նրան օգնականներ՝ լեյտենանտներ Սոյմոնովը և Ուրուսովը, կրտսեր լեյտենանտներ Դարոշենկոն և Զուրտարյովը: Իրականում այս արշավախմբի ղեկին, նրա իսկական ղեկավարը Սոյմոնովն էր: Արշավախմբի աշխատանքի արդյունքը եղավ Կասպից ծովի արևմտյան ափերի քարտեզը, շափվեցին հատակի խորութիւնները, ծովախորշերը, նկարագրվեցին կղզիները, ջրի հոսանքի ուղղութիւնը, ստորջրյա խութերը և այլն: 1720 թ. վերջին քարտեզն արդեն պատրաստ էր և հրատարակվեց: Դա Կասպից ծովի՝ գիտական հետազոտութիւնների վրա հիմնված առաջին քարտեզն էր, որը ընդհանուր ճանաչում գտավ ինչպես Ռուսաստանում, այնպես էլ Արևմտյան Եվրոպայում:

1721 թվականին արևելյան Անդրկովկասում ստեղծված իրադրութիւնը պահանջում էր ոչ միայն Ռուսաստանի միջամրտութիւնը, այլև նպաստավոր էր բուն արշավանքի սկսման համար: 1721 թ. օգոստոսի 7-ին Շամախիում լեզգիների հարձակումը ուս վաճառականների վրա և նրանց կողոպուտը

հարմար առիթ էին պատերազմական գործողություններ սկսելու համար:

XVIII դարի սկզբին Դադստանում և Հյուսիսային Ադերբեջանում բռնկվեց հակապարսկական ապստամբություն: Ապստամբության գլուխն անցան Թուրքիայի գործակալներ՝ Դաուդ-բեկը և Սուրխայ-խանը: Ըստ երևույթին, իր նշանակությունն ունեցավ նաև այն հանգամանքը, որ ինչպես ապրստամբները, այնպես էլ թուրքերը մահմեդական կրոնի սյունի դավանանքին էին հարում, մինչդեռ պարսիկները՝ շիա դավանանքին:

1721 թ. Պարսկաստանի դրությունը վատթարացավ աֆղանների ներխուժման հետևանքով, որոնց, ինչպես արդեն նշեցինք, ղեկավարում էր Միր-Մահմուդը. պարսից շահ Հուսեյնը, որը ուժ չունեի դիմադրելու աֆղաններին, դրամ և նվերներ ուղարկեց շամխալին և խնդրեց շտապ կարգով օգնական զորք ուղարկել: Զորքը հավաքվեց և Սուրխայ-խանի ղիսավորությամբ ուղարկվեց շահին օգնության: Սակայն Շիրվանում Սուրխայը հանդիպեց Դաուդ-բեկին՝ լեզգիների 1000 հոգանոց խմբով: Դաուդ-բեկը նրան առաջարկեց շահի դեմ համատեղ պայքարի ելնել: Սուրխայը այս առաջարկը ընդունեց և երկուսով հայտարարեցին, որ նրանք «աստծո կողմից կոչված են ազատագրելու սունիներին պարսից լծից և կոչ էին անում բոլոր ճշմարիտ մահմեդականներին միավորվելու և ազատություն ձեռք բերելու»⁵⁹:

59 Ի. Գ. Գեդրեր, նշվ. աշխ., էջ 228 (սուսերեն), նաև П. Г. Бутков, Материалы для новой истории Кавказа, т. I, СПб., 1869, стр. 8.

Աստրախանի նահանգապետ Ա. Վոլինսկին, որը տեղյակ էր Դաուդ-բեկի թշնամական հարաբերություններին պարսից շահի հետ, փորձեց օգտագործել առիթը և առաջարկեց նրան ընդունել Պետրոս 1-ինի հովանավորությունը: Սակայն Վոլինսկին շուտով համոզվեց, որ Դաուդ-բեկը վստահելի անձնավորություն չէ: Պետրոս 1-ինին գրած իր նամակներից մեկում Վոլինսկին նշում էր. «...ինձ թվում է, որ Դաուդ-բեկը ոչնչի պիտանի չէ. աչատեղից նրա մոտ ուղարկեցի պորուչիկին (ինչպես ես սրանից առաջ Ձերդ մեծությանը ղեկուցել եմ), նա ինձ պատասխանում է, որ իհարկե, ցանկանում է ծառայել Ձերդ մեծությանը, սակայն, եթե Դուք բարեհաճեք նրան զորք ուղարկել և բավարար քանակով հրետանի, իսկ ինքը, իհարկե, կգրավի պարսիկներից քաղաքներ, և (դրանցից) որոնք իրեն ձեռնտու են, կթողնի իրեն (այն է՝ Դերբենդը և Շամախին), իսկ մյուսները կգիշի Ձերդ գերազանցությունը, որոնք Կուր գետի այն ափում են գտնվում մինչև Սպահան, մի բան, որ երբեք իր ձեռքը չի ընկնի և այսպիսով կամենում է, որ աշխատանքը Ձերը լինի, իսկ օգուտը իրեն»⁶⁰:

Դաուդ-բեկը և Սուրխայ-խանը ժողովեցին մեծ բանակ և 1721 թ. օգոստոսի 7-ին ասպատակեցին Շամախին, գրավեցին և անողոր կողոպուտի ենթարկեցին քաղաքը: Տուժածների թվում էին նաև ուռա վաճառականները, որոնք 500.000 ռուբլու վնաս էին կրել: Ա. Պ. Վոլինսկին լսելով այս լուրը, 1721 թ. օգոստոսի 10-ին գրում էր Պետրոսին. «Ընդամին, ամենաողորմած տեր, Ձերդ մեծությանն եմ հայտնում իմ համեստ կարծիքը, թեպետ որոշ տվյալներով Ձեր հպատակներին

⁶⁰ ՀԱԿՊԱ, ֆ. Պետրոս 1-ինի կաբինետ, 2-րդ բաժանմունք, գիրք 54, թ. 641:

սրանից մեծ վնասներ է հասել, սակայն Ձեր մտադրությունը սկսելու սրանից առավել օրինական պատճառ չի կարող լինել, նախ, որ կբարենհանք ելնել Ձերը պաշտպանելու, երկրորդ, ոչ թե պարսիկների դեմ, այլ նրանց և Ձեր հակառակորդների դեմ եք ելնում... Եվ այսպիսով, իմ համեստ կարծիքով, Ձերդ մեծությունը ողջ աշխարհի առաջ կարող է ցույց տալ, որ այդ բանն անելու Դուք իսկական պատճառ ունեք»⁶¹:

Նույն թվականի դեկտեմբերի 5-ին Պետրոս 1-ինը դրական պատասխան է ուղարկում Վոլինսկոն և հայտնում, որ արդեն զորքեր է տեղափոխում Վոլգայի վրա՝ հաջորդ դարնանը ռազմական դործողությունների սկսելու համար: Միաժամանակ Պետրոսը Վոլինսկու միջոցով հայտնում էր հայերին և վրացիներին, որպեսզի նրանք, մինչև ռուսական «զորքերի տեղ հասնելը ոչինչ չձեռնարկեն (ըստ այդ ժողովուրդների սովորական հանգցություն), այլ մեզ հետ խորհրդակցելով գործեն»⁶²: Այս տեղեկությունները Վախթանգին են հասնում Բորիս Թուրքեստանովի միջոցով, որին այդ առթիվ հատուկ ուղարկել էին Վրաստան:

1721 թ. հոկտեմբերից սկսվում է զորքերի առաքումը դեպի Աստրախանի շրջան: 1722 թ. մայիսի 26-ին ինքը՝ Պետրոս 1-ինը, ժամանեց Նիժնի-Նովգորոդ և զորամասերի ուղեկցությամբ ալնտեղից մեկնեց Աստրախան, որտեղ հուլիսին արդեն կուտակվել էին ռուսական զորքերը:

61 Նույն տեղում, թթ. 644—646:

62 ՀԱԿՊԱ, ֆ. Պետրոս 1-ինի կարինետ, I բաժանմունք, գիրք 30, թ. 131:

Պետրոս 1-ինը Աստրախանում արևելյան լեզուներով մանիֆեստ⁶³ հրապարակեց արշավանքն սկսելու վերաբերյալ։ Սյգ մանիֆեստով հայտարարվում էր, որ ռուսական զորքերը արշավում են լեզգի ապստամբների դեմ, Մերձկասպյան մարզերի բնակչությանը երաշխավորելով լիակատար անվտանգություն։

Դեռևս հուլիսի սկզբներին, Աստրախանում եղած ժամանակ, Պետրոս 1-ինը անհրաժեշտ գտավ տեղեկացնել Վախթանգ 6-րդին արշավանք սկսելու մասին և համապատասխան առաջադրանքներ տվեց նրան։

1722 թ. հուլիսի 2-ին Վախթանգի մոտ ուղարկվեց Թուրքեստանովը, որի միջոցով հայտնվում էր, թե շուտով Կասպից ծովի ափերը կգան ռուսական զորքեր։ Դրա հետ միասին Թուրքեստանովին Պետրոս 1-ինի ստորագրությամբ տրվեց հատուկ գրություն, որի բովանդակությունը նա բանավոր պետք է հաղորդեր Վախթանգին։ Այդ գրության մեջ ասված էր.

1. Վախթանգը պիտի արշավի լեզգիների երկրի վրա, երբ այդ հնարավոր կլինի և որքան հնարավոր է շուտ.

2. լեզգիների դեմ արշավելու ժամկետի մասին տեղյակ պահել Պետրոս 1-ինին։

3. Ռուսական զորքերի հետ միավորվելու համար պարսկական տիրապետության սահմանները մտնելիս, մահապատ-

⁶³ Արշավանքի մասնակից Զ. Սոյմոնովը գրել է, որ այդ մանիֆեստը կազմել էր Մոլդավիայի նախկին իշխան Դիմիտրի Կանտեմիրը, որին Պետրոս 1-ինը իր հետ էր վերցրել նման գործերում պետքական լինելու համար։ Կանտեմիրի տրամադրության տակ կար փոքրիկ տպարան՝ արաբական տառատեսակներով։

ժի ենթարկելու հրամանով արգելել բնակչությանը կողոպտելը կամ նեղություն տալը⁶⁴։

Օգոստոսի 3-ին Պետրոս 1-ինը նամակով տեղեկացրեց Վախթանգ 6-րդին Ագրախանի ծոցը իջնելու և դեպի Բաքու շարժվելու մասին։ Միաժամանակ նա Վախթանգին առաջարկում էր զորքով հարձակվել Դաուդ-բեկի վրա, եթե ինքը հուսով է, որ միայն իր ուժերով ի վիճակի է հաշիվը մաքրել նրա հետ, իսկ եթե ոչ, ապա պիտի ջանա մի որևէ տեղ միավորվել ռուսական զորքերի հետ։ «Մեր կարծիքն այն է,— գրում է Պետրոս 1-ինը,— որ եթե հնարավոր է Դերբենդի և Բաքվի միջև հանդիպենք»⁶⁵։

Պատասխան նամակում Վախթանգ 6-րդը իր ուրախությունն էր արտահայտում նման բերկրալի տեղեկության համար և Պետրոս 1-ինին լիովին աջակցելու ցանկություն հայտնելով, պարտավորվում էր օգոստոսի 20-ին լինել Գանձակում՝ իր զորքով հանդերձ⁶⁶։ Միաժամանակ Վախթանգ 6-րդը գրում էր, որ շահը իրեն է հանձնարարել Ադրբեջանի այն զորքերի հրամանատարությունը, որոնք պետք է պատժեն ապստամբ լեզգի իշխաններին (կառավարիչներին)։ Այս հանգամանքը նպաստավոր էր թվում ինչպես Վախթանգ 6-րդին, այնպես էլ Պետրոս 1-ինին։ Հետագայում, երբ Կասպիականի ավերը գրավելու պատճառով ռուս-թուրքական հարաբերությունները սրվեցին, Վախթանգ 6-րդի Գանձակում գտնվելը Պետրոս 1-ինը թուրքական կառավարության առջև հենց շահի նշված հրամանով էր բացատրում։

64 ՀԱԿՊԱ, ֆ. 110, դ. 1, թ. 1—8։

65 ՀԱԿՊԱ, ֆ. 110, դ. 1, թ. 8—9։

66 Մ. Բ Ր Ո Ս Ե, նշվ. աշխ., էջ 139 (ռուսերին)։

Մոտավորապես նույն ժամանակ էրզրումի փաշան Թուրքական սուլթանի անունից հայտնեց Վախթանգ Ե-րդին, որ Թուրքիան մտադիր է պատերազմել Իրանի դեմ և առաջարկում էր անցնել Թուրքիայի կողմը: Դրա դիմաց սուլթանը Քարթլիի թագավորին խոստանում էր շնորհել ամբողջ Վրաստանի թագավորությունը: Սակայն Վախթանգ Ե-րդը, իր հույսերը կապելով Պետրոս 1-ինի հետ, մերժեց Թուրքերի ալդառաջարկությունը: Իրավացի է վրաց ուսումնասիրող Գ. Պախձաձեն, երբ գրում է. «Մեզ անհրաժեշտ է թվում հանգամանորեն քննարկել այս հարցը, քանի որ նախահեղափոխական պատմագրության մեջ այն սխալ է լուսաբանված:

«Ռուսական միապետների ու վրացական թագավորների և իշխանների միջև դիվանագիտական հարաբերությունների պատմական տեսություն» աշխատության հեղինակ Յ. Պլոենը անդրադառնալով այդ հարցին գտնում է, որ Վախթանգ Ե-րդը Թուրքական կողմին բացասական պատասխան է տվել, չցանկանալով դավաճանել շահին⁶⁷: Իսկ Վ. Ռոմանովսկին ընդհանրապես կասկածի տակ է առնում Վախթանգի կողմից էրզրումի փաշային տված բացասական պատասխանը:

Երկու հեղինակների կարծիքն էլ սխալ է և միայն շփոթության մեջ է գցում ընթերցողին: Պլոենի սխալը բացատրվում է արխիվային նյութերը քննաբար չօգտագործելու պատճառով: Խորամուխ չլինելով իրեն հայտնի աղբյուրի էություն մեջ, Պլոենը իր բառերով վերակրկնել է Թուրքեստանովի կողմից 1722 թ. սեպտեմբերի 19-ին Պետրոս 1-ինին

⁶⁷ Պլոենի սույն աշխատությունը հրատարակված է Մ. Բրոսեի կողմից, տե՛ս «Переписка грузинских царей с российскими государями 1639—1770 гг.». СПб., 1861, стр. XXVI.

դրված բացատրադրի բովանդակությունը»⁶⁸։ Թուրքեստանովը զեկուցել էր.

«1. Նախքան Թուրքեստանովի ժամանելը, էրզրումի փաշան Թիֆլիս արքայազն Վախթանգի մոտ մարդ էր ուղարկել թուրքական սուլթանի անունից նրան հայտարարելով, որ նա մտադիր է պատերազմ սկսելու պարսից շահի դեմ և խլելու պարսիկներից Նրեանի մարզը, որի համար էլ թուրքական զորքը արդեն ճանապարհ է ելել, դրա հետ միասին այդ փաշան համոզում էր արքայազնին, որպեսզի նա վրացական զորքով միանա թուրքականին և պատերազմի մեջ մտնի պարսիկների դեմ և ընդունի թուրքական սուլթանի հովանավորությունը, խոստանալով դրա դիմաց, որպես պարգև, տալ բոլոր այն քրիստոնյաների վրա իշխելու իրավունքը, որոնք գտնվում են Թուրքիային ենթակա Վրաստանում և Իբե-րիայում. այդ առաջարկի առթիվ արքայազնը հիշյալ փաշային պատասխանեց, որ ինքը պարսից շահին դավաճանել չի ցանկանում»⁶⁹։ Պլոենը չի նկատել, որ Վախթանգը թուրքերին պատասխանելիս շեշտելով շահին «հավատարիմ» մնալու իր ցանկությունը, սոսկ դիվանագիտական մասն էր կատարում. դա թելադրված էր ինչպես ռուսական, այնպես էլ վրացական կողմերի նպատակներով։ Պետրոս 1-ինը խուսափում էր թուրքերի հետ հարաբերությունները վատացնելուց, իսկ Վախթանգի համար տակավին ձեռնտու չէր շահի առջև բացելու խաղաթղթերը։ Բնորոշ է, որ 1722 թ. հուլիսի 2-ին Վախթանգին գրած նամակում Պետրոս 1-ինը ուղղակիորեն

⁶⁸ «Кавказский вестник», Тифлис, 1905, № 2, стр. 5—6.

Տե՛ս

Նաև Գ. Գ. Պալեոլոգի նշմ. աշխ., էջ 90—91.

⁶⁹ ՀԱԿՊԱ, ֆ. 110, գ. 1, թ. 10.

նշում էր. «Միայն թե Դուք պարտավոր եք, որ ձեր ժողովրդից այն քրիստոնյաները, որ այժմ թուրքական իշխանություններքո են գտնվում, ոչ մի շարժում չձեռնարկեն, որպեսզի դրանով իսկ այդ պետության կողմից զուր տեղը աստծուց օրհնված այս գործին դժվարություններ չհարուցվի»⁷⁰:

Թուրքերին Վախթանգ 6-րդի տված կատեգորիկ բացասական պատասխանի մասին վկայում է նաև Վախուշտին՝ իր «Պատմության» մեջ. «Դարձյալ եկավ Թուրքեստանովը մեծ կայսեր Պետրոսի կողմից, քանի որ վերջինս եկել էր Սուլախ, որպեսզի թագավորը գնա նրա մոտ՝ Շիրվան, դարձյալ սուլթանից դեսպան եկավ հպատակություն պահանջելով, սակայն բոլորին ի բաց հեռացնելով, նա նախընտրեց ուսա թագավորին, և որովհետև կարծում էր, որ կազատագրի եկեղեցին և հավատքը քրիստոնեական, դրա համար էլ ժողոված զորքով գնաց Գանձակ»⁷¹:

Վախթանգ 6-րդը ընդունելով Պետրոս 1-ինի առաջարկը՝ Դերբենդի և Բաքվի միջև ուսա և վրաց զորքերի միավորվելու մասին, զորքով ուղևորվեց դեպի Գանձակ, որտեղ միացան հայկական զորամասերը: Օգոստոսի 16-ին Պետրոս 1-ինը բանակով շարժվեց դեպի Դերբենդ: Ռուսական զորքին դիմադրություն ցույց տվին միայն Ուտեմիշի և Խայտակի սուլթանները: Օգոստոսի 23-ին բանակը մտավ Դերբենդ: Դերբենդի նայիբը Պետրոս 1-ինին քաղաքից դուրս դիմավորեց և նրան տվեց քաղաքի բանակիները: Դերբենդում Պետրոս 1-ինը տեղեկություններ ստացավ Բաքվի բնակիչներից, որոնք պատրաստակամություն էին հայտնում ընդունելու Ռուսաս-

⁷⁰ Նույն տեղում, թ. 7:

⁷¹ Յ ա Յ Մ Թ Ո, Ենթդրոյմա խարտուկա, տծող., 1854, թ. 82.

տանի հովանավորութիւնը, որովհետեւ լեզգիների ասպատակութիւններից մեծապէս տուժում էին⁷²։ Սակայն Պետրոս 1-ինը ոչ մի լուր չունէր անձամբ Բաքվի կառավարչից և դա համար էլ որոշեց այնտեղ ուղարկել սորուչիկ Լոնինին և նրան հանձնել մանիֆեստ, որտեղ ասված էր. «Միապետ կայսրը, որպէս շահի հավատարիմ բարեկամ և դաշնակից, եկել է իր զորքով միայն այն մտադրութեամբ, որպէսզի այս վայրերը պաշտպանի խռովարարներից։

Դերբենդի նայիրը, ընդունելով նորին մեծութիւնից այսպիսի մեծ ոգորմածութիւն, չհապաղեց ամենեկին այն քաղաքի օգտին ծառայեցնելու համար։ Այդ իսկ պատճառով նաև Բաքու քաղաքը իր անվտանգութեան համար պետք է ընդունի ոռոսական կայսրին, որին պետք է մատակարարել պարենամթերք»⁷³։

Դերբենդից Պետրոս 1-ինը ցանկանում էր ուղևորվել դեպի Բաքու, իսկ այնուհետև դեպի Կուրի գետաբերանը ու այստեղից՝ Թիֆլիս։ Արշավանքի մասնակից Ֆ. Սոյմոնովը գրել է. «Այն ժամանակ բանակում կարծում էին, որ կայսեր նպատակն էր Բաքու քաղաքի մոտով դեպի Կուր գետը գնալ և նրանով վեր գնալ մինչև Թբիլիսի, իսկ այնտեղից ուղիղ դեպի Թերեք, որպէսզի անձամբ ժողովի ճշգրիտ տեղեկութիւններ բոլոր այս երկրների մասին։ Հայտնի է, որ կայսրը ցանկանում էր վերականգնել քրիստոնեութիւնը Վրաստանում»⁷⁴։

⁷² «Походный журнал», 1720, стр. 121.

⁷³ Г. Мельгунов, Поход Петра Великого в Персию, «Русский вестник», т. 110, М., 1874, стр. 42.

⁷⁴ Ֆ. Ի. Սոյմոնով, Նշվ. աշխ., էջ 240 (սուսերին)։

Պարենի բացակայությունը, բանակում հիվանդությունների տարածումը և ձիերի անկումը՝ վտանգավոր էին դարձնում արշավանքը շարունակելը: Դեռ ավելին, սրվեցին հարաբերությունները Թուրքիայի հետ: Ստեղծված իրադրությունից ելնելով, Պետրոս 1-ինը որոշեց հրավիրել ռազմական խորհուրդ, որը կայացավ օգոստոսի 29-ին:

Ռազմական խորհրդի մասնակիցները այն կարծիքին էին, որ պարենամթերքի պակասության հետևանքով արշավանքը շարունակելը վտանգավոր կլինի, ուստի որոշեցին մի շաբաթից հետո նահանջել: Հոկտեմբերի 4-ին բանակի մի մասի հետ Պետրոս 1-ինը վերադարձավ Աստրախան: Հոկտեմբերի 16-ին Պետրոս 1-ինը սենատին հայտնեց Դերբենդից հտ վերադառնալու և ձմեռը Մոսկվայում անցկացնելու իր մտադրության մասին⁷⁵:

Չնայած այն հանգամանքին, որ Դերբենդ արշավելիս նշանակալից ընդհարումներ թշնամու հետ տեղի չունեցան, այնուամենայնիվ, արշավանքը դյուրին չէր: Դժվարությունները կապված էին աշխարհագրական պայմանների հետ: Հենց Պետրոս 1-ինի հայտարարության համաձայն, արշավանքը չափազանց դժվարին էր ջրի պակասության, անտանելի շոգի և ձիերի անկման պատճառով: Նույն բանը իր օրագրում նշում է արշավանքի մասնակից Բելը⁷⁶:

Այսպիսով, 1722 թ. Պետրոս 1-ինը չկարողացավ դրված նպատակին հասնել: Այդ տարվա ռազմական կամպանիայի արդյունքը եղավ ռուսական զորքերի կողմից միայն Կասպից ծովի դադստանյան ափերի գրավումը:

⁷⁵ «Походный журнал», 1722, стр. 80—84.

⁷⁶ Д. Бель, Белевы путешествия... , ч. III, СПб, 1776, стр. 178.

Պետրոս 1-ինի բանակի վերադարձը Աստրախան ուրա-
խացրեց Ռուսաստանի թշնամիներին, հիասթափություն
պատճառելով Անդրկովկասի ժողովուրդներին: Ըստ Պետրոս
1-ինի հետ նախօրոք եկած համաձայնության, Վախթանգ
6-րդը 1722 թվականի օգոստոսի վերջին վրացական զորքով
ուղևորվեց դեպի Գանձակ, ուր նրան պետք է միանար հայ-
կական զորքը: Դրա համար էլ դեռ Գանձակ զնալու ճանա-
պարհին Վախթանգը Աղվանից կաթողիկոս Եսայի Հասան
Զալալյանին ուղարկեց Ղարաբաղ:

Այդ մասին կաթողիկոս Եսայի Զալալյանը գրում է.
«...քանզի պայման ուխտի և ժամադիր եղեալ էր թագաւորն
Պետրոս առ Վախթանգ, զի յայս աշնան ի մուտն հոկտեմ-
բերի ինքնին ի քաղաքն Շամախի հասեալ և զնա անդի պատ-
րաստի գտանել պարտ է: Յայսմ նուագում թագաւորն Պար-
սից, որ հանդերձեալ էր անկանիլ ի գահոյց և ի բարձրու-
թենէ իւրմէ, փութանակի հրովարտակ մի հասոյց առ Վախ-
թանկ, եթէ «քեզ հառու զամենայն իշխանութիւն կողմանցդ
Գանջալու, և ամենայն Ատրպատականի, և զքեզ կարգեցի
զլուխ և սպարապետ ամենայն իշխեցողաց կողմանցդ այդո-
ցիկ, վասն որոյ շեշտակի զօրս գումարեալ գայցես ի Գանջալ,
և պահ կալեալ զգուշասցիս կողմանցդ այդոցիկ ի թշնամեաց
մերոց: Եւ իսկոյն հրաման հհան զօրս գումարել, և վաղվա-
ղակի ժողովեալ զբաղմութիւն զօրաց ազգացն վրաց և հայոց,
և ոչ ոք եթող զոր ոչ եբարձ իւր, ընդ որոց և զիս էառ բերել,
զի զնալն մեր ան մինչև ի դարձս այս սիրով ընդուներ զմեզ.
և զուձիկն մեր ի յինքէն էր հրամայեալ: Եւ ելեալ ի Տիփսիսու
անբաւ ամբոխիւ, զորոց որքանութիւնն անբաւ գոլով՝ ոչ կա-
րեցաք գրել, և եկեալ հասաք ի կամուրջն կոտորած՝ զոր

Սնվքորիի ասեն, յաւուր տօնի սրբոյ խաչին: Եւ ապա աստ յայսմ աւուր յառաջ կոչեցեալ զիս՝ հրամայեաց նախքան զինքն յառաջ ընթանալ յերկիրն մեր Ղարաբաղ, և զՀայկազուն զօրսն՝ որ գումարեալ կային անդ ի ձեռն մելիքերաց, և շորս զխաւորք եղեալ երիտասարդացն, որոց անունք են Աւան, Շրուան, Շահնի, Սարուխան, որ և սոքա հարիւրապետք և իւզալաշիք կոչէին»⁷⁷:

Այնուհետեւ, Զաւալւանը նկարագրում է, թե ինչպիսի խանդավառութեամբ տեղի ունեցաւ վրաց և հայոց զորքերի միավորումը. «Այժմս լուեալ սմա զսոցանէ՝ շեշտակի ձեպով յղեաց զմեզ վասն առ ինքն ածելոյ զնոսա կազմ զօրօք: Եւ ըստ հրամանի եկեալ մեր յարդարեցաք զնոսա, անվարժ էին զինուորական սպասաւորութեանց, և այսպէս բովանդակեալ զամենայն, և իբրեւ տասն հազար արս ընտիրս և սպառազէնս ընդ որոց և զգաստ քահանայից և պաշտոնէիցն մերոց առեալ մեծաւ ճոխութեամբ և խնճոյիւք, համարելով նորա նորոգեալ զիշխանութիւն հայոց, և գնացեալ իջաք մերձ ի քաղաքն Գանջոյ, Զուակ անուն վայրն, յաւուրս երիս: Քանզի և թագաւորն Վախտանկ բնակեալ էր յայն կողմ քաղաքին՝ ի վերոյ ջրոյն որ Ղոչաղարիզեա և Ղարաարխ ասեն. և զկնի երից աւուրց ապա հրաման արար զնալ առ ինքն: Որ և ելեալ գնացաք: Եւ ի մերձենալ բանակի նորին, ինքն իսկ հրաման արար զօրաց իւրոց ընդ առաջ լինիլ մերայնոցն՝ իբրեւ ողջամբ ընդունելով զնոսա:

Եւ այսպէս մեծաւ շքով ի հանդիպիլ միմեանց զօրէն պատերազմի ռազմ կարգեալ ճակատ առ ճակատ, և քաջամարտիկ մանկունք մերոցն զիմաց յառաջ խաղեալ ճախր տռեալ

⁷⁷ Ե ս ա յ ի 2. Զ ա լ ա լ ե ա ն ց, նշվ. աշխ., էջ 45—47:

քաջընթաց երիւլարք, և զինակազմ զրահիւք պարէին յանդիման ճակատուն, և ի ձայնէ հրացանոցն որոտայր և թնդար վայրն այն, և փոշէխառն ծուխ նորին, իբրեւ զկայծակնափայլ ամսոյ արգել զճառագայթս արեգական, մինչև զի զմիմեանս հազիւ տեսանէար: Եւ այսպիսի ուրախութեամբ հասեալ իջուք մերձ առ բանակի նոցին: Զոր տեսալ Վախտանկին այսպիսի յառաջադիմութիւն մերայնոցս, ցնծացաւ ի հոգի և ի մարմին իւր: Եւ նոյնժամոյն յղեալ կոչեաց առ ինքն զմեզ, և զգլուխս կարգեալ աղայսն և զմեկիքսն, և յորդորական բանիւ յուսադրեաց, և զօրացոյց ասելով. «Այսուհետեւ զօրասջիք և քաջ լերուք իբրեւ յորդիս զօրութեան և յուստեքէ և յումեքէ մի երկնչիցիք, զի ահա հասեալ է ժամանակ փրկութեան բրիստունէից. եւ դարձուցեալ զբանն առ մեզ, և յոյժ շնորհակալ եղեւ զմէնչ, և ի վաղիւն զամենեցուն զգլխաւորսն խիւլայեաց, և այսպէս մնացուք առ նմա իբրեւ աւուրս քսան եւ հինգ»⁷⁸:

Վրաց-հայկական զորքերի ժամանումը Գանձակ դադրատանցի ֆեոդալներին ստիպեց փախուստի դիմել: Վրաց-հայկական միացյալ բանակը սկսեց պայքարել Իրանին և շահին հաւատարիմ ֆեոդալների դեմ, մասնավորապէս Գանձակի խանի դեմ:

Գանձակում Վախթանգ Ե-րդը սպասում էր Պետրոս 1-ինի հետագա ցուցումներին՝ ռուսական բանակի Շիրվան մտնելու և զորքերի միավորման մասին: 1722 թ. հոկտեմբերին Պետրոս 1-ինին ուղարկած նամակում Վախթանգը գրում էր.

«...Այն որ մեզ հրամայել էիք դալ և պատերազմել լեզգիների դեմ, եկել ենք և բավական ժամանակ՝ այստեղ Ղարա-

⁷⁸ Նույն տեղում, էջ 48—49:

բաղում ենք: Այստեղ եղած լեզգիները, վախից իրենց տներից դուրս չեն գալիս: Մի սուլթան կա, այն էլ հաշտություն է խնդրում, սակայն Կախեթի իշխանը, որ մեզ հետ երկպառակություն և թշնամություն ունի, սրան մեջք է կանգնում, ուզում է, որ մեր ծառայությունը թագավորի մոտ չերևա: Սակայն հուսով ենք աստուծո և Ձեր երջանկությամբ, որ սրանց ոչինչ չի հաջողվի: Մենք այսքան ժամանակում Շիրվան էլ եկած կլինենք, սակայն Ձեզանից հրամանը որ չեկավ, այդ է ստիպում մեզ հապաղել: Արդ, մենք Ձեզ որոշում և բացատրություն տալը պատշաճ չենք համարում, սակայն որքանով այս վայրերին քաջ տեղյակ եմ, դրա համար էլ բացատրում եմ: Այս վայրերի համար ուշանալ չի կարելի, որովհետև այստեղի գործերը խառն են և այնպիսի մի բան կարող է ստացվել, որ տեղիս գործը զուլս չի գա: Եթե կայսրը այդտեղի գործերով է դեռևս ղբադված և այստեղ ժամանել հապաղում է, գեթ այս պետք է անի, որ իր զորամասերից Շիրվան ուղարկի: Այս կողմից մենք կլինենք, կժողովվենք և ողջ գործը կկարգավորվի աստըծով, սկսած Երևանից ամբողջը կգրավենք և հուսով ենք, որ Երևանն էլ կգրավենք»⁷⁹:

Վերը բերված տողերը հասկանալի և միանգամայն պատճառաբանված են դարձնում այն հանգամանքը, որ հայ-վրացական միացյալ զորքի հրամանատարությունը նախընտրել էր սպասել ռուսական զորքի դեպի Շամախի շարժվելուն:

Ռուսական բանակի գործողությունների մասին տեղեկությունների բացակայությունը մտահոգում էր Վախթանգ Ե-րզրին: Դրա համար էլ նա մի քանի անգամ գրեց ոչ միայն

⁷⁹ М. Броссе, Переписка..., стр. 142—143.

Պետրոս 1-ինին, այլև Թուրքեստանովին, որին նա ուղարկել էր ռուսական բանակի ճամբարը և խնդրում էր տեղեկացնել իրեն գործերի ընթացքին: Թուրքեստանովին գրած իր նամակներից մեկում Վախթանգը ընդգծում էր, որ ահա երբորդ մարդն է, ինչ ինքն ուղարկում է, սակայն ոչ մի լուր չունի: Նույն Թուրքեստանովին նա հանձնարարում էր Պետրոս 1-ինին բացատրել վրաց-հայկական զորքերի դրությունը և որ երկար ժամանակ բանակը միևնույն տեղում մնալ չի կարող՝ սպարենի սակավության պատճառով⁸⁰:

Գանձակի և ռուսական բանակի միջև դժվար էր ուղղակի կապ հաստատելը, որովհետև, նախ հեռավորությունը բավական մեծ էր, և երկրորդ, որը և հանդիսանում էր հիմնական արգելքը, ճանապարհը տեղ-տեղ անցնում էր թշնամաբար արամադրված ֆեոդալների տիրույթներով: Դրա համար էլ անհրաժեշտ էր գնալ շրջանցումներով, իսկ դա մեծ ժամանակ էր պահանջում: Այսպես, օրինակ, նույն Թուրքեստանովը, որին Վախթանգը ուղարկեց Պետրոս 1-ինի մոտ, դեռևս 1722 թ. օգոստոսին Թիֆլիսից հասավ Ազրախանի «ռետրանշամենտը» և միայն սեպտեմբերի 10-ին տեսակցություն ունեցավ Պետրոս 1-ինի հետ, որը այդ ժամանակ արդեն Դերբենդից էր վերադառնում⁸¹:

1722 թվականի սեպտեմբերի 29-ին Ազրախանի «ռետրանշամենտից» Պետրոս 1-ինը Վրաստան ուղարկեց գվարդիայի պողպորուլիկ Իվան Տոլստոյին, Թուրքեստանովի ուղեկցությամբ, հետևյալ հանձնարարությամբ.

⁸⁰ ՌԱՔԱ, ֆ. ՌՀՎ, գ. 1, թ. 23:

⁸¹ Նույն տեղում, թ. 17, 19—20:

1. Մշտապես գտնվել Վախթանգ Ե-րդի մոտ և Վրաստանից դուրս գալ միայն Պետրոս 1-ինի հատուկ թույլտվությամբ:

2. Հասնել այն բանին, որպեսզի Վախթանգ Ե-րդը հանձն տանի լինել միջնորդ Ռուսաստանի և Իրանի միջև կայանալիք բանակցություններում ու իր մարզը ուղարկի շահի մոտ: Այս վերջինը պետք է բացատրեր շահին, թե Պետրոս 1-ինը արշավանքը ձեռնարկել է միայն Պարսկաստանը խորտակումից փրկելու համար, քանի որ Դաուդ-բեկը և Սուրխայը օգնություն են խնդրել թուրքիայից, որը ձգտում է տիրել ողջ Իրանին, մի բան, որ Ռուսաստանը երբեք չի հանդուրժի: Տոկտոլին հանձնարարվում էր. «Պարսից շահի գործի մասին արքայազնին (իմա՝ Վախթանգ Ե-րդին—Վ. Մ.) բացատրել իր սեփական օգուտը, քանի որ եթե շահը ինքը զիջի, ապա ադեն ոչ ոք այդ գործին խառնվել չի կարող, իսկ շահը լինելով նման կարիքի մեջ, ինչու չպետք է մեր առաջարկը ընդունի, քանզի լավ է քիչը կորցնել, քան ողջ պետությունը, և գուցե նույնիսկ սեփական կյանքը»⁸²:

Ռուսական կողմը Վախթանգին խորհուրդ էր տալիս, որ եթե նա նպատակահարմար գտնի, ապա թող շահին առաջարկություն անի նաև բոլոր քրիստոնյաներին իր հպատակությանը հանձնելու մասին՝ որպես փոխհատուցում շահին խոստանալով օգնություն ընդդեմ խռովարարների: Վախթանգին աննպաստ վիճակի մեջ չդնելու նկատառումով ռուսական կողմը իր վրա էր վերցնում նաև շահի հետ այդ խնդիրների շուրջը բանակցելու և սլայմանագիր կնքելու նախաձեռնու-

⁸² ՀԱԿՊԱ, ֆ. 9, դ. 30, թ. 243:

թյունը⁸³: Պետրոս 1-ինը երկյուղ էր հայտնում, որ Պարսկաստանի հետ նման համաձայնության կարող է գալ Թուրքիան, որին խռովարարների դեմ պայքարելիս օգնություն ցույց տալու դիմաց շահը կարող է զիջել Անդրկովկասը⁸⁴:

Ի. Տոլստոյը պետք է տեղեկացներ Պետրոս 1-ինին, թե ինչպես կնդուներ Վախթանգ Ծ-րդը այս առաջարկությունները: Հակառակ դեպքում ինքը անձամբ պետք է սկսեր բանակցությունները շահի հետ⁸⁵:

Ի. Տոլստոյին հանձնարարված էր նաև հայտնել Վախթանգ Ծ-րդին 1722 թ. արշավանքի և Պետրոս 1-ինի վերադարձի պատճառները⁸⁶: Այդ նպատակով Ի. Տոլստոյին հանձնելուց հատուկ գրություն «Հայտարարություն սուլն կամ պանիայի գործողությունների մասին» վերտառությամբ: Այդ «Հայտարարության» մեջ ընդգծված էր, որ նախօրոք մշակված ծրագրի համաձայն արշավանքը որոշված էր սկսել 1723 թվականին, սակայն Մերձկասպյան մարզերը գրավելու թուրքական վտանգը ստիպեց արշավանքը մեկ տարով արագացնել, որի պատճառով հնարավոր չեղավ համակողմանիորեն բանակը և նավատորմը նախապատրաստել⁸⁷:

Այնուհետև նշվում էր այն միջոցառումները, որոնք անց էին կացվում գրաված վայրերը ամրապնդելու համար:

1723 թվականի արշավանքի ծրագրերի մասին «Հայտարարության» մեջ ասված էր. «...սկսելով այս գործը, թողնել

83 ՌԱԲԱ, ֆ. ՌՆՎ, դ. 3, թ. 3:

84 Նույն տեղում:

85 Նույն տեղում:

86 Նույն տեղում, թ. 4:

87 «Պատմա-բանասիրական հանդես», Երևան, 1962, № 4:

չեք կամենում, ինչպես ինքներդ կարող եք դատել, թե նորին մեծությունը ինչպիսի ծանր և արյունալի պատերազմ էր վարում շվեդների դեմ 21 տարի: Սակայն այն բաց չթողեց ձեռքից մինչև բարեհաջող ավարտը, իսկ այստեղ այսպիսի թեթև և շահավետ պատերազմը ինչո՞ւ չպետք է վարի, և ողջ աշխարհում կիսայտառակվի և բոլոր անհավատներին դրանով իսկ իր դեմ կքաջալերի»⁸⁸: Ի. Տոլստոյը պետք է նաև հավաստիացնենք արքայազնին, որ. «այդ գործում նրանք նորին կայսերական մեծության ողորմածությանը հավատան, և որ նորին մեծությունը երբեք նրանց չի լքի, և որ Վախթանգին կտրվի այնտեղի բոլոր քրիստոնյաներին իշխելու իրավունքը»⁸⁹: Նա Վախթանգ Ե-րդին միաժամանակ տեղեկացնելու էր Պետրոս 1-ինի մտադրություններին՝ եկող տարում Շամախին գրավելու, առաջին հերթին Կասպիական ափերին ամրապնդվելու և պարենային պահեստներ հիմնելու մասին, որպեսզի ապահովի ռուսական զորքերի հաջողությունը Անդրկովկասում:

Կոստանդնուպոլսի ռուսական դեսպանից ստացված տեղեկության համաձայն, Թուրքիան ձգտում է դիվանագիտական միջոցներով գրավել Նրեանը: Տոլստոյը պետք է հայտնեի Վախթանգ Ե-րդին, որպեսզի վերջինս խանգարեր թուրքերին իրականացնելու իրենց այդ մտադրությունը:

Քանի դեռ ռուսական զորքերը չէին գրավել Շամախին և մերձկասպյան այլ քաղաքները, Վախթանգ Ե-րդը պետք է

⁸⁸ «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1962, № 4, տե՛ս նաև ՌԱԲԱ, ֆ. ՌՇՎ, գ. 3, թ. 9:

⁸⁹ Նույն տեղում:

գործեր Իրանի շահի անունից, և որպէս նրա դաշնակից, պայքարեր ապստամբ լեզգիների և այլ հակառակորդների դեմ՝ մինչև ռուսական բանակի գալը⁹⁰։ Իսկ ինչ վերաբերում է Երևանին, Պետրոս 1-ինը որոշել էր քաղաքը տալ Վախթանգին⁹¹։

Միաժամանակ Տոլստոյը պետք է ռուսական արքունիքին հայտներ հետևյալ տեղեկութունները.

1. Ինչպիսի՞ն է ժողովուրդը և նրանց ղինվորական ուժը, ինչպիսի՞ դենք ունեն և ի՞նչ քանակով զորք կարող են հավաքել։

2. Ամբողջ ժողովուրդն է քրիստոնյա, թե կան նաև այլադավաններ, որ դավանանքին՝ որքա՞ն են պատկանում։

3. Ինչպիսի՞ կարգ և ի՞նչ հնազանդութիւն ունեն արքայազնին և այլոց, ուժե՞ղ է արդյոք նրա իշխանութիւնը։

4. Վախթանգը առանց ռուսական զորքի վախենո՞ւմ է գործը սկսել. ի՞նչ վտանգ կա, ո՞ւմից է այդ, արդյո՞ք ներքին երկպառակութիւնից է այդ վտանգը։

5. Հնարավո՞ր է արդյոք տեղացիներից գտնել այնպիսիներին, որոնք կցանկանային բնակվել Դերբենդի և Շամախու մոտակայքում և նրանցից արդյոք կարելի է ընդունել ռուսական ծառայութեան մեջ, եթե այո, ապա ինչպիսի վարձատրութեամբ⁹²։

1722 թ. հոկտեմբերի 17-ին Տոլստոյը ժամանեց Թիֆլիս։ Նրան դիմավորեց Վախթանգի որդի Վախուշտին, որովհետև հայրը դեռևս Գանձակում էր գտնվում։ Վախուշտին ան-

⁹⁰ ՌԱՔԱ, ֆ. ՌՀՎ, դ. 4, թ. 10։

⁹¹ Նույն տեղում։

⁹² ՀԱԿՊԱ, ֆ. 9, դ. 30, թ. 245։

հապաղ տեղեկացրեց թագավորին Տոլստոյի Վրաստան ժամանելու և նրա Թիֆլիս վերադառնալու անհրաժեշտության մասին: Տոլստոյը հայտնում էր, որ ռուսական զորքերի վերադարձի լուրը ծանր վիշտ է պատճառել Վախուշտիին: Վերջինիս մտահոգում էր այն, որ թուրքերը Վրաստան կարող են արշավել ռուսական զորքերի գնալուց առաջ, օգտագործելով Պետրոս 1-ինի վերադարձի լուրը, որը տարածվելով՝ վրացիների ու հայերի մեջ հուսալքում է առաջացրել:

Նոյեմբերի 22-ին Վախթանգ 6-րդը վերադարձավ Թիֆլիս և 24-ին ընդունեց Տոլստոյին: Իր բանակցությունների մասին նա մանրամասն տեղեկություններ հաղորդեց Պետրոս 1-ինին՝ 1722 թ. դեկտեմբերին գրած նամակում⁹³: Վախթանգ 6-րդը ընդունել է Տոլստոյից նամակները (հրովարտակները), ծանոթացել նրանց և համաձայնել Պետրոս 1-ինի առաջարկներին: «Արքայազնը, որ այս հանձնարարությունը հաճույքով ընդունեց... և ասաց, որ Ձեր հրամանը կկատարի... իր մարդը կուղարկի շահի որդու մոտ, որովհետև նա է կառավարում և որը այժմ Ղազվինում է»⁹⁴:

Չնայած դրան, Վախթանգը համոզված չէր, որ բանակցությունները շահի հետ կունենան դրական արդյունք: Նրա կարծիքով, միայն ռուսական զորքերի գալը կարող է ստիպել շահին զիջել: Այս առթիվ Վախթանգը ուղղակի հայտարարեց Տոլստոյին, որ եթե Պետրոս 1-ինը ինչ-ինչ պատճառներով անձամբ չի կարող Անդրկովկաս գալ, ապա անհապաղ զորք պետք է ուղարկի: Ի. Տոլստոյը ինքն էլ բաժանում էր Քարթ-

⁹³ Նույն տեղում, թ. 18—20:

⁹⁴ Տե՛ս Վ ա ի Պ Պ Օ ի, Շոթոյեժա ֆառուհիս, ֆ. Ս. ՁՅ. 83.

լիի թագավորի կարծիքն ու առաջարկությունները: «Եւ իմ կարծիքն այստեղի իրադրության մասին, ամենաողորմած տեր, — հայտնեց նա Պետրոս 1-ինին, — ուրիշ ոչինչ չէ՛, քան որքան կարելի է շուտ ուղարկել զորք այնչափ, որչափ Ձերդ մեծությունը նպատակահարմար կգտնի, միայն թե դրանով այստեղի մարդկանց խիստ կհուսադրեք, թեկուզ և թուրքական զորքը գա, նրանք այդ ժամանակ ավելի համարձակորեն կգործեն... Այստեղի ժողովուրդը, որքան որ կարողացա նկատել, բոլոր գեպքերում շատ բարյացակամ է Ձերդ մեծության նկատմամբ, և առանց աղոթքի չեն հիշում Ձեր բարձր անունը և երբ ինձ փողոցում տեսնում են, ապա ձեռքերը վեր են բարձրացնում և խնդրում ասածուն, որպեսզի ավելի շատ ուսաներ տեսնեն»⁹⁵: 1722 թ. դեկտեմբերի սկզբներին Վախթանգի մոտ եկավ շահ Թահմասլի կուլարաղասին, որը պաշտոնապես հայտնեց աֆղանների կողմից Սպահանի գրավման և շահ Հուսեյնին գերելու մասին. նա խնդրեց, որպեսզի Քարթլիի զորքը ուղարկվի շահին օգնության:

Քարթլիի թագավորը որոշեց խորհրդակցել Տոլստոյի հետ: Վերջինս խորհուրդ տվեց այդ ամենը հայտնել Պետրոս 1-ինին և սպասել նրա ցուցումներին: Սակայն նկատի առավ նաև Վախթանգի դրության բարդությունը, և այն, որ Պետրոսի պատասխանը կուշանար, իսկ ստեղծված իրավիճակը պահանջում էր անհապաղ որոշում ընդունել, Տոլստոյը Վախթանգ 6-րդին խորհուրդ տվեց հնարավոր դեպքում Պարսկաստան ուղարկել վրացական զորքի մեկ քառորդը կամ մեկ երրորդը, իսկ հիմնական մասը պահել տեղում: Վախթանգը

⁹⁵ ՀԱԿՊԱ, ֆ. 9, գ. 66, ք. 89:

ընկալ զժվար կացության մեջ: Տոլստոյք դեկտեմբեր ամսին Պետրոս 1-ինին գրած նամակում հայտնում էր այդ առթիվ Վախթանգի տված պատասխանի մասին. «Եթե այդքան քիչ ուղարկենք՝ հնարավոր չէ,—ասել էր նա Տոլստոյին,—իսկ եթե ոչինչ չուղարկենք՝ վտանգավոր է, քանի որ շահը կարող է թշնամանալ իրեն, այդպիսով, երբ նա կտեսնի, որ ես իրեն օգնություն չեմ ցույց տալիս, ապա իհարկե, կսկսի օգնություն խնդրել թուրքից, և եթե նա (Թուրքիան—Վ. Մ.) չմերժի և սկսի նրան օգնություն ցույց տալ, ապա իմ մարդիկ կվախենան կովիլ թուրքի և շահի դեմ, և իմ հրկրում խառնակություն կընկնի, որից փրկվելու այլ միջոց չկա, բացի այն, որ Ջերդ կայսերական մեծությունը հրամայի որքան հնարավոր է շուտ Շամախի որոշ քանակի զորք ուղարկել, որն իր գալով կհուսադրի այստեղի երկիրը, ինչպես և հայերին, իսկ եթե թուրքերը ձեզ կանխեն իրենց գալով և Երևանը դրավեն, այն ժամանակ շատ հայերի կտիրեն. այստեղի երկիրը կարող են ավերել, դրա համար էլ նորին պայծառափայլությունը սուրհանդակ է ուղարկում Ջերդ կայսերական մեծության մոտ իշխան Զուրաբին Ջեզնից որոշում ստանալու նպատակով... Ընդամին շահի որդու նամակը, որով նա օգնություն է խնդրում»⁹⁶:

Խորհրդակցելով Տոլստոյի հետ և կշռադատելով բոլոր հանգամանքները, Վախթանգը ընդունեց կայուն որոշում՝ Պարսկաստան զորք չուղարկել և սպասել ռուսական զորքերի գալստյանը: Դեռևս Դերբենդում եղած ժամանակ Պետրոս 1-ինը միջոցներ ձեռք առավ, որպեսզի 1723 թ. կամսլանիան

⁹⁶ ՌԱՔԱ, ֆ. ՌԶՎ, դ. 4, թ. 25—26:

հաջողությամբ անցկացվի, որի մասին նա տեղյակ պահեց Վախթանգ 6-րդին:

Պետրոս 1-ինը սկսեց առանձին ռազմական արշավախմբեր ուղարկել, որոնք, սակայն գործում էին Կասպից ծովի արևմտյան և հարավային ափերում, նպատակ ունենալով կարճ ժամանակում տիրել առափնյա այդ շրջանները, մանավանդ Կասպից ծովի արևմտյան և հարավային ափերի գլխավոր քաղաքները: Դրա համար էլ նա սկսեց միաժամանակ գործել Բաքվում և Գիլանում:

Պետրոս 1-ինը առանձնահատուկ նշանակություն էր տալիս Բաքվին: Նա նշում էր, որ Բաքվի գրավումը կարևորագույն խնդիրներից մեկն է: Նա Մատյուշկինին հատուկ հրահանգ տվեց, թե ինչպես պետք է գործել Բաքու մտնելուց հետո⁹⁷:

Ռեշտի կառավարիչը բացահայտ ռազմական գործողություններ սկսեց Շիպովի ջոկատի դեմ: Նա ժողովեց 15 հազարանոց զորք, միացավ այլ երկու քաղաքների կառավարիչների հետ և հարձակում գործեց ռուսական զորքի վրա, սակայն ձախողվեց: Հենց այդ ժամանակ զորքով Ռեշտ ժամանեց բրիգադիր Լեաշովը, որը իսկույն ձեռնամուխ եղավ ամրությունների կառուցմանը և Գիլանը ամրապնդելու ուղղությամբ մի շարք միջոցներ ձեռնարկեց: Ինչ վերաբերում է Վրաստան զորք ուղարկելուն, ապա Պետրոս 1-ինը հենց սկզբից չէր շտապում, քանի որ Անդրկովկասում դիրքերը ամրապնդելու համար անհրաժեշտ էր համարում նախ և ա-

⁹⁷ ՀԱԿՊԱ, ֆ. 9, դ. 30, թ. 303—304, 340—342, «Русский вестник», М., 1867, т. 68, стр. 598—600.

ոսջ Բաքուն գրավել: Այս միտքը նա պարզորեն արտահայտել է ռեսկրիպտում (հրովարտակում)՝ Ի. Տոլստոյի 1722 թ. նոյեմբերի 2-ի և դեկտեմբերի 1-ի ղեկուցագրերին պատասխանելիս: Այնտեղ ասված էր, որ Տոլստոյը Վախթանգ 6-րդի խնդրանքին՝ զորք ուղարկելու մասին հետևյալ պատասխանը պետք է տա. «...որ մենք այդ այժմ ոչ մի կերպ չենք կարող անել, քանի դեռ Կասպից ծովի ափերին չենք ամրաստնադրվել և Բաքուն չենք վերցրել, և դրա համար էլ արքայազնը, ներկա ժամանակիս, ինչպես որ իր հնարավորությունը թույլատրում է, այնպես էլ իրեն պահպանի, իսկ երբ Բաքուն վերցված կլինի, և մենք Կասպից ծովի վրա կամրանանք, ապա այն ժամանակ նրան օգնության կուղարկենք մեր զորքերից որքան որ անհրաժեշտ կլինի, թեկուզ դրանից բանը հասնի թուրքի դեմ պատերազմելուն, սրանում դու պետք է արքայազնին հաստատապես մեր անունից հուսադրես և ջանաս նրան մեզ հետ անխափան բարեկամության մեջ պահել»⁹⁸:

Տոլստոյը պետք է հայտնեի Վախթանգ 6-րդին, որ արդեն հրաման է տրված Մատյուշկինին՝ գաղնաճամուտին զորքով Աստրախանից մեկնել Բաքու: 1723 թ. ապրիլի 5-ին Պետրոս 1-ինը ստացավ Տոլստոյի 1722 թ. դեկտեմբերի 30-ի թվակիր նամակը՝ Վրաստանի դրուժյան մասին: Այնտեղ, ի միջի այլոց, ասված էր նաև, թե էրզրումի փաշան զորք է կուտակում Կարսում և մտադիր է դարնանը արշավել Երևանի, ապա Քարթլիի վրա: Նման լուրեր նրան բերեց նաև Վախթանգի դեսպան Զուրաբ Խերխուլիձեն: Այս լուրերը ըստ երևվույթին, ստիպում են Պետրոս 1-ինին որոշ քայլերի դիմել

⁹⁸ ՌԱՔԱ, ֆ. ՌՀՎ, դ. 2, թ. 4:

և նա 1723 թ. ապրիլի 19-ին հրամայում է կապիտան Բասկակովին 2000 զորքով մտնել Վրաստան: Բասկակովը նախ պետք է ժամաներ Սվլատոյ Կրեստ և ապա այնտեղից անցնեի Վրաստան: Բայց ամբողջ երկուհազարանոց զորքը միանգամից չպետք է մտներ Վրաստան:

Վրաստանի սահմանների մոտ զորքը թողնելով «անվտանգ մի տեղում», Բասկակովը ինքը պիտի ներկայանար Վախթանգին, ըստ երևույթին, փոքրաթիվ մի գումարտակի ղեկին անցած: Նրան հրամայված էր ամբողջ զորքը Վրաստան մտցնել միայն այն դեպքում, եթե տեսնի, որ Վրաստանում նրանց նկատմամբ տրամադրված են «ջանասիրաբար և մեծ ցանկությամբ»⁹⁹: Ինչպես ակնարկեցինք, ռուսական զորքերի այդ ջոկատի Վրաստան մտցնելու հիմնական շարժառիթը թուրքական զորքերին կանխելն էր, «իսկ եթե թուրքերը արդեն փութացել են և մերոնք չեն կարողանա նրանց կանխել,—հրահանգում էր Պետրոս 1-ինը Բասկակովին,—ապա զորքը կվերադարձնես Սուրբ Խաչ (Սվլատոյ Կրեստ) ամրոցը»¹⁰⁰: Ռուսական այդ ջոկատին հրամայված էր Վրաստան չմտնել նաև այն դեպքում, եթե թուրքերը՝ ռուսական կողմի առաջարկով կհրաժարվեն շարժվել Վրաստանի և լեզգիների վրա, «որպեսզի ժամանակից շուտ և թուրքերին տված խոստման համաձայն նրանց պատերազմի չղրղել, որը վրացիների համար վտանգավոր կլինի այժմ: Իսկ երբ կկարգավորենք գործերը պարսիկների և լեզգիների հետ, այն ժամա-

⁹⁹ ՀԱԿՊԱ, ֆ. Պետրոս 1-ինի կարինետ, 1-ին բաժ. գիրք 30, թ. 364—365:

¹⁰⁰ Նույն տեղում:

նակ, նույնիսկ եթե թուրքերը մի բան ձեռնարկել ցանկանան, չեն կարողանա, քանի որ մենք ի վիճակի կլինենք գործել ամենուրեք»¹⁰¹;

Սակայն ռուսական զորախումբը այնպես էլ Վրաստան չմտավ, քանի որ Վախթանգ 6-րդին արդեն հաղթել էր Մահմեդ Ղուլին և գրավել Թբիլիսին։ Այդ բոլորի մասին Ի. Տոլստոյը 1723 թ. մարտի 14-ի իր նամակով հայտնեց Պետրոս 1-ինին։ Տոլստոյի այս նամակը ստանալուն պես Պետրոս 1-ինը կարգադրեց սկսել արշավանքը դեպի Բաքու։ Պետրոս 1-ինը հրամայում էր այդ կատարել առանց հապաղելու, որովհետև անհրաժեշտ էր կանխել թուրքերի մուտքը Բաքու, մի բան, որ կրկին անգամ վկայում է այն մասին, թե այդ շրջանում Պետրոս 1-ինին հիմնականում հետաքրքրում էր Կասպիական ափերի գրավումը։ Այս էր պատճառը, որ Բաքուն գրավելու հարցում նա շահապաղեց զորք ուղարկել, մի բան, որ ըստ էության չկատարեց Վրաստանի և Հայաստանի հարցում։ Վրաստանը հպատակեցնելուց հետո թուրքական փաշան շարժվում էր դեպի Շամախի։ Բաքվի գրավումը ռուսական զորքերի կողմից հեշտանում էր նրանով, որ «պարսկական դեսպանը նամակ էր տվել, որպեսզի Բաքվի բնակիչները չդիմադրեն»¹⁰²։

1723 թ. հուլիսին Մատյուշկինը 4 զնդով մոտեցավ Բաքվին և քաղաքապետից հպատակություն պահանջեց, սակայն մերժում ստացավ, չնայած պարսկական դեսպանի վերահիշյալ նամակին։ Մատյուշկինը քաղաքը պաշարեց ծովից

¹⁰¹ Նույն տեղում։

¹⁰² ՀԱԿՊԱ, ֆ. 9, գ. 30, թ. 368։

և ցամաքից, սկսեց հրետանային կրակ բացել և գրոհի նախապատրաստվել: Հրետանային կրակի հինգերորդ օրը ամբողջը վնասվեց, սակայն բանը գրոհին չհասավ, որովհետև բնակչությունը հարկադրեց պարսկական կայազորին ղեկքը վայր դնել: Հուլիսի 28-ին ռուսական զորքը մտավ քաղաք:

Բաքվում տեղավորվեց ռուսական 4000 մարդուց բաղկացած կայազորը: Բաքվի պարիստ նշանակվեց իշխան Բարյատինսկին: 1723 թ. վերջերին ռուսական զորքերը գրավեցին Կուրի գետաբերանի մոտ Սալիանը և սկսեցին ամրոց կառուցելու պատրաստություն տեսնել: Կասպիականի ափերում ռուսական զորքերի դործելուն զուգընթաց, ռուսական կառավարությունը բանակցություններ սկսեց պարսից ղեկավար Իսմայիլ-բեկի հետ՝ Մերձկասպյան շրջանները Ռուսաստանին զիջելու մասին:

1723 թ. սեպտեմբերի 12-ին Իսմայիլ-բեկը ստորագրեց համաձայնագիր, որով Ռուսաստանին պետք է անցնեին Մերձկասպյան մի շարք մարզեր՝ Դերբենդ, Բաքու և այլ քաղաքներով հանդերձ¹⁰³:

Մերձկասպյան շրջաններում ամրապնդվելու ուղղությամբ Պետրոս 1-ինի միջոցառումներից մեկը բերդ-ամրոցների կառուցումն էր: Առանձնահատուկ նշանակություն ուներ այդ տեսակետից Սուրբ Խաչ ամրոցի կառուցումը, որը նպատավոր դիրք ուներ: Շնորհիվ այս ամրոցի Ռուսաստանը ի վիճակի էր հնազանդության մեջ պահել լեզգի իշխաններին: Մի շարք պաշտպանական կառույցումներ իրականացվեցին նաև Դերբենդում և Բաքվում: 1744—1748 թթ. Պարսկաստան

¹⁰³ ПСЗРИ, т. VII, № 4298, стр. 110—112.

ուղարկված իշխան Մ. Մ. Գոլիցինի դեսպանության անդամ շոտլանդացի Զոն Կուկը, նկարագրելով Բաքուն, գրում է. «Բաքուն փոքր քաղաք է, կառուցված Կասպից ծովի ափին կիսաշրջանի ձևով՝ պատած բարձր անկանոն ձևի ամուր պարսպով, ամրացված բուրգերով, դրա համար էլ, երբ քաղաքը ուսների ձեռքումն էր, արտաքին պարիսպը [ներանք] վերակառուցեցին ավելի կանոնավոր ձևով, լավ ամրացված բուրգերով. պարսպից դուրս նրանք փոքրեցին խոր խրամատ: Սակայն պարսիկները, չհասկանալով այդ շինությունների նշանակությունը, աչքաթող արին դրանք և մնացին միայն միանգամայն անպետք պարսպի ներսը»¹⁰⁴:

Պետրոս 1-ինը մշակեց Մերձկասպյան շրջանների բնական հարստությունների շահագործման և առևտուրը զարգացնելու մի շարք միջոցառումներ: Մատչուշկինին տված հրամանում Պետրոս 1-ինը հանձնարարում էր նրան՝ ստույգ տեղեկություններ հավաքել պղնձի մասին, ուղարկել շաքար, չորացած միրգ: Պետրոս 1-ինը Մերձկասպյան մարզերում ուսական տիրապետության հաստատման համար կարևորագույն նշանակություն էր տալիս այնտեղ գտնվող զորքերի մարտունակության բարձրացմանը: Նա շարունակ հոգ էր տանում նրանց կոմպլեկտավորման, սպառազինման, ռազմամթերքով և սլարենով մատակարարելու և այլնի մասին: Այսպես, օրինակ, 1723 թ. ռազմական կոլեգիայի որոշմամբ

¹⁰⁴ John Cook, Voyages and Travels through the Russian Empire, Tartary and Part of the Kingdom of Persia, vol. II, Edinburg, 1778, p. 379.

Մերձկասպյան շրջանների բանակը համալրելու նպատակով այնտեղ ուղարկվեցին նորակոչիկներ՝ թվով 4281 հոգի¹⁰⁵։

1723 թ. փետրվարի 18-ին, ռազմական կոլեգիայի որոշմամբ, Մոսկվայից Աստրախան ուղարկվեց 150 խնդանոթ և այլ զենքեր¹⁰⁶։ Ռազմական կոլեգիա ուղարկված տեղեկությունների համաձայն, 1725 թ. հունվարին Մերձկասպյան շրջաններում եղած ռուսական զորքի թիվը հասնում էր 20.324 մարդու։ Ըստ 1725 թվականի հունվարի 18-ի տեղեկությունների, Մերձկասպյան շրջանները արշավելուց հետո Ռուսաստանը կորցրել էր 7950 զինվոր, զլխավորապես հիվանդությունների հետևանքով։

Այսպիսով, 1722—1723 թթ. ռազմական կամպանիայի հետևանքով, ռուսական բանակը դրավեց Կասպից ծովի ամբողջ արևմտյան և հարավային ափերը։ Թեև Բաքուն զրավելու համար ձեռնարկված գործողությունները ծրագրվեցին և իրականացվեցին թուրքական զորքերի հետ հնարավոր բնդհարման նկատառումով, սակայն Պետրոս 1-ինը զիմադիր չկանգնեց Թուրքիայի հարուցած խոչընդոտներին, որոնց նպատակն էր խափանել Անդրկովկասում հիմնավորվելու ռուսական մտադրությունները։ Այդ պատճառով էլ Պետրոս 1-ինի ու Վախթանգ 6-րդի ռազմա-քաղաքական նախագծումները չիրագործվեցին։

Արդ, ինչով բացատրել այն իրողությունը, որ Պետրոս 1-ինը հրաժարվեց Շամախին զրավելու իր նախնական մտա-

¹⁰⁵ Կենտրոնական ասիական ռազմա-պատմական արխիվ, ֆ. 2, ց. 1/5, դ. 44—50, թ. 302։

¹⁰⁶ Նույն տեղում, թ. 284։

գրությունից: Պետրոս կայսեր այս վարքագիծը միանգամայն հասկանալի է դառնում, երբ նկատի ենք առնում այն հանգամանքը, որ Թուրքիան արդեն 1722 թ. իր հովանավորության ներքո էր վերցրել «հավատակից» լեզգիներին: Այդ պայմաններում դեպի Շամախի շարժվելը, այնտեղից էլ լեզգիներին վտարելը և քաղաքը ոռոսական զորքով գրավելը համազոր կլիներ Թուրքիային պատերազմ հայտարարելուն, մի բան, որը Պետրոս 1-ինը նպատակահարմար չհամարեց ձեռնարկել: Ռուսաստանին այդ շրջանում, հավանաբար, ամենից ավելի պետք էր իրականացնել Մերձկասպյան շրջանների միակցման խնդիրը, որը լուծեց 1724 թ. ոռոս-թուրքական պայմանագիրը:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ե Ր Ր Ո Ր Գ

ՀԱՅ ԵՎ ՎՐԱՅ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆԵՐԻ ՀԱՄԱԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐՈՒՄ

XVIII դարի առաջին քառորդը նոր էտապ էր հայ և վրաց ժողովուրդների ազատագրական պայքարի, նրանց համագործակցության պատմության մեջ: Օգտվելով Պարսկաստանում ստեղծված ծանր վիճակից և հուսադրվելով Ռուսաստանի ղինված օգնության հեռանկարով, նրանք լուրջ քայլերի են դիմում օտար լուծը թոթափելու համար: Անդրկովկասյան ժողովուրդների համատեղ պայքարը կազմակերպելու նպատակով որոշակի քայլերի դիմեցին ազատագրական շարժման հայ և վրացի ղեկավարները՝ Եսայի Հասան-Ջալալյանը, Ավան Յուլբաշին, Քարթլիի թագավոր Վախթանգ Ե-րդը, Կախեթի թագավոր Կոստանդինը, ռուսական կառավարության պատվիրակ հայադգի Իվան Կարասյետը և ուրիշներ:

Եսայի Հասան-Ջալալյանը և Վախթանգ Ե-րդը քաղաքական սերտ կապերի մեջ էին ռուսական արքունիքի և ազատագրական շարժման մյուս գործիչների հետ: Նրանք հայերի և

վրացիների ապստամբությունը նախապատրաստելու և այն նպատակին հասցնելու գործում հանդես են եկել ղեկավարի ու կազմակերպչի դերում: Աղատագրական շարժման ղեկավարները ոչ միայն հուսադրում և ոգևորում էին հայերին ու վրացիներին ռուսական զորքերի մոտալուտ առաջխաղացումով, այլև միջոցներ էին ձեռք առնում տեղում ղինվորական ուժ ստեղծելու, նրանց պարսից հարստահարիչների դեմ պայքարի հանելու ուղղությամբ:

Հայերի ու վրացիների աղատագրական շարժումը սկզբնական շրջանում, նախքան թուրք զավթիչների ներխուժումը Անդրկովկաս, ուղղված էր սեֆյան իշխանության հետ կապված տեղական խաների ու ֆեոդալների, ինչպես նաև լեզգիների ավերիչ ասպատակությունների դեմ: Աղատագրական շարժումը ղեկավարելու համար սյունյաց մելիքները դիմում են վրացական արքունիքին: Նրանք Վախթանգ Ե-րդի մոտ են ուղարկում Ստեփանոս Շահումյանին: Վախթանգ Ե-րդը Հայաստան է ուղարկում Վրաստանում բնակվող և ղինվորական գործին լավատեղյակ մի խումբ մարդկանց՝ Դավիթ-Բեկի գլխավորությամբ:

Աղատագրական պայքարի անմիջական մասնակից ու ականատես Ստ. Շահումյանը Դավիթ-Բեկի Սյունիք գալու մասին տալիս է հետևյալ տեղեկությունը. «Արդ ի սոցնալիսի աւուրս դառնութեան սասանութեան Ստեփաննոս անուամբ ի մերաղնեայց ի կողմանցն Կալերու՝ Վանքեցի, խորհուրդ ի մտի դնէր, անցանէր ի Սիսական գաւառ, և երթալ հասաներ յաշխարհն Վրաց. ի քաղաքն Մցխեթ առ Շահնաւաղ իշխանաց իշխանն Վրաց, և խնդրել ի նմանէ զայր մի տալ

երկիրն խափանու ի զօրագլուխ, և հրաման տալ նմա զօրա-
ժողով լինելոյ, և զերկիրն ի թշնամեաց պահելոյ»¹:

Եթե առանց կասկածի ընդունենք աղբյուրի այս տվյալը,
ապա պետք է կարծել, որ վրաց արքունիքի հետ կապեր հաս-
տատելու և նրանից ազատագրական պայքարում օգնություն
խնդրելու նախաձեռնողը ինքը՝ Ստ. Շահումյանն է եղել, որը,
տեսնելով երկրի վիճակը, որոշել է գնալ Մցխեթ՝ Վրաստանի
արքայազն Շահնալազի մոտ և նրանից մի զորապետ խնդրել՝
Սյունիքը թշնամիներից պաշտպանելու համար: Շահումյանը,
ինչպես ինքն է հաղորդում, Սյունիքի հիսուն տանուտերերի
անունից մի խնդրագրի է ներկայացնում Շահնալազին: Ինչե-
վիցն, արխիվային վավերագրերից երևում է, որ Վախթանգ
Ե-րդը, իրոք, տեղում հայերին կազմակերպելու համար ու-
ղարկել է 30—40 մարդ, զինվորական հրահանգիչներ:

Դավիթ-Բեկի անձնավորությունը, մինչև այժմ էլ ծածկ-
ված է անցյալի խավարով, նրա մասին իր իսկ պատմիչը մի-
այն այսքանն է հաղորդում, որ նա ազգությամբ հայ էր,
Մցխեթից: Պրոֆ. Աշ. Աբրահամյանը «Մի էջ Անդրկովկասի
ժողովուրդների և հայ-ռուսական հարաբերությունների պատ-
մությունից» աշխատության մեջ, հենվելով Մաշտոցյան մա-
տենագրարանի մի վավերագրի վրա, հանդում է այն եզրա-
կացություն, թե «Դավիթ-Բեկը գեղարքունեցի է, սերվում է
Աթաբեկի ցեղատոհմից: Նա ունեցել է Մխիթար անունով մի
որդի, որի զավակներն են ռուս բանակի փոխգնդապետ Ստե-

¹ «Ընտիր պատմութիւն Դավիթ-բեկին: և պատերազմաց Հայոցն խա-
փանու, որք եղեն ընդդէմ թուրքաց ի մերում ժամանակի, այն է յամի տե-
սոն 1722, և Հայոց 1171», Վաղարշապատ, 1871, էջ 3—4: (Այսուհետև
տե՛ս «Ընտիր պատմութիւն...»):

սիանոսը և էջմիածնի միաբանության անդամ Իսահակ վարդապետը»²։ Գիտնականի առաջ քաշած այս միտքը Դավիթ-Բեկի անձնավորության վրայից անհայտության քողը վերցնելու ուշադրավ մի փորձ է, այն սրում է հետազոտողների ուշադրությունը այդ ուղղությամբ լրացուցիչ պրպտումներ կատարելու համար։

Թեև եղած աղբյուրները վկայում են, որ Դավիթ-Բեկը Մցխեթից էր, սակայն դրանով դեռ չի լուծվում նրա ծագման և գործունեության հետ կապված ողջ առեղծվածը, որ իրոք Դավիթ-Բեկը Վրաստանից էր, այդ մասին ունենք Շահումյանի վկայությունը հաստատող մի այլ հավաստի աղբյուր ևս։ Մենք նկատի ունենք Զաքարիա Նկարչի ձեռագիր ավետարանը, որին կից սլահապանվել է թիֆլիսեցի Ղուլանենց Փարսաղան-բեկի որդի Թադիի հիշատակարանը։ Այս աղբյուրը արժեքավոր տեղեկություններ է պարունակում Փարսաղան-բեկի և նրա փեսա Դավիթ-Բեկի վերաբերյալ³։

Այդ հիշատակարանի տվյալներից երևում է, որ Ղուլանենց Փարսաղան-բեկը ռուսական օրիննաացիա ունեցող մի հեղինակավոր անձնավորություն է եղել Վրաստանում։ Փարսաղան-բեկի հրեք որդիները ղորապետներ էին, որոնցից երկուսը՝ Թադիս և Ռաֆայելը, 1724 թ. Ռեշտում մտել էին ռուսական բանակ՝ ծառայության, իսկ մյուսը՝ Աբղմասեհն իր փեսա Դավիթ-Բեկի հետ, վրաց թագավոր Վախթանգ 6-րդի հրամանով, գնացել էր Սյունիք՝ զորքեր կազմակերպելու հա-

2 Ա. Գ. Աբրահամյան, Մի էջ..., էջ 95։

3 Տե՛ս «Բաների Հայաստանի գիտական ինստիտուտի», գիրք Ա, Բ, 1921—1922 թթ., Վաղարշապատ, էջ 136։

մար: Հավանաբար, Վոլինսկու հետ Վախթանգի անունից բանակցություն վարողը հենց այդ Փարսաղան-բեկն է եղել, որին Սոլովևը թյուրիմացաբար համարել է «ազգությամբ վրացի և անվանել «Փորսաղան բեկ»⁴: Միրզոյանի այս կարծիքը Փարսաղան-բեկի մասին մեզ նույնպես համոզիչ է թվում:

Ավելորդ չենք համարում բերել համապատասխան քաղվածք հիշատակարանից. «...և մեր միւս եղբայր Աբղմասեհն որ Վրաստան պարոնի հրամանաւն զնացին տեղն զօրաժողով առնելոյ որ եղբայրս էլ զօրապետ էր, որոյ գլխաւորն էր Ալիխանի որդի Դաւուտ պէկն, որ է իմ փեսայ, որք ընդ պարսից և օսմանցոց բազում պատերազմս ետուն, և ի վախճանի անկան ի մարտին, որ իմ եղբօր գերեզմանն այժմ ի Խոտի է, ի Ղափանումն»⁵:

Ինչպես վերևում նշվեց, մինչև թուրքերի արշավելը Անդրկովկաս, հայ և վրաց ժողովուրդների ազատագրական պայքարը ուղղված էր տեղի բռնակալ խաների դեմ, որոնք գահազուրկ Շահ-Քահամադի գլխավորությամբ կռիվ էին մղում Քարթլիում և Արևելյան Հայաստանում դեռ նոր ծագած հայ-վրացական ազատագրական շարժումների դեմ: Պարսիկ բռնակալները ոչ մի միջոցի առաջ կանգ չէին առնում ճնշելու բախտակից ժողովուրդների ազատատենչ ելույթները:

Դավիթ-Բեկը գալով Ղափան, ձեռնամուխ է լինում հայկական զորքի կազմակերպմանը: Ամրանալով Շահերում, Դավիթ-Բեկը առաջին հերթին իր մոտ է հրավիրում Տաթևի

⁴ Ա. Միրզոյան, Հայ ազատագրական շարժումները Սյունիքում 1722—1730 թթ., Երևան, 1950, էջ 123:

⁵ Տե՛ս «Բանբեր Հայաստանի գիտական ինստիտուտի», գիրք Ա, Բ, 1921—1922, էջ 136:

վանքի միաբանության ղեկավար Հովակիմ եպիսկոպոսին, որը հանդիսանում էր Սյունիքի և Գողթանի հյուսիսային շրջանների հայ հասարակության հոգևոր առաջնորդը: Դավիթ-Բեկը նրան հայտնում է իր առաջիկա նպատակների մասին: «Եւ կոչեալ առ ինքն զառաջնորդն Տաթևու, պատմեաց նմա, թէ յի՞նչ բանս, յի՞նչ խորհուրդս եկեալ է»⁶:

1722 թ. դալով Հայաստան, Դավիթ-Բեկը գլխավորում է Սիսիանում, Ղափանում, Մեղրիում ծավալված ազատագրական շարժումը: Նրա ժամանելուց հետո մեկիքները, իշխաններն ու զորապետները երկրի բոլոր կողմերից գալիս են Շինուհայր՝ իրենց հպատակությունն ու պատրաստակամությունը հայտնելու ապստամբության ղեկավարին:

Դավիթ-Բեկի շուրջն է համախմբվում ապստամբ հայ բնակչությունը: «Իբրեւ ելանէր յերկրէն Վրաց. առ նա ժողովէին ի Հայոց ամենայն արք զորութեանց յամենայն կողմանաց գաւառին, որք լսէին զնմանէ, արք իբրեւ չորէք հարիւր, որք նեղեալք և տառապեալք էին դառն ծառայութենէ ալլազդեաց, արք որք զանձինս իւրեանց եղեալք էին առ ի աղատ լինելոյ ի լծոյ ծառայութեանն ալլազդեաց...»⁷: Ապստամբ գյուղացիների ղեկավարներին Դավիթ-Բեկը նշանակեց որպես տեղի զորապետներ և նրանց հանձնարարեց գլխավորել տեղական ուժերը, կազմակերպել ու պայքարի հանել ողջ ազգաբնակչությունը:

Դավիթ-Բեկի առաջին գործը եղավ տեղական ուժերի կազմակերպումը և միավորումը, որը նա հաջողությամբ իրականացնում էր: «Զառաջինն զիմէր գալ առ նա՝ սակաւ արամբ

⁶ «Ընտիր պատմութիւն...», էջ 7:

⁷ Նույն տեղում, էջ 6:

Թորոսն ի Չանդուր գաւառէն, և առեալ ի նմանէ զիշխանութիւն ղօրապետութեան դառնայր ի տեղի, ընդ իւր առեալ նաև զՊայինդուր զօրավարն Դավիթ»⁸:

Նույն ձևով վարվեցին նաև շատ ապստամբ գյուղերի տանուտեր-հրամանատարները: Կարճ ժամանակամիջոցում Դավիթ-Բեկի շուրջը հավաքվում են մոտ 2000 մարդ:

Օգտագործելով երկրի լեռնային պայմանները, Դավիթ-Բեկը փոքրիկ խմբերով հանկարծակի հարձակումներ էր գործում ազատագրական շարժման թշնամիներին՝ պարսկական իշխանությունը տեղերում իրականացնող ֆեոդալների վրա: Այգօրինակ գործողությունները մեծ կորուստներ էին պատճառում թշնամուն և մշտական հաջողություն բերում Դավիթ-Բեկին: Ստեփանոս Շահումյանը թվարկում է այն խաների ու ֆեոդալների անունները, որոնց դեմ պատերազմել է Դավիթ-Բեկը: Այդ ֆեոդալներն էին՝ Ղափանի Ասլամաղ-Ղուլի խանը, Բարգուշատի խան Ֆաթալի սուլթանը, Օրդուբադի, Նախիջևանի, Ղարադաղի խաները, Լեազի իշխող Սեֆի-Ղուլի խանը, Տաթևի մելիք Բաղրը, Ագուլիսի մելիք Մուսան, Արծվանիք գյուղի տեր մելիք Ֆրանգուլը և ուրիշներ:

Դավիթ-Բեկի զորքը կազմված լինելով հիմնականում տեղի հայ գյուղացիությունից, պատժում էր պարսկասեր խոշոր ֆեոդալներին, բռնադրավում նրանց ունեցվածքը: Դեռևս 1722 թ. գալով Սիսիան, Դավիթ-Բեկը Տաթև և Շինուհայր գյուղերի ներկայացուցիչներին հայտարարեց, որ ինքը եկել է հայոց երկրից այլադգիններին, այսինքն՝ օտարերկրյա իշխողներին վտարելու նպատակով: Նրա զլխավորած ազատա-

⁸ Նույն տեղում, էջ 8:

զրական պայքարը ստանում էր սոցիալական-դասակարգային երանգավորում. գյուղացիության լայն մասնակցությունը աղատագրական պայքարին, անշուշտ, իր կնիքն էր դնում այդ պայքարի վրա:

Առաջին հարվածներից մեկը Դավիթ-Բեկը հասցնում է Զեու բերդին: Նա երեք օր ժամկետ է տալիս «այլադգեաց», որպեսզի սրանք քոչեն Պարսկաստան:

Դավիթ-Բեկը անողորք էր աղատագրական պայքարի թշնամիների նկատմամբ, ոչնչացնում էր ոչ միայն պարսիկ, այլև այն հայ ֆեոդալներին, որոնք համակերպվում էին օտարերկրյա նվաճողների հետ: Այդպես վարվեց Դավիթ-Բեկը, օրինակ, Տաթևի մելիք Բաղրի հետ, երբ վերջինս, ամրանալով Տաթևում, փորձում էր թիկունքից հարվածել ապրստամբներին: Գնալով Տաթև, Դավիթ-Բեկը երկու օր հետո, գերում է մելիք Բաղրին և մահվան դատապարտում նրան, բռնագրավելով նրա ողջ ունեցվածքը. որոշ ժամանակ անց Դավիթ-Բեկը Շինուհայրից տեղափոխվում է Տաթև և հիմնավորվում այնտեղ⁹:

Տաթևից Դավիթ-Բեկը իր ներկայացուցիչներին ուղարկեց Հալիձոր՝ տեղի իշխան մելիք Փարսադանի և Տեր-Ավետիսի մոտ, առաջարկելով միավորվել պարսկական տիրապետողների դեմ համատեղ պայքար մղելու համար: Նրանցից բացասական պատասխան ստանալով և տեղեկանալով, որ նրանք թշնամաբար են տրամադրված ապստամբության հանդեպ, Դավիթ-Բեկը կալանավորում է մելիք Փարսադանին և Տեր-Ավետիսին, նետում բանտ՝ Շինուհայրում, իսկ ինքը մեկնում

⁹ «Ընտիր պատմություն...», էջ 8—9:

Հալիձոր: «Ապա յետ այսորիկ մէլիք Փարսադան, և Տէր Աւետիս եկին յողջոյն Դաւթի: Իսկ նորա բարկացեալ ի վերայ նոցա, ասէ, կոչեցի զձեզ, և ընդէ՞ր ոչ եկիք յօգնութիւն մեզ, և հրամայեաց տանիլ զնոսա ի բերդն Շէնհէր և արկանել զնոսա ի բանտ. և էին նոքա աւուրս հնգետասն ի բանտ անդ»¹⁰:

Հետագայում նրանք ազատվում են բանտարկությունից, սակայն միայն այն բանից հետո, երբ տալիս են ապստամբներին հետ միավորվելու իրենց համաձայնությունը:

Դավիթ-Բեկի գլխավորած շարժման թշնամիներից էր նաև Երիցվանքի մահմեդականացած հայ մելիք Յրանգյուլը: Սա դավադրություն կազմակերպեց Դավիթ-Բեկի ականավոր զորահրամանատարներից մեկի՝ Թորոսի դեմ, ձեռնալով նրա բարեկամը և առաջարկելով միասին պայքարել Բարգուշատի Բաթալի-խանի (Ֆաթալի սուլթանի) դեմ: Սակայն մարտի թեժ պահին մելիք Յրանգյուլը, որը գաղտնի կապ էր պահպանում Բաթալի-խանի հետ, թիկունքից Թորոսի զորքի վրա հարձակվեց: Այդ դավաճանության հետևանքով Թորոսը զոհվեց, իսկ ապստամբ հայերը մեծ կորուստներ կրեցին: Բայց ապստամբ հայերին հաջողվում է կալանավորել մելիք Յրանգյուլին և գլխատել:

Աղատագրական պայքարի ընթացքում Դավիթ-Բեկի գլխավորութեամբ կազմակերպվում են սղնախներ. «... և մենք նուաստքս տեղիս փախստական էինք ի ձեռանէ զվլպաշին, և ժողովեալ այլումն տեղաց եկեալ քարաւէժ տեղի սղնախ արարինք»¹¹:

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 10:

¹¹ ՌԱՔԱ, ֆ. ՌՀՀ, դ. 4, թ. 2:

Դավիթ-Բեկի զորքը Ղափանում տեղաբաշխված էր հետևյալ վայրերում՝ ամրացված Շինուհայր գյուղում, Որոտան անառիկ բերդում, Զեու ամրոցում, Մեղրիում, Խնձորեսկ բերդում, ինչպես նաև Հալիձորում, որտեղ Դավիթ-Բեկը նոր ամրություններ է կառուցում:

Ստեփանոս Շահումյանի տվյալների համաձայն, Ղափանի ապստամբների զորքը հետևյալ ձևով էր տեղաբաշխված. Շինուհայրում՝ 550 մարդ՝ հրամանատարներ Բայանդուրի, Պալիի, Մինասի և Ստեփանոսի ղլխավորությամբ, Տաթևում՝ 400 մարդ՝ Դիշիի, Այդինի, Նսայիի և տիրացու Սիմոնի հրամանատարությամբ, Հալիձորում՝ 250 մարդ՝ մեղիք Փարսադանի և 486 մարդ՝ Տեր-Ավետիսի ղլխավորությամբ, Չավնդուրում՝ 2000 մարդ՝ Թորոս, Բայանդուր, Նուբար, Վարդան, Փարսադան, Թովմաս, Թուրինջ և Հովհաննես հրամանատարների ղլխավորությամբ, Կալեր բնակավայրում՝ 700 մարդ, որոնց ղլխավորում էին Պալին և ինքը՝ Ստեփանոս Շահումյանը, Մեղրիում՝ 400 մարդ՝ Կոստանդինի, Հովհաննեսի, Սարինի և Առաքելի հրամանատարությամբ¹²: Բացի վերը հիշատակվածներից, Ստ. Շահումյանը հիշատակում է նաև Դավիթ-Բեկի մի շարք այլ հրամանատարների անուններ. «որդիքն Մաղամեղիքին Զուղայու և որդին Տիլենջի մականուանելոյն» Հին Զուղայից՝ 400 ռազմիկներով, Սիսիանի զորապետը՝ 500 ռազմիկներով, մեղիք Ղուչին՝ 200 ռազմիկներով, Տեր-Գասպարը՝ 250 ռազմիկներով, փաղաբերդցի Ադամը՝ 150 ռազմիկներով, կուլաբերդցի Ղազարը՝ 110 ռազմիկներով, շվանիձորցի Սարգիսը՝ 250 ռազմիկներով¹³:

¹² «Ընտիր պատմութիւն...», էջ 11, 12, 20, 29, 71:

¹³ Ստ. Շահումյան, Ընտիր պատմութիւն, էջ 76—78:

Ստ. Շահումյանի տվյալներով Դավիթ-Բեկի զորքի ընդհանուր քանակը հասնում էր 6600 մարդու, որոնց ղեկավարում էին 45 զորապետներ ու հրամանատարներ¹⁴։ Այս հրամանատարների մի մասը Ղափան էին եկել Դավիթ-Բեկի հետ (Մխիթար-բեկը, Գևորգը, Հովհաննեսը, Բայանդուրը, Ավթանդիլը և ուրիշներ), իսկ մյուս մասը տեղի գյուղապետներից էր (Թորոսը, Նուբարը, Վարդանը, Պապը, Ադամը, Սարգիսը և ուրիշներ)։

Դավիթ-Բեկի գլխավորած զորքերը ունեին իրենց մարտական դրոշները։ Ստ. Շահումյանը գրում է, որ Թուրքերը, տեսնելով Մեղրիի բնակչությանը օգնության շտապող հայոց զորքին, ասում էին միմյանց. «Իսկ զօրքն Թուրքաց ի բանակէ անտի՝ իբրև զբաղմութիւն զօրացն Հայոց տեսանէին, ոչ հաւատացին, թե յօգնութիւն իցեն նոցա հասեալք ալլուստ, ալլասէին, թէ Մեղրեցիքն կանանց իւրեանց զգեցուցեալք են զգեստ առնացի, և զղարդ պատերազմի, և տուեալ զբաղումստ զրօշակս ի ձեռս նոցա առ ի երկեցուցանել զմեզ»¹⁵։

Դավիթ-Բեկի ղեկավարությամբ ապստամբները ջախջախեցին Ղափանի, Բարգուշատի և պարսկական ուրիշ խաների

¹⁴ Ինչպես իրավացի կերպով նշում է Պ. Հարությունյանը, բերված տվյալների մեջ չի մտնում Դավիթ-Բեկի զորքին ակտիվ օժանդակություն ցույց տվող բնակչությունը։ Այդ իսկ պատճառով դժվար է ստույգ որոշել Ղափանում աղատադրական շարժման մասնակիցների իրական քանակը։ Բոլոր ղեպերում, նրանց թիվը շատ ավելի մեծ է եղել, քան Ստ. Շահումյանի նշած 6600 ռազմիկները։ См. П. Т. Арутюнян, Освободительное движение армянского народа в первой четверти XVIII в., стр. 264.

¹⁵ «Ընտիր պատմութիւն...», էջ 31։

միացյալ ուժերը, ազատագրեցին Ղափանը և սահմանամերձ
այլ շրջաններ: Այդ մասին Մխիթար սպարապետի ուղերձում
ասված է. «...դի տերն Քրիստոս ետ մեղ զօրութիւն և կարո-
ղութիւն, ընդ զզկապշին հետ պատերազմեցաք, աստուծով
յաղթեցինք զզկապշն...»¹⁶:

Հայերի ելույթը թուրք-պարսկական նվաճողների դեմ
սերտորեն կապված էր վրաց ժողովրդի ազատագրական պայ-
քարի հետ: Մի շարք վայրերում հայ և վրացական ուժերը հա-
մատեղ պայքարի փայլուն օրինակներ ցույց տվեցին: Ագուլի-
սի մոտ, օրինակ, պարսիկների դեմ մղած կռվում հայերի
կողքին կռվում էին նաև Վախթանգ Ե-րդի ուղարկած մարդիկ:
Այդ մասին Մինաս վարդապետի տված հաղորդագրության
մեջ ասված է. «Շահի որդին, որը այժմ Թավրիզումն է, չորս
խանի զորքով ուղարկեց Ագուլիս՝ հայերի դեմ, ուր հայերը
հավաքվել էին և հրամայեց բոլորին կոտորել, հայերը տեղե-
կացան նրանց դալու մասին, տեղի ունեցավ ճակատամարտ,
և խաները մազապուրծ եղած փախան, իսկ մյուսներից շա-
տերին կոտորեցին, և այդ ճակատամարտին կային նաև վրա-
ցիներ, որոնք ուղարկված էին Վախթանգի կողմից՝ օգնության
համար»¹⁷:

Նույն վավերագրից մենք տեղեկանում ենք, որ հայկա-
կան զորքը, թվով մոտ 2400 մարդ, գնացել են Նախիջևան քա-
ղաքի վրա, պաշարել այն և այնուհետև գրավել: Այստեղ, ան-
շուշտ, խոսքը վերաբերում է Դավիթ-Բեկի գլխավորած ազա-
տագրական պայքարին, երբ այն ուղղված էր պարսկական

16 ՌԱՔԱ, ֆ. ՌՀՀ, դ. 4, թ. 2:

17 Գ. է զ ո վ, նշվ. աշխ., էջ 547, փաստաթուղթ 224 (ոտուերեն):

բռնապետութեան հենարան հանդիսացող տեղական խաների դեմ, տվյալ դեպքում՝ Նախիջևանի խանի դեմ: Ըստ երևույթին, Դավիթ-Բեկի այդ գործողություններն էին ստիպել տեղական խաներին դիմելու շահ Թահմազի օգնությանը: «Ղափանում բազում թվով զինվորական հայեր են ժողովվել և, միավորվելով Նախիջևանի հայկական զորքերի հետ, նեղում են մերձակա շրջանի մահմեդականներին, որոնք եկել են շահին խնդրելու հայերի դեմ զորք ուղարկել, քանի որ նրանցից (հայերից) մեծամեծ վնասներ են կրում»¹⁸:

XVIII դարի առաջին քառորդին ծավալված աղատագրական պայքարում մեծ էր Արցախում (Ղարաբաղում) կազմակերպված հայկական ռազմա-քաղաքական միավորումների՝ սղնախների դերը: Արցախում սղնախների շուրջը համախմբվել էր տեղական բնակչությունը և հերոսաբար պայքարում էր պարսկական ու թուրքական զավթիչների դեմ:

Սեֆյանների պետության թուլացման և անկման ժամանակաշրջանում որոշ մելիքներ սկսեցին ստեղծել և ամրապնդել իրենց ռազմական ուժերը: 1721—1722 թթ., երբ Դաղստանի ֆեոդալների մի մասը ասպատակություններ էին կատարում Արցախի վրա, հայ մելիքները և գյուղապետները Ջարաբերդ (Ջրաբերդ), Գյուլիստան և այլ շրջաններում կազմակերպեցին սղնախներ, որոնց մասին այդ շրջանների ղեկավարները (շարաբերդցի Սարգիս-Շիրվանը, գյուլիստանցի Նսաչին, գանձակեցի Հովսեփը) իրենց նամակում հաղորդում են ռուսական արքունիքին: Նրանք տեղեկացնում էին, որ միմյանց ձեռք մեկնելով և ժողովելով 10—12 հազար մարդ՝

¹⁸ ՌԱՔԱ, ֆ. ՌՀՊ, գ. 6, թ. 12—13:

իրենք պայքարում են մերթ լեզգիների, մերթ թուրքերի դեմ և դրա համար կազմակերպել են սղնախներ՝ անմատչելի տեղերում:

«Ես ծառայից ծառայ Եսայիս և այլ ոմն Շրվան անուն ևս Սարգիս անուն, որ այս երկուքս ի Զարապերթու են, ես Եսայիս Պարտաշու և Մելիք Հովսեփի ի Գանձայու, միմեանց ձեռ արկաք ժ (10) և ժԲՌ (12000) մարդ ժողովեցաք, պատերազմ մտանք կամ թէ լազդոյ հետ, կամ թէ տանս Աղուանից թուրքաց հետ, ամուր ժայռս քարանց սըղնախ կապեցանք...»: Նամակի հեղինակները նաև հայտնում էին. «յաղթութիւն եմք առեալ ի վերայ թուրքաց», նկատի ունենալով, անշուշտ, Աղվանից երկրի թուրքերին, այսինքն՝ տեղական այն ֆեոդալներին, որոնք պարսկական բռնապետութեան հենարանն էին Աղվանից աշխարհում: Նամակում նշված էր նաև Վախթանգ Ե-րդի կողմից հայկական սղնախներին ցույց տված օգնութիւնը, մի հանգամանք, որը ցույց է տալիս հայ և վրաց ազատագրական պայքարի սերտ շաղկապվածութիւնը: «Եւ Տփլիսսու Վախթանկ խանն շատ օգնութիւն էհաս մեզ, անթվելի որ զրով չէ պատմելոյ...»¹⁹:

Ազատագրական պայքարը, ինչպես նշեցինք, սկզբնական շրջանում ուղղված էր պարսիկների և նրանց դաշնակից տեղացի խանների դեմ: Անտոն քահանայի ռուսական արքունիքին տված ցուցմունքի համաձայն Հաղբութի մոտ հայերը կռվել էին շահի 40000 զորքի դեմ և հաղթել, պարսիկներին հարկադրելով նահանջելու դեպի Խուզափերինի կամուրջը:

19 Գ. է զ ո վ, նշվ. աշխ., էջ 341, փաստաթուղթ 218 (ռուսերեն):

Այդ Հակատամարտը տեղի էր ունեցել 1723 թ. հոկտեմբերի 20-ին²⁰:

Արյունահեղ մարտեր էին տեղի ունենում Ղարաբաղի հայկական սղնախների և Գանձակի մահմեդական ուժերի միջև: Գանձակի մահմեդական բնակիչները, մեծից մինչև փոքրը, թվով 20.000 մարդ 1724 թ. դարնանը հարձակվում են Զրաբերդի վրա: Տեղի մելիք Նսային և նրա եղբայր Աբրահամը իրենց ուժերով զորեղ դիմադրությոն են ցույց տալիս նրանց և հարկադրում նահանջել: Թշնամին մարտի դաշտում թողնում է 400 սպանված²¹:

1722 թ. հայկական զորքը, վերադառնալով Գանձակից, չցրվեց, այլ ամրացավ բնականից անմատչելի վայրերում: «...Դարձաք իւրաքանչիւր ի տեղիս մեր, և ամրացաք ի լերինս ուր և դժուարին էր»²², — գրում է Նսայի կաթողիկոսը: Իվան Կարապետը նույնպես հավաստում է, որ սղնախները տեղավորված էին լեռնային անմատչելի տեղերում. «յամեն գեղ ա (1) բերթայ և ճանապարէն շատ դժուարայ, ոխչ սարայ, մեշայ, ճանապարէրն կապերայ, տեղ ստէնք կայ, որ և (5) մարդ թվանկլի, ՆՌ (5000) մարդի ջողաբ կուտայ...»²³:

Ղարաբաղում գործում էին հինգ սղնախներ: Այդ մասին ուղղակի նշված է Իվան Կարապետի նամակում. «և է Դ-Ն (4—5) սղնաղի խայերէն յեփ չափողուն ան դնում ան ԻՌ

²⁰ Նույն տեղում, էջ 361—363:

²¹ ՌԱՔԱ, ֆ. ՌՀՊ, դ. 6, թ. 17ր:

²² Ն ս ա յ ի Հ ա ս ա ն-Ջ ա լ ա լ ե ա ն ց, նշվ. աշխ., էջ 51:

²³ ՌԱՔԱ, ֆ. ՌՀՀ, դ. 2, թ. 64, տե՛ս նաև ՌԱՔԱ, ֆ. ՌՀՊ, դ. 4, թ. 251ր:

(20.000) մարթայ դուս գնում են չափողուն»²⁴։ Նույնն է հաստատում 1726 թ. մարտի 9-ին Դերբենդ եկած Մաթևոս Գառնարյանը։ Նա հայտնում էր, որ ինքը 2 տարի մնացել է սըղնախներում, որոնք թվով հինգն են, գտնվում են միմյանցից կեսօրվա հեռավորության վրա և ունեն իրենց հարյուրապետները (յուզբաշինները)։ Առաջին սղնախը Դիվակն էր, որի հրամանատարն էր Ավան յուզբաշին, երկրորդը՝ Խաչենը, թարխան յուզբաշու հրամանատարության ներքո։ Այստեղ էր գտնվում նաև Իվան Կարապետը։ Երրորդ սղնախը Ջրաբերդն էր, սրա յուզբաշին Սարգիսն էր, չորրորդ սղնախը Իգիրմի-դորդն է, որը գտնվում էր մելիք Բաղիրի հրամանատարության ներքո։ Այդ յուզբաշիններից վարձ ստացած զորքի թիվը հասնում էր տասը հազարի, իսկ ամբողջ զենք կրողների թիվը՝ վարձ ստացողները և չստացողները միասին վերցրած՝ 60 հազարի։ Այդ սղնախների հայերը ոչ ոքի չէին հպատակվում²⁵։ Նշված վարձ ստացող զորքը, որի թիվը, Մ. Գառնարյանի վկայությամբ, հասնում էր 10 հազարի, մելիքների ղինված խմբերն էին, որոնք ռազմական իրադրության պատճառով այդչափ ավելացել էին։

Փաստաթղթում թեպետ նշվում են հինգ սղնախները, բայց ըստ անունների թվարկում են միայն չորսը, բացակայում է Շոշի սղնախը (Վարանդայի դավառում)։ Հավանաբար, դրա պատճառն այն էր, որ արդեն այդ ժամանակ (1726 թ. դարնանը) Ավան յուզբաշին տեղի տալով թուրքական հարձակումներին, ետ էր քաշվել իր սղնախից դեպի Դիվակ։ Ջրա-

24 ՌԱՔԱ, ֆ. ՌՀՀ, գ. 4, թ. 31։

25 ՌԱՔԱ, ֆ. ՌՀՊ, գ. 4, թ. 215ր։

բերդ սղնախի կենտրոնը Զրաբերդն էր, Գյուլիստանինը՝ «Երից մանկանց» վանքը, Վարանդայի (Վարանադի մի մասը) սղնախինը՝ Կոչիս-Ավետարանոցը, Շոշի (Վարդանայի մյուս մասը) սղնախինը՝ Շոշն էր, Խաչենինը՝ Գանձասարը, Դիվալինը՝ Դոդ գյուղը:

Սղնախների ղեկավարներն ու կաղամակերսլիչները ազդեցիկ գործիչներ էին: Նրանցից մեկի՝ Ավան յուզբաշու, մեկի՝ Բենիկից ամենաազդեցիկի, տաղանդավոր զորավարի և քաղաքական գործչի մասին Վասիլի Լևաշովը, օրինակ, գրում էր. «Սղնախների հրամանատար Ավան յուզբաշին, շնորհիվ իր հարստության, ողջ սղնախները իր հաշվին է պահում. և արդեն մի քանի տարի է, ինչ այդ ուղղությամբ ջանքեր է թափում»²⁶:

Յուրաքանչյուր սղնախ ուներ թվով 5—6 հազար զորք: Ի դեպ ասած՝ սղնախների ընդհանուր զորաբանակի մասին աղբյուրներում հանդիպում ենք տարբեր թվական տվյալների: Մինաս վարդապետը, օրինակ, Մակարովին ուղարկած իր մի զեկուցագրում (1723 թ. օգոստոսի 26) հայկական զինվորության թիվը հաշվում է 50.000²⁷, իսկ քյոխվա Չալաբին Ղարաբաղի զինվորության թիվը համարում է 40.000, որից 30.000 հեծյալ, 10.000 հետևակ²⁸: Ավելի ուշ, 1730 թվականին, Թարխան յուզբաշու ռուսական արքունիքին տված տեղեկության համաձայն, հայ զինվորության թիվը 30.000 էր²⁹: Ղարաբաղի զինվորության թվի, ինչպես և նրանց ունեցած քաղաքական

26 ՌԱՔԱ, ֆ. ՌՀՊ, դ. 6, թ. 33ր:

27 Գ. է. Ղ. Ով, նշվ., աշխ., էջ 359 (ոտևերեն):

28 Նույն տեղում, էջ 386:

29 Նույն տեղում, էջ 447:

կողմնորոշման մասին հետաքրքրական է Պետրոս դի Սար-
գիս Գիլանենցու վկայությունը. «...Հայոց ասկարն որ բոլոր-
վել ան՝ ասում ան թէ ԿՌ (60.000) մարդ այ, Գ (3) բօլկան,
որ Գ (3) տեղ նստած ան՝ նոցա մին աչքն աստուծոյ լուսին
այ, մին աչքն մեծ թաղաւորին (այսինքն՝ Պետրոս 1-ինի
—Վ. Մ.) ճանապարհին այ»³⁰: 1725 թ. նոյեմբերի 12-ին
ջուղայեցի վաճառականներ Հովհաննես Զաքարյանը և Հարու-
թյուն Թորոսյանը ռուսական հրամանատարությունը տեղե-
կացնում են, թե Գանձակի գավառում կա 40 հազար հայկա-
կան զորք, որ պատերազմում է թուրքերի դեմ: Նրանք ընդ-
դռնում էին, թե «հաջողությունը հայերի կողմն է, որոնց հրա-
մանատարն է շիրվանեցի Հովհաննեսը»³¹:

Բերված թվական տվյալներից մեզ ամենից հավաստի
թվում է Թարխան յուզբաշու նշած թիվը, քանի որ նա սղնախ-
ներին քաջատեղյակ անձնավորություն էր, այդ գործի անմի-
ջական կազմակերպիչներից և ղեկավարներից մեկն էր: Բո-
լոր դեպքերում դժվար չէ կռահել, որ զորքի թիվը սղնախնե-
րում տատանվել է 30—40 հազարի միջև:

Ռուսական զորքերի վերադարձը և թուրքիայի ներխու-
ժումը Անդրկովկաս ծանր իրավիճակ ստեղծեցին աղատագրա-
կան պայքարի համար, որի հետևանքով շարժման ղեկավար-
ները ստիպված էին գործել ավելի ղզույշ: Անտեսելով հարցի
այս կողմը, որոշ հեղինակներ աղատագրական շարժման որոշ
ղեկավարների մեղադրում են ռուսական կողմնորոշում չու-
նենալու և թուրքիային հպատակվելու ցանկության մեջ:
Սղնախների ղեկավարների միջև գոյություն ունեցող երկ-

³⁰ «Կոտեկ Հայոց աշխարհի», 1863, № 3, էջ 202:

³¹ ՌԱՔԱ, ֆ. ՌՀՊ, դ. 4, թ. 56ր:

պառակությունների և տարածայնությունների մասին խոսելիս Պ. Հարությունյանը գրում է. «Ներսես կաթողիկոսը և նրա եղբայրներ Սարգիս յուզբաշին, Աբրահամ յուզբաշին և Նսաշին» (Գյուլիստան, Ջրաբերդ) մտադիր են եղել հպատակվելու Թուրքերին, չեն ունեցել ուսական կողմնորոշում³²:

Անշուշտ, Գյուլիստանի և Ջրաբերդի յուզբաշիները քաղաքական իրադրությունից ելնելով, հարկադրված են եղել որոշ զգուշություն պահպանել: Այդ զգուշությունը թելադրվում էր նաև այն հանգամանքով, որ Գյուլիստանը և Ջրաբերդը գրանվում էին Խամսայի մելիքությունների հյուսիսային ծայրամասում և հարևան էին Գանձակի ու Ղարաբաղի խանություններին: Սակայն այդ զգուշությունը չի փոխել նրանց կողմնորոշումը: Եվ ներսես կաթողիկոսը, և թե նրա եղբայրները իրենց ազատագրական նկրտումներով նույնպես ապավինել են ուսական ղինվորական օգնությանը. «Եւ ես հարցուցի, — գրում է Իվան Կարապետը, — շում դուք Օսմանլիին էք ուզում և նրայ թաքէք հլիլ, և ձեր մարթն դնացիլ այ Օսմանլիին ղօշունըն: Սարգիսն և Աբրայամն ասացին, թէ մեք մեր աղին: (Իմա՝ Պետրոս 1-ինին—Վ. Մ.) արդ արարէլ, որ ի սէրն Քրիստոսի, դայ մեզ անօրինի ձեռնիցն ազատի, մեք ո՞նց գէ կնանք, անհաւատի ղուլուղ անենք. օսմանլուն արեկ Գանջայ, Ժ (10) սահաթէն ճանապար մնաց մինչի մեր բերթն, անճար մնացինք, տեսինք. որ մեր աղիցն շաղավաթ և քօմակ չէ խասաւ, անճարութենէն, քանի հետ Օսմանլիին սարասքարն մեր վիրէն գիր գրէց թէ ձեզէն մին երկու մարթ գէք իմ կոշտըն, թէ չէ ղօշուն կուղարկեմ ձեր երկիրն քանդեմ և ձեր օղլուշաղն եսեր

³² Տե՛ս, Պ. Հարությունյան, նշվ. աշխ., էջ 228:

կառնեմ: էս ջահտան վախեցանք, երկու մարթ ուղարկեցինք: սաբաբըն մեր հավատին և մեր օղլուշաղին խամար, որ կորենբ ոչ, մինչի մեր աղին դալն: Չուն որ մեր աղին գիրն եկալ աւ բերէլ, մեք գլխօլ, մեր մեծօլ և փոքրօլ աղին ծառայ անք»³³: Օսմանցիների մոտ նրանց կողմից մարդ ուղարկելը, այսպիսով, զուտ դիվանագիտական մաներ էր՝ ժամանակ շահելու համար: Ռուրքերին չգրգռելու և նրանց արշավանքի հետ կապված արհամիրքներից զերծ մնալու նկատառումներով են ներսևս կաթողիկոսը և իր եղբայրները ընտրել ավելի զգուշ վարքագիծ, մանավանդ, որ խիստ երերուն էր մոտալուտ ուսական օգնության հեռանկարը: Ներսևս կաթողիկոսը մեկիք Թամրաղին ուղարկած մի նամակում ուղղակի զգուշացնում էր, թե ինչպիսի ծանր հետևանք կունենա այդ օգնության բացակայությունը կամ չնչին լինելը, գրգռելով թուրքերին: «Քո թուղթն ինձ հասաւ, զամենայն որպիսութիւնտ իմացա (յ): Միայն այդ բոլորացտ դալն չենք դիտում թէ ինչպէ՞ս է. այտպէս փոքրր դալն մեզ օգութ չկայ, յետուստ կողմանէ օսմանցիք լսեն, հայկական ասկին լաւ չի, մինչեւ թէ աստուած այց անէ, որ բազ(մ)այզօրք թաղաւորիւ գան»³⁴:

Քաղաքական բարդ կացությամբ և Ռուսաստանից սպառնալիք օգնության անորոշ հեռանկարով էր բացատրվում այն հանգամանքը, որ 1724 թ. Գանձասարի ժողովում Զրաբերդի և Գյուլիստանի մեկիքները չհայտնեցին հպատակություն ուսական արքունիքին, որն, իհարկե, ամենևին էլ չէր նշանակում, թե նրանք ունեին թուրքական կամ պարսկական կողմ-

33 ՌԱՔԱ, ֆ. Ռ22, գ. 4, թ. 22:

34 ՌԱՔԱ, ֆ. Ռ22, գ. 2, թ. 56:

նորոշում: Պարզապես պետք էր շրջահայաց լինել և խուսափել պարսիկների և թուրքերի վրեժխնդրությունը գրգռելուց: Եվ դեպքերի զարգացման ընթացքը ցույց էր տալիս, որ նրանք բավականին լուրջ հիմքեր ունեին այդպես վարվելու: Ինչ խոսք, նկարագրվող ժամանակաշրջանում Ղարաբաղում տիրում էին ֆեոդալական հարաբերություններին բնորոշ մասնատվածություն, փոխադարձ թշնամանքի և երկպառակություն որոշ մոմենտներ: Սակայն դրանից բոլորովին չի կարելի եզրակացնել, թե մելիքների միջև գոյություն ունեցող թշնամանքը նաև ազատագրական պայքարում իրարամերժ կողմնորոշումների առկայության արդյունք էր: Եթե այդ այդպես լիներ, ապա ոչ Իվան Կարապետին, ոչ Մահմեդ Ղուլի խանին (Կոստանդին) չէր հաջողվի վերահաս թուրքական ագրեսիային հակադրել ընդհանուր ճակատ կազմած մելիքների և մյուս ֆեոդալների միասնությունը:

Մեր կարծիքով, մելիքների միջև գոյություն ունեցող անմիաբանությունը առաջին հերթին արդյունք էր որոշ զգուշավորության, մանվանդ Կոչիս-Ավետարանոցի ծայրամասային մելիքություններում. Գյուլիստանի և Զրաբերդի մելիքները հարկադրված էին ավելի շրջահայաց և զգոն քաղաքականություն վարել: Այդ էր պատճառը, ըստ երևույթին, որ նրանք ազատագրական պայքարի առաջին տարիներին բացահայտորեն չէին ելնում սեփյանների դեմ կամ Իվան Կարապետի Ղարաբաղ գալուց հետո բացերաց շրջադնեցին նրան:

Սակայն այդ ժամանակաշրջանի ամենազլխավոր և էական հարցում՝ վրացիների հետ դաշնակից լինելու և թուրք դավթիչներին համատեղ ուժերով հակահարված տալու գործում, սղնախները հանդես էին գալիս կուռ միասնությամբ: Եթե

Գյուլիստանի մելիքները՝ Նսային, Աբրահամը և Սարգիսը ու սրանց հղբայր Ներսես կաթողիկոսը թուրքերի կողմնակից լինելին կամ նրանց ենթարկվելու մտադրություն ունենալին, ապա ի՞նչն էր նրանց խանդարում իրենց մտադրությունը իրականացնելու կամ ինչո՞ւ պետք է դաշնակցելին մյուս սըղ-նախնների հետ և համատեղ պայքարելին թուրքերի դեմ:

* * *

Սեֆյանների պետության անկումը, աֆղանների արշավանքը և Անդրկովկասի ժողովուրդների ազատագրական պայքարը իրենց վրա գրավեցին սուլթանական Թուրքիայի ուշադրությունը: Թուրքական կառավարությունը պատեհ ժամանակ գտավ Անդրկովկասը և Պարսկաստանը գրավելու՝ իր վաղեմի մտադրությունները իրականացնելու համար: Այդ նպատակով դեռևս 1722 թ. ցարնանը Թուրքիան կապեր հաստատեց Դաղստանի ֆեոդալների, հատկապես Հաջի-Դաուդի և Սուրխայ-խանի հետ, որոնք պետք է իրենց ասպատակություններով հյուսիսից հեշտացնեին թուրքական արշավող բանակի կողմից Անդրկովկասի նվաճումը: Անդրկովկասի սահմանների մոտ թուրքերը կենտրոնացնում են զորք և ռազմամթերք: Ականատեսներից մեկը հաղորդում է. «Սեպտեմբեր Ը (8) եկի Ղարս, տեսի՛ որ Ղարս փաշեն թողման չէ ցորեն գրնայ Ղզլբաշի երկիրն և մարթ էլ չեն թողման գնայ, աղուղայ ան բոլորում, թունդ բանի վերայ ան...»³⁵: Նույն աղբյուրը վկայում է նաև էրզրումում պատերազմական գործողությունների նախապատրաստական

³⁵ Պետրոս դի Սարգիս Գիլանենցի ժամանակագրություն, «Կոունկ Հայոց աշխարհի», 1863, № 3, էջ 193:

միջոցառումների մասին. «օգոստոսի Ի-ումն (20-ին) Տրայալի-
զոնայ շախուր արեկ՝ թէ Ըստամբուլու շատ նավայ եկել՝ որ
ջաբայխանայ բերէլ. տավար և մարդ օղարկիր Տրայալիզոն՝ որ
ջաբայխանէն բերեն Արզրում: Արզրումայ փաշէն շատ մարթ
և տավար աղարկէց Տրայալիզոն՝ որ ջաբայխանէն կրեցին՝ բե-
րին Արզրում՝ թոփ, դումբարայ, թվանկ, թուր, գուլուլայ, բա-
րութ, նիզայ, թին, տօպրակ: Ջաբայխանեն՝ որ արեկ խասավ
Արզրում, փաշեն պաշքամիլ արար՝ թօփէրն և բօմբըն դձեւն,
որ տեսնէր ինչպես այ և Արզրում դօմբրակի փողն յավալայ
ելավ՝ որ փաշէն յինք առու՝ որ աղուլայ և սուխարի շինի:
Արզրումու փաշէն սուլթանին յուրմովն սարասկար դարցավ-
բ (2) փաշայ որ Դոլ բէկի և Բանաղիզին բէկն էլ որ ձեռնա-
տակումն այ՝ որ յամէնու գրեց՝ որ ուրէնք ասկարօլն յաղիր
կան, որ յեփ Արզրումու փաշէն յուրմ առի, վեր կան գընան
Դարս, ջամ լինեն Արզրումու փաշօլն»³⁶:

Արեւելյան սահմանների մոտ թուրքական ռազմական նա-
խապատրաստությունների մասին է խոսում նաև ռուսական
դեսպան Ի. Նեպլյուևը, որը Կ. Պոլսից հայտնում էր, թե Վրաս-
տան արշավելու համար էրզրումի փաշայի տրամադրության
տակ շուրջ 100.000 թուրքական զորք է կենտրոնացված և որ
Բարձր Դուռը հրամայել է ասիական ամբողջ բռնակը կենտրո-
նացնել պարսկական, այն է Վրաստանի և Հայաստանի սահ-
մանների մոտ³⁷:

Անդրկովկասը նվաճելու թուրքերի մտադրությունը արե-
մտակավորական տերությունների և առաջին հերթին Անգլի-

³⁶ Նույն տեղում, էջ 192—193:

³⁷ ՌԱՔԱ, ֆ. ՌՀՊ, դ. 5, մ. 2, թ. 264 բ. Այս կապակցությամբ տե՛ս
նաև ՌԱՔԱ, ֆ. ՌՀՊ, դ. 6, թ. 20:

այլի հավանությունն էր արժանանում: Անգլիան, ի դեմս Ռուսաստանի տեսնելով իր տնտեսական և քաղաքական մրցակցին, ոչ մի կերպ չէր հաշտվում Անգրկովկասում Ռուսաստանի դիրքերի ամրապնդման հետ և հրահրում էր Թուրքիային՝ նվաճելու Անգրկովկասը, նրան խոստանալով նյութական և ռազմական անհրաժեշտ օգնություն: Անգլիական դեսպանը Կոստանդնուպոլսում ձգտում էր հավաստացնել Թուրքական կառավարությանը, թե Ռուսաստանի դեմ պատերազմելու դեպքում Թուրքիան միայնակ չի լինի, որ Լեհաստանի, Պրուսիայի, Անգլիայի և Դանիայի թագավորները իրար հետ հարձակողական և պաշտպանողական դաշինք են կնքել՝ ուղղված Ռուսաստանի դեմ³⁸:

Անգլիական դիվանագիտությունը ներշնչում էր Թուրքական կառավարությանը, որ եթե Ադրբեջանի, Հայաստանի և Վրաստանի Պարսկաստանին ենթարկվող մասերը ուսաները դրավեն, ապա Թուրքիայի քրիստոնյա հպատակները՝ հայերն ու վրացիները, իրենք կանցնեն ռուսական հպատակության տակ և «...ժամանակի ընթացքում Թուրքական կայսրությունը ծայրահեղ քայքայման կենթարկվի»³⁹:

1722 թ. վերջերին և 1723 թ. սկզբներին Վրաստանում առաջացած քաղաքական ծանր դրությունը նպաստավոր էր Թուրքական արշավանքի համար: Քարթլիի գահին տիրելու համար Վախթանգ Ե-րդի դեմ պայքարի էր ելել Կախեթի թագավոր Կոստանդինը (Մահմեդ-Ղուլի խանը): Դրությունը սպառնում էր հետագա բարդացմամբ, որովհետև օրավուր աճում էր Թուրքական բանակի ներխուժման սպառնալիքը

³⁸ ՌԱՔԱ, ֆ. ՌԶՎ, գ. 3, թ. 63:

³⁹ С. М. Соловьев, История России, т. 18, стр. 691.

վրաստան: Այս օրհասական վիճակում Վախթանգ Ե-րդը Պետրոս 1-ինին խնդրում էր անհապաղ ռուսական զորք ուղարկել Վրաստան: Սակայն Վախթանգ Ե-րդի այդ խնդրանքին, ինչպես ակնարկել ենք, սպասախանեցին, թե քանի դեռ Կասպից ծովի ափերին չեն ամրապնդվել և Բաքուն չեն գրավել, օգնական զորք ուղարկել Վրաստան անհնարին է, իսկ երբ Բաքուն կգրավեն և կամրանան Կասպիականի ափերին, ապա ինչ գնով էլ լինի օգնական զորք կուղարկվի Վրաստան⁴⁰: Ինչպես տեսանք, Վրաստան չմտավ նույնիսկ 2000-անոց այն զորախումբը, որին ղեկավարում էր կապիտան Բասկակովը:

Վախթանգի վիճակը բարդանում էր նաև նրանով, որ սլաւոնաց շահ Թահմազը՝ զայրացած Վախթանգի անհնազանդության վրա, ձգտում էր նրանից չլրեթխող լինել: Թուրքիան զորքեր էր կենտրոնացրել Վրաստանի սահմանի վրա և սպառնում էր գարնանը արշավել Վրաստան:

Կախեթի թագավոր Կոստանդինի նպատակն էր օգտվել Վախթանգ Ե-րդի ծանր դրությունից, դահազուրկ անել նրան և տիրել Քարթլիի գահին: Կոստանդինը լավ գիտեր, որ շահ Թահմազը թշնամաբար է տրամադրված Վախթանգ Ե-րդի նկատմամբ, ուստի և շահից խնդրում էր իրեն տալ Քարթլիի թագը, պարտավորվելով փոխարենը նրան տրամադրել վրաց զորքը: «Կախեթի տերը մարդ ուղարկեց շահի մոտ և ամբաստանեց Վախթանգ արքային. Վախթանգն է քո թշնամին, նահապտակվել է ռուսաց կայսրին, նա ձեր հավատակիցներին ոչնչացրեց, տուր ինձ Վրաստանի գահը, քեզ օգնության կու-

40 ՌԱՔԱ, ֆ. ՌՀՎ, գ. 2, ք. 4:

դարկեմ Քարթլիի և Կախեթի զորքը և կհաղթեմ քո թշնամիներին»⁴¹։

Վախթանգի և Կոստանդինի երկպառակույթյունը և վերջինիս առաջարկը շահ Թահմազին մեծապես ձեռնտու թվաց։ Շահը որոշեց Կոստանդինի միջոցով վրեժխնդիր լինել Վախթանգից։ 1723 թ. հունվարին շահ Թահմազը Կոստանդինին շնորհեց Քարթլիի գահը։ Թբիլիսիում գտնվող պարսկական կայազորը շահից հրաման ստացավ՝ կրակ բացել քաղաքի վրա և այնտեղից վտարել Վախթանգին։

Վերը շարադրված փաստերը միանգամայն ակնհայտ են դարձնում այն պատճառները, որոնք դրդեցին շահ Թահմազին Վախթանգ 6-րդին դաճաղուրկ անելու հրովարտակ հղել Թբիլիսիի պարսկական կայազորին։ Այդ փաստերը հիմք են տալիս չհամաձայնելու պատմաբան Օ. Պ. Մարկովայի հետ, որի կարծիքով շահի այդ հրովարտակի պատճառը ստույգ հայտնի չէ⁴²։

Շուտով Թբիլիսիին մոտեցավ նաև Կոստանդինը իր զորքով և լեզգի վարձկաններով։ Կոստանդինին օգնում էին նաև երևանի ու Գանձակի պարսից խաները. «...Կը գրի Յարևան՝ (Մահմադ Դուլի խանը—Վ. Մ.), թէ Վախթանգ խանին նեղ տեղ ամ քցել, ասկար ուղարկեցէք և Յարևանայ քանի մեծ աղայ էլ կուզի։ Էս քանի աղէն ասկարովն կը գնան Կախէթ խանին կուշտն՝ որ խանըն էս ասկարովն էլ գնացել էր Վախ-

⁴¹ სეზენი ჩხეიძე, ცხოვრება მეფეთა, ქართლის ცხოვრება, ტ. 2, 1854, გვ. 330.

⁴² О. П. Маркова, Россия, Закавказье и международные отношения в XVIII веке, М., 1966, стр. 108.

թանկ խանին վերայ, էլ կոտորվել էր՝ յետ էին փախել»⁴³։ Վախթանգ 6-րդին օգնության եկան իմերեթները և ռաճեցիները (Արևմտյան Վրաստանի Ռաճա շրջանի քնակիչները)։ Պայքարը տևեց երեք ամիս։ Կոստանդինը, թեև պարտություն էր կրել, բայց իր մտադրությունից չէր հրաժարվում։ 1723 թ. գարնանը նա նորից լեզդի վարձկաններով շրջապատեց քաղաքը և օգտվելով դավադիրների ծառայությունից, պարտության մատնեց Վախթանգ 6-րդին։ Քաղաքը գրավեց և սոսկալի ավերածության ու թալանի ենթարկեց։

Թուրքիան չհաղադեց օգտվել երկրի ծանր դրությունից։ Դեռևս Կոստանդինի կողմից Թիֆլիսը գրավելուց առաջ էրզրումի փաշան առաջարկել էր Վախթանգ 6-րդին ընդունել Թուրքիայի հովանավորությունը, որին սակայն Վախթանգը քաջասաքար էր պատասխանել՝ հույս դնելով ռուսական զորքերի մոտալուտ դալստյան վրա։ «...Դեպի Երևան արշավելու և Ադրբեջանը գրավելու նպատակով Ղարսում էր գրտնըվում էրզրումի փաշան, որը աշպես էր պատվիրում թագավորին, եթե հակառակ չլինի իրենց, սուլթանը մեծ շնորհ կպարգևի նրան, դրա համար արքան ուղարկեց Ռոճիկաշվիլի էդիշերին և հրաժարվեց նրանց առաջարկը ընդունելուց. քանդի հուսով էր, որ գարնանը Ռուսաստանի թագավորը կգա»⁴⁴։

Թիֆլիսի համար բորբոքված կռվի ժամանակ էրզրումի փաշան դարձյալ պահանջեց, որ Վախթանգ 6-րդը ճանաչի սուլթանի զերիշխանությունը։ Փաշան խոստանում էր Վախ-

⁴³ «Կոռնկ Հայոց աշխարհի», 1853, № 3, էջ 202, Պետրոս դի Սարգիս Դիլանենցի ժամանակագրությունը։

⁴⁴ Յան Խ Օ Ո, Ընթերցմա խնդրոս, խ. Օ. 2, 1854, թ. 82.

Թանգին թողնել Քարթլիի թագավոր: Այս հարցի կապակցու-
թյամբ պալատական խորհրդակցության հրավիրված Քարթ-
լիի իշխանները առաջարկեցին ընդունել Թուրքիայի պահանջ-
ները, որպեսզի դրանով իսկ պահպանեն իրենց իշխանու-
թյունը և երկիրը զերծ պահեն ավերածություններից: Ի. Տուս-
տույը և Բ. Թուրքեստանովը հակառակ տեսակետին էին այն
հույսով, թե ռուսական զորքը շուտով կգա⁴⁵:

Դրությունը արտակարգ սրվել էր, քանի որ Թուրքիան ժամ
առ ժամ կարող էր սկսել պատերազմական գործողություն-
ները: Վախթանգ Ե-րդը որոշեց ընդունել թուրքական առա-
ջարկները և առաջագրեց իր պայմանները: Նա ձգտում էր
ժամանակ շահել: Մինչև էրզրումի փաշան կխորհրդակցեր
Վախթանգ Ե-րդի առաջադրած պայմանների շուրջ Բարձր
Դռան հետ, բավական ժամանակ կանցներ, իսկ այդ ընթաց-
քում Վախթանգ Ե-րդը հուսով էր, որ ռուսական զորքը կհաս-
ցրնի մտնել Վրաստան: Ստեղծված իրադրության պայման-
ներում Վախթանգ Ե-րդի ընդունած որոշումը տակտիկական
նկատառումներով թելադրված միակ ճիշտ քայլն էր: Ահա,
թե ինչ է պրում ինքը այդ մասին Պետրոս 1-ինին. «Եկավ
էրզրումի փաշան, կանգ առավ մեր սահմանների մոտ: Մարդ
ուղարկեց մեզ մոտ: Պահանջեց հպատակվել: Մենք մերժե-
ցինք: Կոստանդինը շահին նամակ գրեց. «Վտարիր»,—պա-
տասխանեց շահը: Շահը Քարթլին շնորհեց Կախեթի տիրոջը:
Կախեթի իշխողը պարսկական զորքով եկավ Հավլաբար: Այս
կողմից էլ դիմավորեցին մեր վրացիները և շարունակ կռվում
ենք: Հենց որ այս տեսավ Հոռոմը (իմա թուրքերը—Վ. Մ.),

45 ՌԱՔԱ, ֆ. ՌՀՎ, 1723, դ. 3, թ. 1—2:

դարձյալ մարդ ուղարկեց: «Եթե չես հպատակվի, ապա մենք էլ այս կողմից կգանք»: Ձեր (իմա Պետրոս 1-ինի—Վ. Մ.) գալը ուշանում էր, մենք չենք կարող երկու թագավորի դեմ մարտնչել. մենք համաձայնվեցինք հպատակվել սուլթանին, որպեսզի եթե արժանանանք Ձեր գալստյանը, մինչ այդ մեզ պահպանենք, այնուհետև Ձեր ծառան կլինենք»⁴⁶:

Թուրք պատմիչ Չելեբի-ղադեն ևս վկայում է, որ սուլթանական Թուրքիան վաղօրոք մտադրված էր նվաճելու Անդրկովկասը: «Ինչպես նախապես հայտնված էր,—գրում է նա,—Թիֆլիսի գրավման և նվաճման համար նշանակված սերասքերը՝ էրզրումի վալին, վեզիր Սիլահպար Իբրահիմ փաշան, էրզրումից շարժվելով՝ բնակություն էր հաստատել Կարսի ձմեռանոցում: Գրավոր կերպով առաջարկել և զրդել էր Թիֆլիսի խանին՝ Վախթանգին հպատակություն ցույց տալու օսմանյան պետությանը, միաժամանակ ցույց տվել ասպատամբության ծաշրաստիճան վտանգավորությունն ու սոսկալի հետևանքները: Սակայն վերոհիշյալը (Վախթանգը—Վ. Մ.) իր անկապ պատասխանն նամակում, երբեմն հպատակության և հնազանդության հակամետություն էր ցույց տալիս, երբեմն էլ որոշ պայմաններ էր առաջարկում»⁴⁷: Բերված քաղվածքից երևում է նաև, որ Վախթանգ 6-րդը սոսկ ժամանակ շահելու և թուրքական ագրեսիան հետաձգելու նպատակով էր բանակցությունների մեջ մտել նրանց հետ:

⁴⁶ Մ. Բրոսե, նշվ. աշխ., էջ 148 (սուտերեն):

⁴⁷ Ա. Խ. Սաֆրաստյան, Թուրքական ագրյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին, հ. Ա, էջ 128—129:

Սակայն Վախթանգ Ե-րդի հույսերը չարդարացան: Ինչպէս նշվեց, դարնանը՝ մայիսի 4-ին, Կոստանդինը Թբիլիսին գրավեց, և Վախթանգ Ե-րդը հարկադրված էր պատսպարվել Յիսինվառւմ: Թուրքերը օգտվեցին դրանից և արշավեցին Վրաստան: 1723 թ. հունիսին նրանք մոտեցան Թբիլիսիին: Կոստանդինը չկարողացավ քաղաքը պաշտպանել և առանց կռիւի այն հանձնեց թուրքերին:

Թուրքական զորահրամանատարը Կոստանդինին կալանավորեց ոչ թէ նրա համար, որ Վախթանգը թուրքերին ավելի մեծ դուժար առաջարկեց և այդ իսկ միջոցով հաղթող դուրս եկավ իր մրցակցի հանդեպ, ինչպէս այդ դրում է Օ. Մ. Մարկովան⁴⁸, այլ այն պատճառով, որ թուրքերը քաջ տեղյակ էին Կոստանդինի և Բազմալ շահի միջև հաստատված սերտ փոխհարաբերությանը, շահի կողմից նրան տրված շնորհագրին ու իշխանությանը ոչ միայն Արևելյան Վրաստանի, այլև Նրեանի, Գանձակի և սարսկահայատակ շրջակա այլ մարզերի նկատմամբ: Թուրքերը, ինչպէս այդ կտեսնենք դեպքերի հետագա շարադրանքից, հիմքեր ունեին չհավատալու և չվստահելու Կոստանդինի շուտափույթ վերադիրքավորմանը, թեև ազահ Իբրահիմ փաշայի գործընկերպութեամբ կաշառքն էլ անշուշտ որոշակի դեր է խաղացել: Այս իրադարձությունների մասին Պետրոս դի Սարգիս Գիլանենցը գրում է. «...Մամադ Դուլի խանն լեկզօլն միատեղ Թիֆլիզ առել այ, լեկզին շատ ապրանքն յէսիր այ տարիլ Թիֆլիզու, յետոյ օսմանցին այ եկել, Թիֆլիզն առել, որ մոշ մարդը կը թալանի, մոշ յեսիր կառնի՝ էնպէս նստած այ: Էս խաբիաթն ոչ թէ մին մարդից

48 Օ. Պ. Մարկովա, նշվ. աշխ., էջ 113 (ոտսերեն):

անք լսել, օվ դոման այ, էս այ ասում և Վախտանկ խանն փախել այ՝ դնացել այ Բաշաշուղ»⁴⁹ (իմա Իմերեթ—Վ. Մ.):

Գրավելով Թիֆլիսը, թուրքերը մտադիր էին արագ շարժվել դեպի արևելք և ղավթել ողջ Անդրկովկասը: Թուրքերի արշավանքը է՛լ ավելի վատացրեց ապստամբ հայերի և վրացիների վիճակը: Այժմ արդեն Անդրկովկասի ժողովուրդները պետք է պայքարեին ոչ միայն իրենց քաղաքական հոգեվարքը ապրող սեփյանների ու պարբերաբար կրկնվող լեզգի լեռնականների ասպատակությունների, այլև թուրքական կանոնավոր բանակի գերազանց ուժերի դեմ:

Թուրքական զորքերի արշավանքը նոր իրադրություն ստեղծեց Անդրկովկասում, ահեղ մի վտանգ կախվեց նախկին հակամարտ, միմյանց դեմ մարտնչող կողմերի գլխին, վտանգ, որը հավասարապես սպառնում էր ինչպես ապստամբներին, այնպես էլ նրանց դեմ պայքարողներին: Հանուն պատմական ճշմարտության պետք է ասել, որ ստեղծված իրադրությունը ճիշտ ընկալեց նաև Կոստանդինը, որին Թիֆլիսը գրավելուց հետո թուրքերը բանտ էին դրել: Սակայն նրան հաջողվում է հաշտվել Վախթանգ 6-րդի որդի Բակարի հետ, որը այդ ժամանակ հարկադրված մահմեդականություն էր ընդունել և թուրքերի կողմից Քարթլիի վալի (կառավարիչ) նշանակվել: «Սակայն Սիլահդար Իբրահիմ փաշան, էրզրումի «Սերգեն կեշտի» աղաներից Ուզուն Մուստաֆա-աղա անունով անձնավորության միջնորդությամբ, Վախթանգի կողմից իբրև կաշառք տրված մեծաքանակ հարստությամբ շլացած՝ Թիֆլիզի կառավարությունը օջաքլքքի կարգով շտապել էր

⁴⁹ «Կոունկ Հայոց աշխարհի», 1863, № 3, էջ 206—207:

տալ վերահիշյալ Վախթանգի Շանավազ (Բակար) անունով որդուն, որը դեռ նոր իսլամական կրոնն ընդունելով, Իբրահիմ անունն էր ստացել, պետությանը տարեկան 40 հազար դուրուշ տուրք տալու պայմանով»⁵⁰: Բակարի օժանդակությամբ Մահմեդ-Ղուլի խանը փախչում է բանտից: Այս դեպքերի մասին Գիլանենցի օրագրում կարդում ենք. «օգոստոսի ԻԱ-ումն (21-ին) Թիֆլիզցի հայ բարիքալայ Յարութիւն որդի Բէջանն Թավրիզու եկավ՝ ասաց, թէ Թիֆլիզու շաքիրը արևկ, որ գրէլ են՝ թէ Օսմանլուն որ զը կոչ՝ Թիֆլիզու կը մօտկանայ Մահմադ Ղուլի խանն բերթի քարթերօլն կը գնայ փիշվազ Օսմանլուն կը բերեն Թիֆլիզ: Օսմանլուն Թիֆլիզ զաֆտել է, Գ (3) օրէն յետ Մահմադ Ղուլի խանին դուքսազ կառի վանդակին (Վախթանգի) որդի Շանավազ խանին էլ բռնել գրննեն, որ Թիֆլիզու խանութիւնն տվել ան Շանավազ խանին: Էս Շանավազ խանն Մահմադ Ղուլի խանին կը փախցնի, էսպէս որ մին զայեիս կը բերի՝ Քուռումն կը կանկնացանի, Մահմադ Ղուլի խանն չվանօլ վերեիցն ներքե կը կախեն՝ կը գնեն զայեիս միջումն կը փախցնեն և Օսմանլուն Շանավազ խանին կասի, թէ պիտի որ զալվուիս դնես գլխիտ և օսմանցու շոր խականես, սայ կասի՝ թէ շահն ինձ թաջթօմար աչ աղարկում, դու զալվուիս աս թաքլիֆ առում: Էս Շանավազ խանն զիշերով կը փախի կը գնայ Օսեթ: Օսմանլի Գ (4) փաշայ ար ասկարօլն կը գրնանէ որ Շանավազին բռնեն: Շանավազ խանն օսէրու ասկարօլն դուրս կը կայ՝ օսմանցին փիտ տեղ գնի, կը տան շատ ասկարօլն կը ջառթեն և գ (3) փաշէն կը սպանեն. Ա. փաշէն սազ կը բռնեն և Վախտանկ խանն էլ Օսեթումն գնի,

50 Ա. Ս ա ֆ ր ա ս տ յ ա ն, Թուրքական աղբյուրները..., հ. Ա, էջ 135:

որ կը տայ Գօրկի էրէսթավին կը խեխտի և Վախտանկ խանն նիաթ աչ ունեցել՝ որ էլ ասկար բոլորին, գնան Թիֆլիզու վերայ, որ օսմանցուն Թիֆլիզու դուս առնէն»⁵¹:

Բերված հատվածը ուշագրավ է ոչ միայն Մահմեդ խանի փախուստի նկարագրությամբ, այլև նրանով, որ պարզ երևում է, որ սոսկ հարկադրանքից ստիպված էր Բակարը մահմեդականություն ընդունել, բայց ամենից արժեքավորը այս հատվածում այն է, որ վկայում է Վախթանգ Ե-րդի գլխավորությամբ թուրք նվաճողների դեմ մղած պայքարի մասին: Այս տեղեկությունները առավել արժեքավոր են այն տեսակետից, որ նման պայքարի մասին վկայություններ սակավ են ընդհանրապես: Թիֆլիզը թուրքերի կողմից գրավելուց հետո, գրում է վրաց պատմիչ Վախուշտին, «Բակարը վըշտացած հոռոմների (իմա թուրքերի—Վ. Մ.) կաշառակերությունից և անօրեն գործերից, թողեց Թիֆլիզը, հեռացավ հոռոմներից: Այնուհետև գնաց Մցխեթա, և այնտեղ եկավ նաև Մամադ Ղուլի խանը, միասնության դաշն կնքեցին»⁵²:

Անդրկովկասի ժողովուրդների ազատագրական պայքարը սկսում է ուղղվել թուրք նվաճողների դեմ: Այս ժամանակաշրջանում Մահմեդ Ղուլի խանը եռանդուն գործունեություն է ծավալում Անդրկովկասի ժողովուրդների հակաթուրքական ընդհանուր ճակատ ստեղծելու ուղղությամբ: Եվ պետք է ասել, որ իր այս գործունեությամբ նա ընդառաջում էր նաև ռուսական քաղաքականությանը այդ պահին, քանի որ ըստ էության ռուսական կառավարությունն էլ, խուսափելով ակ-

⁵¹ «Կուռնկ Հայոց աշխարհի», 1863, № 3, էջ 208—209:

⁵² ՅՁԽՄԾԻ, ცხოვრება ჭაბოღისა, ქც., ტ. II, გვ. 132.

տիվ միջամտութիւն ունենալուց Անդրկովկասում ծավալվող իրադարձութիւններին, 1724 թ. Անդրկովկաս է ուղարկում իր պատվիրակ Իվան Կարապետին նույն հանձնարարութեամբ, այն է՝ ստեղծել Անդրկովկասի ժողովուրդների միասնական հակաթուրքական ճակատ և դրանով իսկ կասեցնել թուրքերի առաջխաղացումը դեպի արեւելք:

* * *

Անդրկովկասի ժողովուրդները միասնական ճակատով համառ պայքար էին մղում թուրք նվաճողների դեմ նրանց Անդրկովկաս ներխուժելու առաջին իսկ օրից: Երևանի բնակչութիւնը թուրքերին դիմադրելու համար դիմում է Կոստանդինի օգնութեանը: «Աւելած կըզըլբաշ գերիների տված ցուցմունքից պարզվեց,—գրում է թուրք պատմիչ Չելեբի-ղադեն,—որ Երևանի ժողովուրդը Գենջիից, Շեմս էլ-Դինլիից և Մուհամմեդ Կուլի խանից օգնութիւն են խնդրել, որ Մուհամմեդ Կուլի խանը իր հաւաքած լեզգի և վրացի զինվորներով կենտրոնացել է Աղշա-Կալայում և մտադիր է Երևանին օգնութեան դնալ»⁵³:

Թուրքական զավթիչներին միասնական դիմադրութիւն ցույց տալու հայ և վրաց ժողովուրդների համագործակցութիւնը հավաստելուց բացի, թուրք պատմիչի այս վկայութիւնը արժեքավոր է նաև նրանով, որ այն հաստատում է Պետրոս դի Սարգիս Գիլանենցի Երևանին օգնութեան դնալու մասին տված տեղեկութիւնը: Մահմեդ-Ղուլի խանը, իրոք, լայն գործունեութիւն է ծավալում՝ հայերին օգնելու համար:

⁵³ Ա. Ս ա ֆ ր ա ս տ յ ա ն, իշվ, աշխ., էջ 139:

Ս. Գիլանենցը գրում է. «օգոստոսի Բ-ումն (2-ին) բ. (2) շա-
մախեցի թուրք Թավրիզու շահիցն շափար արեկ Ըռեշտ՝ որ
գնայ Թիմիջանայ վեղրին կուշտն: Էս Բ. շափարն ասել ան, թէ
Վախտանկ խանըն և Կախեթու վալի Մամատ Ղուլի խանն
խաշտել ան և միայտեղ ուրէնց ասկարովն գնացել ան Յար-
ևան»⁵⁴:

Ըստ Չելեբու, Կոստանդինը համախմբել էր 10 հազար
մարդուց բաղկացած մի բանակ և մտադիր էր այդ բանակով
ու իր իշխաններով օգնության գնալ Երևանին: «Մահմեդ-
Ղուլի՝ անունով անհավատն ու անկրոնը,—գրում է Չելեբի-
ղադեն,— քյաֆիրների սուտ հավատքը ընդունելով, վրացի
քաֆիրների (Փափաս) կողմից Կոստանդին անունն էր ստա-
ցել և անցել կառավարության գլուխը: Նա հագել էր վրաս-
տանի խանության հագուստը, էրիսթավներից, թավաղներից
և լաղնավուրներից ներկա եղողները նրան հպատակություն
էին ցույց տվել: Չորս կողմում գտնվող վրացի անիծյալները
եկեղ հավաքվել էին հիշյալի մոտ, 10.000-ից ավելի սև վահա-
նավոր (կարակալքան) մարդկանցով և էրիսթավներով Ակշա-
Կալայում կզլբաշ սիփահների հետ միացել և մտադիր էին
Երևանին օգնության գնալ»⁵⁵:

Այդ ժամանակաշրջանի իրադարձությունների դործուն
մասնակից, հետագայում Ռուսաստանում բնակություն հաս-
տատած հայազգի Փիլիբեկ Բասաուրովի ռուսական արքունի-
քին 1754 թ. գրած խնդրագրի մեջ նշված է, որ իրոք Վախ-

⁵⁴ «Կոռնկ Հայոց աշխարհի», 1862, № 2, էջ 93:

⁵⁵ Ա. Խ. Ս ա ֆ ր ա ս տ յ ա ն, Թուրքական աղբյուրներ..., հ. Ա, էջ
139—140:

Թանգ 6-րդը ղինվորական մարդիկ է ուղարկել Արցախ և Երևան՝ տեղում հակաթուրքական ճակատ կազմելու նպատակով⁵⁶:

Գրավելով Թբիլիսին, թուրքական բանակը 1723 թ. աշնանը Էրզրումի փաշայի հրամանատարությամբ շարժվում է դեպի Գանձակ՝ այն գրավելու մտադրությամբ: Սակայն դանձակցիները համառ դիմադրություն են ցույց տալիս զավթիչներին, մի քանի օր տևող մարտերում ծանր պարտության մատնում թուրքական բանակին և հարկադրում նահանջել:

Թուրքերին ղիմակայողները Գանձակի հայ և ադրեհջանցի բնակիչներն էին, որոնց օգնության էր շտապել Մահմեդ Ղուլի խանը իր զորքով⁵⁷: Գանձակի մոտ տարած հաղթանակն արդյունք էր այն իրողության, որ թուրքական արշավանքը նոր իրադրություն էր ստեղծել Անդրկովկասում: Նախկին հակամարտ ուժերը հեղկ էին այն ղիտակցության, որ անհրաժեշտ է համատեղ պայքարել թուրք զավթիչների դեմ: Գանձակի հաղթանակը շրջադարձային կետ հանդիսացավ այդ տարիներին Անդրկովկասի ժողովուրդների ազատագրական պայքարում:

1724 թ. թուրքական զորքերը Քեփրջուլյու-Աբգուլլահ, Արիֆի-Ահմեդ և Հաջի-Մուստաֆա փաշաների ղլխավորությամբ հարձակում ձեռնարկեցին Երևանի ուղղությամբ:

⁵⁶ «Հայոց զորքը XIII դարում», Հայ-ռուսական ղիմակցության պատմությունից, ռուսմասիրություն և փաստաթղթեր, աշխատասիրությամբ Հ. Ն. Խաչատրյանի, Երևան, 1968, էջ 70:

⁵⁷ ՌԱՔԱ, ֆ. ՌՀՊ, գ. 7, թ. 71, տե՛ս նաև Նսայի Հասան-Ջալալյանի 1724 թ. մարտի 17-ին իշխան Բորյատինսկուն հղած նամակը, նույն տեղում, թ. 96:

Արիֆի-Ահմեդ փաշան (Դիարբեքիրի նախկին վալին) 30000 զորքով ներխուժեց Երևանի խանություն: Երևանը գրավելու համար սերասքեր է նշանակվում Արիֆի-Ահմեդ փաշան, իր տրամադրության տակ ունենալով 1000 մարդ սիփահի և զինակիր (սիլահդար), 27000 հնիչերի և «սերգեն կեչտի» զինվորներ, 2500 ջեբեջի, թնդանոթաձիգ և թնդանոթի կառապան, բոլորը միասին 60.000-ից ավելի զորք⁵⁸: Թուրքական աղբյուրի այս տվյալը ավելի մոտ է ճշմարտության, քանի որ Չելեբի-զադեն, լինելով արքունի պատմագիր, իհարկե, շահագրգռված էր թուրքական զորքերի քանակի մասին ուռճացած տվյալներ հաղորդել: Ընդհակառակը, թուրք պատմագիրները, ջատագովելով սուլթանական բանակի նվաճումները, միշտ ջանում էին ցույց տալ նրանց «քաջությունը» տարած հաղթանակներում, ուռճացնելով թշնամու և նվազեցնելով սեփական ուժերի քանակը:

Դեպի Երևան արշավող թուրքական բանակը ավաղակալին ավերածություններ և գերեվարություններ էր գործում: Ամբողջովին ամառացվում էին արշավանքի ճանապարհին գտնվող բնակավայրերը: Արիֆի-Ահմեդ փաշան գերի վերցրեց (ստրկացրեց) 2000-ից ավելի մարդ: Բարբարոսական այսօրինակ գործողություններով նա մոտեցավ Երևանին՝ նահանգի գլխավոր քաղաքին⁵⁹: Թուրքական բանակի առաջապահ զորամասերը (մոտ 1800 մարդ) Յալզուս-Հասանի և

⁵⁸ Ա. Խ. Սաֆրաստյան, Թուրքական աղբյուրներ..., հ. Ա. էջ 141—142:

⁵⁹ J. Hanway, Zuverlässige Beschreibung seiner Reisen von London durch Russland und Persien und wieder zurück durch Russland, Deutschland und Holland, I Band, Seite 160.

Ղուշ-Ալիի հրամանատարութեամբ Եղվարդ գյուղի մօտ մարտի բռնկեցին Երեանի խանի 12 հազարանոց բանակի հետ, ջախջախեցին և փախուստի մատնեցին նրանց: Երեանի խանը պարսիկ և հայ մեծամեծների հետ պատասպարուեց քաղաքի բերդում⁶⁰:

Հաղթանակ տանելով Եղվարդի մօտ, թուրքերը իրենց համար ճանապարհ բացեցին դեպի Երեան և հուսով էին առանց լուրջ դիմադրութեան մտնել քաղաք: Սակայն թուրքական զորքերի դեմ ելավ տեղական, ամենից առաջ մերձակա գյուղերի հայ բնակչությունը: Հիշատակութեան արժանի է Կարբի գյուղի բնակիչների ցույց տված դիմադրությունը: Շրջապատված լինելով թուրքական հսկայական բանակի կողմից, կարբեցիները չէին հանձնվում թուրքերին, ղինված դիմադրում էին նրանց: Դիմադրողների համառությունը վարմացրել էր Աբդուլլահ փաշային և, գյուղը գրավելուց հետո, նա հարցնում է բնակիչներին. «Զի՞ կայ ձեր զինուորիկ վասն երկրիս, որոց տէրութիւնն ոչ է ձեր»⁶¹:

Երեանի հերոսամարտերի գունեղ նկարագրությունը տվել է ժամանակագիր Աբրահամ Երեանցին իր «Պատմութիւն պատերազմաց» աշխատության մեջ: Ըստ պատմիչի տվյալների, Երեանի պաշտպանությունը տեկել է երկու ամիս: Կովսդ հիմնական ուժը շրջակա գյուղերի և բուն Երեանի հայ ազգաբնակչությունն է եղել: Արիսիվային վավերագրերը նոր լույս են սփռում այդ իրադարձությունների վրա: Ռուսական դեսպան Ի. Նեպլյուեւը, գտնվելով Կ. Պոլսում և շփուելով թուրքական կառավարող շրջանների հետ, իր զեկուցադրերում

60 Ա. Երեանցի, Պատմութիւն պատերազմաց, Երեան, 1938, էջ 22:

61 Նույն տեղում, էջ 11:

մանրամասն տեղեկություններ էր հաղորդում ռուսական արքունիք՝ թուրքական բանակի ռազմական գործողությունների մասին: Այդ զեկուցագրերից երեւում է, որ Երեւանի պաշտպանությանը մասնակցել են նաև Մահմեդ Ղուլի խանին ենթակա վրացական զինվորական ուժերը և այդ պաշտպանությունը տեւել է ամբողջ երկար ժամանակ, քան մեզ հաղորդում է Ա. Երեւանցին:

Նեպոլեոնը Կոստանդնուպոլսից 1724 թ. սեպտեմբերի 1-ին դրած իր զեկուցագրում, խոսելով Անդրկովկասում թուրքական ռազմական գործողությունների մասին, հաղորդում է, որ «Գանձակի գրավումը հետաձգված է մինչև որ Երեւանը գրավեն, որովհետև Գանձակ ուղարկված զորքը հարկ եղավ ետ բերել Երեւանը գրավելու համար»⁶²:

Երեւանի հերոսական պաշտպանությունը կասեցնում էր նաև Պարսկաստանում գործող թուրքական բանակի առաջնիւթացը: Աբդուլլահ փաշան խոյը գրավելուց հետո չի շարժվում Թավրիզի վրա, սպասելով Երեւանի անկմանը: Բարձր Դուռնը նա հայտնում է, թե ինքը մտադիր է միանալ սերասկյար Արիֆի Ահմեդ փաշայի հետ Երեւանի մոտ, որովհետև Արիֆի Ահմեդ փաշան ի վիճակի չէ գրավելու Երեւանը՝ այնտեղ հանդիպելով պարսիկների և հայերի, ինչպես նաև որոշ քանակի վրացիների համառ դիմադրությանը: Փաշան միաժամանակ տեղեկացնում էր, թե թուրքերը թնդանոթներից քաղաքը չեն կարող վնասել, քանի որ բավարար քանակով արկեր չունեն, չեն կարող նաև գրոհով վերցնել այն, որովհետև քաղաքի կեսը շրջապատված է դառիթափ լեռներով,

62 ՌԱՔԱ, ֆ. ՌՀԹ, գ. 6, մ. 2, թ. 445:

իսկ մյուս մասը՝ ջրով: Երեւանը գրավելու համար թուրքերը Կոստանդնուպոլսից լրացուցիչ զորք և հրետանի են ստացել, ուղարկվել է նաև ռազմական ինժեներ իսպանացի Կարդոսը⁶³:

Նեպոլեոնի հաղորդմամբ պաշտպաններին օգնության եկող պարսիկների 10 հազարանոց զորքը թուրքերի կողմից ջախջախվում է Նախիջևանի մոտ: Նախիջևանը գրավելուց հետո, Երեւանի կապը կտրվում է Պարսկաստանի հետ⁶⁴ և հետևաբար, պաշտպանություն ամբողջ ծանրությունը ընկնում տեղի ազգաբնակչության ու կայսրի վրա:

Նեպոլեոնի այս զեկուցագրի տվյալները ուշագրավ են թե՛ Երեւանի մոտ տեղի ունեցած պատերազմական դորժողությունների նկարագրությամբ և թե՛ իրենց հետաքրքրական լրացումներով Ա. Երեւանցու հաղորդումների համեմատությամբ: Այդ լրացումներից ամենակարեւորը, առաջին հերթին այն է, որ Երեւանի պաշտպանությունը ավելի երկար է տևել, և երկրորդը, որ Երեւանի պաշտպանությունը մասնակցել են հայերը, ինչպես և վրացական որոշ քանակի զորք: Այն հանգամանքը, որ Երեւանի հերոսական պաշտպանությունը կարող էին մասնակցել նաև վրացական ուժեր, մեզ ամենեին էլ անհավանական չի թվում այն պատճառով, որ այդ ժամանակ Երեւանի խանությունը ենթարկվում էր Մահմեդ Ղուլի խանին, որը Կախեթի թագավորն էր միաժամանակ, ուներ վրացական զորք և համառ պայքար էր մղում Անդրկովկաս ներխուժած թուրքական բանակի դեմ: Հավանաբար, հենց Մահմեդ Ղուլին էր Երեւանի պաշտպանությունն ուժեղացնելու համար

63 Նույն տեղում:

64 Նույն տեղում:

վրացական օժանդակ ուժեր ուղարկել, մի բան, որ կարելի է
կղրակացնել նաև Չեխերի-ղազի վերը բերված վկայութ-
յունից և Գիլանենցի օրագրից:

Երևանի պաշտպանները կենաց և մահու պայքար են
մղում թուրքական կանոնավոր զորքերի դեմ և ի չիք դարձ-
նում քաղաքը արագ դրավելու թուրքական սլանները: Նրանք
թուրքերին մեծ կորուստներ և վնաս են պատճառում, որը և
ստիպում է թուրքերին Երևան ուղարկել լրացուցիչ զորք ու
հրետանի⁶⁵: 1724 թ. հոկտեմբերի 15-ին գրած իր ղեկուցա-
գրում Նեպոլոնը հաղորդում է, որ Երևանը գրավելու համար
կոստանդնուպոլսից հոկտեմբերին լրացուցիչ 12 հազարանոց
անիչերիական ջոկատ է ուղարկված⁶⁶: Նեպոլոնի մի այլ ղե-
կուցագրից (գրված 1724 թ. սեպտեմբերի 25-ին) երևում է,
որ Երևանի դեմ էին նետվել Գանձակի մոտ գտնվող թուրքա-
կան զորքերը, ինչպես նաև Եգիպտոսից հեռավոր 3000-անոց
ջոկատը: Երևանի տակ, այսպիսով, ըստ Նեպոլոնի տվյալ-
ների կենտրոնացվել էր թուրքական 30 հազարանոց ղինոյ-
րական և նույնքան էլ ոչ շարքային, օժանդակ ուժեր: Պաշա-
րելով քաղաքը, նախապատրաստվում էին գրոհի: Միաժա-
մանակ թուրքերը գրեթե ամեն օր մարդ էին ուղարկում քա-
ղաք՝ անձնատուր լինելու առաջարկով, որին քաղաքից պա-
տասխանում են, թե թերևս հանձնվեին թուրքերին, սակայն
լավ դիտեն, «...որ պիտի գերեն և բարբարոսաբար վարվին
իրենց հետ, դրա համար էլ ավելի բարվոք են համարում մին-
չև վերջին մարդը կռվելով մեռնել, քան գերի դառնալ»⁶⁷:

65 ՌԱՔԱ, ֆ. ՌՀԹ, գ. 6, մ. 2, թ. 440:

66 ՌԱՔԱ, ֆ. ՌՀԹ, գ. 5, մ. 2, թ. 342:

67 ՌԱՔԱ, ֆ. ՌՀԹ, գ. 6, մ. 2, թ. 457ա—457բ:

1724 թ. հոկտեմբերի 10-ի նեպոլյուեի ղեկուցագրից երևում է, որ բերդի պարսկական կայադորը, թվով 5000 մարդ, պաշտպանվող ժողովրդից դադանի բանակցությունների մեջ է մտնում թուրքական բանակի հրամանատարության հետ Երևանի բերդը հանձնելու առթիվ: Թուրքական կողմից իրենց անձի և գույքի անձեռնմխելիության երաշխիք ստանալով՝ մի քանի օր անց, սեպտեմբերի 22-ին նրանք քաղաքը հանձնում են թուրքերին: Երևանի գրավման լուրը Կոստանդնուպոլիս է հասնում հոկտեմբերի 8-ին, իսկ հաջորդ օրը թուրքական կառավարությունը պաշտոնապես այդ իրադարձությունը իրազեկ է դարձնում բոլոր օտարերկրյա դեսպաններին, այդ թվում նաև Իվան Նեպոլյուեին⁶⁸:

Նեպոլյուեի ղեկուցագրերից երևում է, որ Երևանը թուրքերը գրավել են ոչ թե 1724 թ. հունիսի 7-ին, ինչպես այդ հաղորդում է Աբրահամ Երևանցին, այլ ավելի ուշ, սեպտեմբերի 22-ին, հետևաբար տեղի ազդաբնակչության դիմադրությունը թուրքական բանակին շատ ավելի տևական ու համառ է եղել: Երկրորդ՝ Երևանի հերոսական պաշտպանության ժամանակ հայերին օգնության էին եկել վրացիները:

Իգնատիոս Տիգրանակերտցի աբեղան սերունդներին է թողել թուրք վավթիչների գործած վայրագ նախճիրների չափածո նկարագրությունը: Երևանը և Նախիջևանը գրավելուց հետո թուրքերի կատարած վայրագությունների մասին նա գրել է.

Վալեն յԱմթա նոյն վիճակեան

Հնարիւք էառ զմեծն Երեւան

68 ՌԱՔԱ, ֆ. ՌՀՊՀ, գ. 6. մ. 2, թ. 512ա—512բ:

Եւ ի վերայ զՆախշեւան
 Վիճակ նորին եւ ի սահման:
 Գրաւեաց զնոսա Ահմատ փաշայն
 Հայոցս գաւառն Արարատեան,
 Կեղեքեցին հարին թալան
 Ուտերք, դստերք, կանայքն նոցայն,
 Տրամագործեալ նշաւակեցան,
 Յոգունք ի հաւատոյ անկան
 Եւ արարին մահմետականք
 Որ ոչ կարեմ յաճախական
 Աղետ նոցին տալ լիպասան:
 Սոսկայ հոգիս դողդողչական,
 Սիրտս եւ ազիս խորովական,
 Ներգործութեամբ ի սուր ածան,
 Արիւնք նոցին հեղեղք դարձան:
 Վայ և եղուկ Ռ (հաւար) դարձան,
 Հայոց ազգին մեծ խղճութեան
 Այսքան աղետք որք պատմեցան
 Վասն իմ մեղացն գործեցան⁶⁹:

Երևանը գրավելուց հետո թուրքական զորքերը, շարունակելով ռազմական գործողությունները, շարժվում են Գանձակի և Ղարաբաղի, ինչպես և Նախիջևան-Թավրիզի ուղղությամբ: Թուրքերը ավերում էին ու թալանում իրենց ճանապարհին ընկած բնակավայրերը, սպանում կամ գերեվարում ազգաբնակչությանը: «Եւ հրամանաւ թագաւորին ի ՌՃՀԲ

69 Մաշտոցյան մատենադարան, ֆ. Կաթողիկոսական դիվան, Թղթապանակ № 1, վավ. 81:

(1723 թ.) եկին ի Վան Ամասիոյ փաշայն, Ուրհայու փաշայն, և այլ փաշայք, զօրօք իւրեանց և հեծելովք առ Ավտուլահ փաշան, որ եղև նոցա զօրագլուխ և սարաաքար, և գնացին ի վերայ Պարսից և առին զԽօյ, զՈւմի, զԵրևան, զԹավրիզ, զՀամատան, զՄուղան, և այլ բազում փոքր քաղաքս:

Բայց թէ որչափ անողորմ արիւնս հեղին և գերի բերին, որ ի թիւ և ի դիր ոչ մտանէ, զի ոչ մնայ աշխարհ, որ ԴՃ, ԵՃ (400—500) գերի ոչ տարան, մինչ զի յՍտամբօլ Անկիւրեցի նորընծայ կաթողիկոս ԸՃ (800) գերի գնեալ ազատեաց, թող զայն որ ուրացուցին և այլազգի գերիս կրկին էին քան զբրիստոնէից զերիս, որք ամենեքեան ցիր ել ցան եղեն, և ցրուեալ խառնեցան յայլ ցեղս և յազգս և ի լեզուս օտարս, և նեղեալք ամենայն յամենայնի»⁷⁰:

Թուրքերի հարձակումը Գանձակի և Ղարաբաղի ուղղութեամբ է՛լ ավելի սրեց զրությունը սղնախներում: Ըստ երեւոյթին, սղնախներում ստեղծւած ծանր վիճակից զուրս գալու, ռուսական զորքերի հետ միաւորուելու նպատակով է, որ Աւան յուղբաշին որոշում է 10 հազարանոց զորքով գնալ Գիլան, սակայն զիջելով տեղի բնակիչների խնդրանքին, չի իրագործում իր մտադրությունը: Այս կապակցութեամբ Դերբենդի սլարետ զնդապետ Յունգերի կողմից սղնախները հետախուղութեան ուղարկւած Հակոբը և Հովսեփը հաղորդում էին, թե Աւան յուղբաշին 10 հազար լավագույն մարտիկներով ուղում էր գնալ Գիլան՝ ռուսների մոտ, սակայն նրա մոտ եկան «սակավազոր մարդիկ և սկսեցին լաց լինել, ասելով,

⁷⁰ Գ. Սրվանձտյան, Մանանայ, Ժամանակագրութիւն, էջ 377—378:

թե եթե դու (իմա՝ Ավան յուզբաշին—Վ. Մ.) լավագույն մարտիկներով հանդերձ այստեղից մեկնես, ապա մեզ բոլորիս կխորտակեն, իսկ մեր հույսը դու ես, դու ես մեր տերը, թշնամիներից սլաշտպանողը, առանց քեզ բոլորս կկործանվենք, և Ավանը նրանց լսեց, որոշեց մնալ՝ ասելով, որ օգուտ չի լինի, եթե միայն ես փոքրաթիվ մարդկանցով հանդերձ այստեղից հեռանամ և փրկվեմ, այստեղ բազմաթիվ մարդկանց կործանման մատնելով»⁷¹։ Ավան յուզբաշին մնում է սղնախում և ամբողջ կառուցում։ Այստեղ նկատենք, որ ինչպես նշում է ակադեմիկոս Աշոտ Հովհաննիսյանը, այդ կառուցվող ամբողջը, ամենայն հավանականությամբ, եղել է Շուշու բերդը⁷²։

Ինչպես սղնախների ղեկավարները, այնպես էլ թուրքերի դեմ պայքարող մյուս ուժերը անհրաժեշտաբար զգում էին ընդհանուր ճակատ կազմելու, միացյալ ուժերով թուրքական հարձակվող բանակին դիմակայելու կարիքը։ Վախթանգ Ե-րզը, թուրքերի կողմից Թիֆլիզը գրավելուց հետո, 1724 թ. հուլիսի 15-ին մեկնեց Աստրախան՝ ռուսական ռազմական օգնությունը արագացնելու նպատակով։ Սակայն Վրաստան և Հայաստան այդպես էլ ռուսական զորք չուղարկվեց։ Թուրքական ահալոր վտանդի առջև Անդրկովկասի ժողովուրդները մնացին մենմենակ՝ իրենց փոքրաթիվ զինվորական ուժերով։ Այդուհանդերձ պայքարը թուրք նվաճողների դեմ ստանում էր է՛լ ավելի սուր և համառ բնույթ։ Այդ օրհասական պահին,

⁷¹ ՌԱՔԱ, ֆ. ՌՀՊ, դ. 5, ք. 334—336։

⁷² «Հայ-ռուսական հարաբերությունները XVIII դ. առաջին երեսնամյակում» (իսաստաթղթերի ժողովածու), Երևան, 1964, էջ 11։

երբ դրսից ակնկալվելիք օգնությունը անհուսալի էր դառել, է՛լ ավելի ամրապնդվեց բարեկամությունը և դաշինքը բախտակից ժողովուրդների՝ հայերի ու վրացիների միջև: Թուրքերի դեմ հայերն ու վրացիները համառ մարտեր են մղում նաև Զավախքում: «Գարնանը Բակարը զորք ուղարկեց, —պատմում է Վախուշտին,—որոնք Թրիալեթում գտնվող օսմանցիներին ոչնչացրին և Զավախքի Փոկա գյուղում կոտորեցին 500. օսմանցի հեծյալների, որոնք Թբիլիսի էին գնում: Դրա համար օսմանցիները ուղարկեցին Իսսևին և Ախալցխիսի փաշա Իսաղին Բակարի դեմ զորքով, որոնց Բակարը չկարողացավ դիմագրել, այլ քաշվեց լեռները...»⁷³: Փոկա (Ախալքալաքի շրջան) գյուղի մոտ Բակարի ուղարկած զորքերին նեցուկ են հանդիսացել հայ բնակիչները:

Թուրքերը դեպի Երևան շարժվելիս մեծ դիմադրության հանդիպեցին Լոռի քաղաքի մոտ: Լոռիի հերոսամարտը թուրք զավթիչների դեմ հայ և վրաց ժողովուրդների մղած համատեղ պայքարի փալլուն էջերից է: Լոռին պաշտպանում էր տեղի հայ աղգաբնակչութունը, որի կողքին կռվում էին վրացական զորամասերը: Թեև երկար ժամանակ թուրքերը պաշարել էին Լոռին, բայց նրանց չէր հաջողվում գրավել քաղաքը՝ Ջնորհիվ հայ-վրացական ուժերի ցույց տված համառ դիմադրության: «...Սահմանի մոտ կա վրացական մի քաղաք Լոռի կոչվող,—գրում էր իշխան Ռուդեպը,—որի պարեալը Մահմեդ Ղուլի խանի ստորադրյալն է, այդ քաղաքի մոտ թուրքերը շատ օրեր են կանգ առել, սակայն չեն կարողացել

⁷³ Վ ա խ ու շ տ ի, նշվ. աշխ., էջ 133 (վրացերեն):

գրաւել և երեք անգամ թուրքերը պարտություն են կրել այդ քաղաքի բնակիչներից»⁷⁴;

Մահմեդ Ղուլի խանի՝ Իվան Կարապետին գրած նամակից ևս երևում է, որ թուրքերի դեմ հաջող պայքարելու նպատակով միավորւում էին տեղական մասնատւած, նույնիսկ նախկինում իրար դեմ պայքարող ուժերը: Ահա թե ինչ է գրում նա իր նամակում. «...Գուցե դուք գիտեք այն անհամբերաշխության և երկպառակության մասին, որ գոյություն ունեն մեր և Քարթլիի միջև: Այդ անմիաբանությունը առաջներում կար մեր մեջ, բայց այժմ մենք հաշտւել ենք իրար հետ, եղբոր և բարեկամի պես ենք ու պահպանում ենք նաև մեր գրաւոր պարտաւորությունը և պայմանագիրը: Որքան մենք հնարաւորություն կունենանք հակահարւած տալու Վրաստանի թըշնամիներին, մենք կջանանք այդ ուղղությամբ...»⁷⁵;

Տեղերում գոյություն ունեցող հակասություններն ու անմիաբանությունը վերացնելու ուղղությամբ ջանքեր էին թափում թե վրացական և թե հայկական ղեկավար գործիչները: Եւ պատահական չէր այն, որ Մահմեդ Ղուլի խանի և Վախթանգ Ե-րդի միջև հաշտությունը կնքվել էր Գյուլիստանի Եսայի յուզբաշու ներկայությամբ: 1724 թ. հունիսի 5-ին ռուսական արքունիքին ուղարկած իր նամակում Եսային հետևյալն է գրում. «Ես մինչև տոնը այստեղ էի (այսինքն՝ Թբիլիսիում—Ա. Ա.) և հետո զնացի Շահնավազ խանի մոտ: Մահմեդ Ղուլի խանը եկաւ այնտեղ (Գորի) և Շահնավազ խանի

⁷⁴ ՀԱԿՊԱ, ֆ. Պետրոս 1-ինի կաբինետ, 2-րդ բաժ., գ. 66, թ. 543—546: 543—546:

⁷⁵ ՌԱՔԱ, ֆ. ՌԶՎ, գ. 1, թ. 2:

հետ հաշտվեցին և որքան մեծ ու փոքր թավադներ կային, բոլորը միացան և խոսք տվին թուրքերին չծառայել, որպեսզի բոլորն իրենց զորքերը պատրաստեն, և ձերդ մեծությանն (են) սպասում»⁷⁶:

Մահմեդ Ղուլի խանի եղբոր որդու Մահմեդ Միրզայի (սա Գանձակի ջանիշինը՝ տեղապահն էր) իվան Կարապետին գրած նամակից տեղեկանում ենք, որ համերաշխություն էր կայացվել նաև Ղարաբաղի սղնախների ղեկավարություն և Գանձակի ադրբեջանցիների միջև: Այդ նամակով Մահմեդ Միրզան հավաստիացնում է, թե իվան Կարապետը վստահ կարող է լինել այն բանում, որ ադրբեջանցիները երբեք թուրքերի կողմը չեն անցնի և իրենց երդմանը հավատարիմ կլինեն⁷⁷:

Ինչպես կտեսնենք ստորև, 1724 թ. Գանձակի հայ-ադրբեջանական պայմանագրի կնքմանը ահտիվ մասնակցություն են ունեցել ուսական պատվիրակ իվան Կարապետը, Կախեթի թագավոր Կոստանդինը (Մահմեդ Ղուլի խանը) և նրա տեղապահ Մահմեդ Միրզան: Այս հանգամանքը վկայում է այն մասին, որ Անդրկովկասի քաղաքական գործիչները ճիշտ էին կողմնորոշվում ստեղծված բարդ իրադրության մեջ և նպաստում էին տեղական ուժերի համախմբմանը ընդդեմ թուրք նվաճողների, մի բան, որ կազմում էր նաև իվան Կարապետի առաքելության գլխավոր նպատակը:

76 Ա. Աբրահամյան, Մի էջ..., էջ 66:

77 Ա. Աբրահամյանը իր «Մի էջ Անդրկովկասի ժողովուրդների և հայ-ուսական հարաբերությունների պատմությունից» աշխատության մեջ նամակի հեղինակ է համարում Մահմեդ Ղուլի խանին, իրականում, ինչպես հենց նամակից երևում է, այն գրել է Մահմեդ Միրզան:

Մահմեդ Ղուլի խանի ներկայացուցիչ իշխան Ռուզեպը այդ առթիվ 1724 թ. հունիսի 4-ին հետևյալ հայտարարությունն է արել ռուսական արքունիքում. «Գանձակեցիները հայերի հետ մեծ արյունահեղ կռիվներ ունեն, որոնց խանը (Կոստանդինը—Վ. Մ.) հաշտեցրեց և նրանց միջև պայմանագիր կնքել տվեց, որպեսզի նրանք երկպառակություն կռիվներին վերջ տան և դաշինքի մեջ լինելով՝ թշնամու դեմ անհողդողդե կանգնեն»⁷⁸: Հայտնի է, որ Գանձակի մահմեդական ֆեոդալները սերտ կապի մեջ էին Սեֆյանների հետ և օգտվում էին մի շարք արտոնություններից: Սկսած XVI դարի առաջին կեսից մինչև 1737 թ. (ընդմիջումներով) Գանձակի և Ղարաբաղի բեգլերբեկներ էին նշանակվում Զիադ-օղլի ֆեոդալական տան ներկայացուցիչները⁷⁹:

Զինված պայքար մղելով Սեֆյանների դեմ, հայկական սղնախները դրանով իսկ հարվածում էին նաև Գանձակի ֆեոդալների շահերին: Այդ հողի վրա էլ ծագել էր փոխադարձ թըշնամանքը: Իվան Կարապետը Գանձակի ադրբեջանցի բնակչությանը ուղղած իր 1724 թ. փետրվարի 22-ին գրած նամակում խոսում է այդ թշնամանքի մասին: «Իվան Կարապետէս բարև հասցէ Գանջոյ եղեալ աղալարի և քաթխուղէքոնց մեծիդ և փոքրիդ, մալում լինի ձեզ, որ ես եկի էս խայերին սղնախին՝ տեսի, որ քանի մարդ մինըղմինոյ խեղ խոսլին, բարըշացուցի, որ էլ մարդ չէ մնաց ողջին գլուխն ա արարի, և ես լսում եմ, որ դոք էս խայերին խեղ ընդունաք մեկըղմինոյ չափմիշ

⁷⁸ ՀԱԿՊԱ, ֆ. Պետրոս 1-ինի կարիքներ, 2-րդ բաժ. գ. 66, թ. 544:

⁷⁹ И. П. Петрушевский, Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI начале XIX вв., стр. 122—124.

էք անում, էտ խօսվ լեմ շէք անում... և դոք որ թէ կողէք մեր թագաւորին թաբէ լինէք, էս խայերին խետ պիտի դօստ լինէք, թէ կողէք որ Օսմանլին ղուլուղ առէք, էն էլ դոք լեմ գիտէք, ախտիար ունէք էս գրին ջողաքն մեղ գրէք»⁸⁰:

Ռուսական կառավարութեան պատվիրակ Իվան Կարապետը Ղափանի հայկական սղնախներին ռուսական օգնութեամբ հռուսդրելու և նրանց հետ կապ հաստատելու նպատակով 1724 թ. մայիսին ղնացել է նաև Ղափան⁸¹:

Իվան Կարապետի, Մահմեդ Ղուլի խանի ջանքերը իրենց արդյունքները տվեցին: Գանձակի ֆեոդալները ցանկությով հայտնեցին հայկական սղնախների հետ հաշտվելու և համատեղ պայքարելու թուրքերի դեմ: Հայկական սղնախների ղեկավարները և Գանձակի մահմեդական ֆեոդալները համատեղ պայքարի դաշն կնքեցին ընդդէմ զավթիչների և նրանց դադստանցի գործակալ ֆեոդալների: Ըստ երևույթին, Գանձակի մահմեդականների հետ հաշտություն հաստատելու նախաձեռնող կողմը եղել են Ղարաբաղի հայերը, որոնք Իվան Կարապետին տալիս են աղբրեջանցիների հետ բանակցութեան վարելու լիազորութեան: «Մենք Շօշի եղեալ ուզալաշէքս, ևս Թարխանս, և ևս Բաղիս, և ևս Փանիս, և ևս Սարգիսըս, և ևս Սադեղս, մեր թաբուն թալեղօվս և մեր քեվխայքադխուդեքովս և Գանջոյ խայերովս մեծօվ և փոքրօվ խնդրեցինք Իվան Կարապետէն,— ասված է արխիվային փաստաթղթերից մեկում,— որ մեր կողմանց ա գիր գրէ Գանջայ մայալին քադխուդէքանց վերէն, որ մեր մէջումն բարըշուքինը ձգէ, որ մինըղ մինոյ խետ բարըշացուցանի, որ մեր և գան-

⁸⁰ ՌԱՔԱ, ֆ. ՌՀՀ, դ. 2, թ. 37:

⁸¹ ՌԱՔԱ, ֆ. ՌՀՊ, դ. 5, թ. 17:

չեցիր բարիշ լինենք, մինչի մեր թագաւորն դայ մեղ հասնի, գրվեցաւ թվին ՌՃՀԳ (1724 թ.) փետրվարի ամսին ԻԲ (22) ումն»⁸²;

Կնքված պայմանագիրը բովանդակում էր հետեւյալ պայմանները. 1. Եթե թուրքական զորքերը կամ Դաղստանի ֆեոդալները հարձակվեն Գանձակի վրա՝ հայերը պարտավորվում են իրենց ուժերով և միջոցներով օգնել ադրբեջանցիներին. «...որ թէ գանջեցոց վերէն թէ Օսմանլուի և թէ լաղկու ղոշուն դայ, մեր հայոց ազգս թամամի վերոյգրեալքս գնանք գանջեցոց քօմակ, շուն Գանջայ էլ մեր թագաւորին թաբիան և թէ մեր հայոց ազգս գանջեցոց խաբենք գնանք ոչ քօմակ, և թէ գանջեցոց խաբենք կամ գանջեցոց ա մարդիկ կամ շատ փոքր բռնենք կամ սպանենք, կամ թալանենք, մեր գլուխն և ասլրանքն՝ թագաւորին լինի»⁸³:

Անշուշտ, 1724 թ. հայ-ադրբեջանական պայմանագիրը իր նշանակութեամբ ավելի մեծ էր, քան միայն գանձակեցի ֆեոդալների և Ղարաբաղի հայերի մարտական համագործակցութիւնը. այն պետք է դիտել որպէս հայ, ադրբեջանցի և վրացի ժողովուրդների համատեղ պայքարի մի փայլուն զբրվագ ընդդէմ թուրք նվաճողներին⁸⁴:

⁸² ՌԱՔԱ, ֆ. ՌՀՀ, դ. 2, թ. 62, տե՛ս նաև Պ. Հարության, նշվ. աշխ., էջ 172—173 (ոտսերեն):

⁸³ ՌԱՔԱ, ֆ. ՌՀՀ, դ. 2, թ. 43, տե՛ս նաև ՀՍՍՀ ԳԱ հասարակական գիտութիւնների «Տեղեկագիր», 1951, № 12, Ա. Արրահամյանի հոդվածը այդ պայմանագրի մասին:

⁸⁴ Պ. Հարության, նշվ. աշխ., էջ 172—176:

1724 թ. հայ-ադրբեջանական պայմանագիրը կնքելուց հետո պայքարը թուրք զավթիչների դեմ նոր թափ ստացավ: Ստեղծված պայմաններից ելնելով՝ Ղարաբաղի հայկական սղնախների ղեկավարութունը պաշտպանական պայմանագիր կնքեց նաև պարսկական արքունիքի հետ, որպեսզի բոլոր ուժերը կենտրոնացնի թուրքերին հակահարված տալու համար: «...Դարձեալ Փիլիպն զեանջցոց և մեր թղթովն գնաց շահին մօտն, հիմա Քալպալիպէկն այս բանիս վերայ բերինք մեր մէջս, Ղզլպաշին հետ հաշտեցինք, այլ և մեր մէջս որքան խոռով մարդ կայր թէ մեկիքներ, թէ ուղպաշինք, ամէնն մին և զան պարշէցանք, այլ ջոկություն չկայ...»⁸⁵:

Ազատագրական պայքարի տվյալ ժամանակաշրջանում Թուրքիան էր հանդիսանում ամենից վտանգավոր թշնամին, ուստի և ուժերը չջլատելու նպատակով միանգամայն նպատակահարմար էր դաշնակցել նաև Սեֆյանների հետ, որպես թուրքերին հակառակ կողմի, մանավանդ որ ինքը՝ Թահմազը, նույնպես պատերազմում էր թուրք նվաճողների դեմ:

Անդրկովկասի ժողովուրդների անձնուրաց պայքարը թուրք նվաճողների դեմ ոչ միայն հնարավորութուն տվեց ռուսական զորքերին ամրապնդվելու Կասպիականի ափերին, այլև մեծապես օգնեց պարսիկ ժողովրդին պայքարելու իր վտղեմի թշնամու՝ սուլթանական Թուրքիայի դեմ, որ այդ տարիներին նպատակ ուներ ոչ միայն Անդրկովկասը, այլև Պարսկաստանը նվաճելու: Հայերի և պարսիկների միջև պաշտպանական պայմանագիր կնքելու մասին մենք տեղեկանում ենք Եսալի Հասան-Ջալալյանի Վախթանգ 6-րդին գրած

⁸⁵ Գ. է զ ո վ, նշվ. աշխ., էջ 420—421, փաստաթուղթ 275 (ռուսերեն):

Նամակից, որը վախժանդ 6-րդը 1725 թ. դեկտեմբերի 18-ին հանձնվում է ռուսական արքունիք: Նամակում ասված էր. «...Թուրքերը Նրեանը գրավել են, մենք տեղեկացանք նաև, որ Մահմեդ Ղուլի խանը 4 կամ 5 հազար զորք ունի հավաքած և որոշ վայրերում գործում է. իսկ մեզ մոտ թուրքական զորք 5000 հոգուց բաղկացած խաբուխյամբ եկան, որոնց բոլորին մեր զինվորները ջարդեցին: ...նաև բոլոր պարսիկների հետ այժմ մենք դաշինքի մեջ ենք գտնվում...»⁸⁶:

Գանձակեցիների հետ դաշն կնքելուց հետո հայկական զորքը ծանր պարտության է մատնում թուրքերին, ոչնչացնելով մոտ 5000 թուրքական զինվոր. հայկական զորքի ալդ հաղթանակին էլ հենց հաջորդեց պարսիկների հետ հաշտության կնքումը:

Այսպիսով, թուրքերի արշավանքի ընթացքում Անդրկովկասի ժողովուրդների ազատագրական պայքարի հիմնական ուժերը ուղղվեցին թուրք զավթիչների դեմ: Թուրք զավթիչների դեմ հայերը, վրացիները և ադրեջանցիները հանդես էին գալիս համատեղ, որի շնորհիվ նրանց հաջողվեց մի շարք ծանր հարվածներ հասցնել թշնամուն: Թուրքական զորքերը, որոնք ձգտում էին կարճ ժամանակում գրավել Գանձակը, Ղարաբաղը և Ղափանը ու դուրս գալ Կասպիականի ափերը, հարկադրված եղան երկար ժամանակ դամված մնալ նույն տեղում և կրել մեծ կորուստներ: Միևնույն ժամանակ այդ ժամանակաշրջանի բաղձաթիվ արխիվային փաստաթղթերից պարզորոշ երևում է, որ Անդրկովկասի ժողովուրդները իրենց պայքարի հաղթական ավարտը տեսնում էին միմիայն Ռու-

⁸⁶ ՌԱՔԱ, ֆ. ՌՀՀ, դ. 5, թ. 30:

սաստանի ղինված օգնության մեջ: Եսայի կաթողիկոսը, օրինակ, 1725 թ. հուլիսի 25-ին Մինաս վարդապետին գրած նամակում առաջարկում է, որպեսզի ռուսական զորքերը դան Շամախի, հայերի հետ միավորվեն, հակառակ դեպքում հայոց սղնախների դրությունը անելանելի կդառնա⁸⁷:

1724—1730 թթ. անընդհատ կռիվներ էին տեղի ունենում հայկական սղնախների և թուրք նվաճողների միջև: Այդ սլայքարում հայերը մեծ օգնություն էին ստանում վրացի և ադրբեջանցի ժողովուրդների կողմից: Անշուշտ, եթե չլինեին Անդրրկովկասի մյուս ժողովուրդների պայքարը և օգնությունը, հայկական սղնախները ի վիճակի չէին լինի այդքան տևական դիմադրություն ցույց տալու թուրք նվաճողներին:

Երևանը և Գանձակը գրավելուց հետո թուրքական զորքերը, Սարի Մուստաֆա փաշայի գլխավորությամբ շարժվեցին մի կողմից Ղափանի, իսկ մյուս կողմից՝ Ղարաբաղի հայկական սղնախների վրա: Սակայն ունենալով Երևանի և Գանձակի գրավման դառը փորձը, թուրքական հրամանատարությունը փորձեց սղնախները հպատակեցնել բանակցությունների միջոցով: Սարի Մուստաֆա փաշան գիմում է ինչպես Դավիթ-Բեկին, այնպես էլ Ավան յուզբաշուն, առաջարկելով զենքերը հանձնել և հպատակություն հայտնել, խոստանալով նրանց ամեն տեսակի ազատություն և անձնոմխելիություն: Սակայն Ավան յուզբաշին և Դավիթ-Բեկը գիտեին, թե ինչ արժեն թուրքական խոստումները, և դրա համար էլ փաշայի այդ առաջարկը վճռականորեն մերժվում է⁸⁸:

87 ՌԱՔԱ, ֆ. ՌՀՀ, գ. 5, թ. 26բ:

88 ՌԱՔԱ, ֆ. ՌՀՊ, գ. 5, թ. 334—336:

Գանձակի անկումից հետո շատ ազդեցանքներ պատճառ-
պարվեցին հայկական սղնախներում: Հայազգի քյոխլար Չե-
լեբին ռուսական արքունիքում հայտնել է, որ «...ինքը
այստեղ գալիս, Շամախիում իմացավ, որ թուրքերը
Գանձակը գրավել են, և երբ թուրքերը սկսել էին մոտենալ
այդ քաղաքին, ապա այդ քաղաքի ողջ բնակչությունը կանախ-
ցով և երեսաներով, իրենց գույքով դուրս են եկել քաղաքից
և եկել հայոց սղնախները»⁸⁹:

1725 թ. գարնանը թուրքական զորքերը հարձակում գոր-
ծեցին Վարանդայի վրա: Տեսնելով թշնամու գերազանց ուժե-
րը, հայերը որոշեցին դիմադրություն ցույց չտալ, առերես
հնազանդվել և խորամանկությամբ թշնամուն ծուղակը գցե-
լով՝ ոչնչացնել: Ահա թե ինչպես են նկարագրում իրենց այդ
քայլը Նսայի կաթողիկոսը և հայ մեկիքները Վախթանգ Ե-րդին
1725 թ. մարտի 10-ին դրած նամակում. «...այս միջոցս
Գանջա շահարն և մեք եմք մնացեալ, իրար հետ լաւ եմք, մեր
և նոցա մարդն գնամ են գալիս, ապա զայս յայտնի լիցի ձեր
մեծութեանդ, զայս աղուհացիս Դ (4) շաբթումն, մարտի
մէկումն, Գ (3) փաշայ, Շահին, Ապահ և Ալի անունով ԴՌԵՃ
(4500) մարդով Գանջա ներքեից անցան, եկին մեզ մօտ Վա-
րանդայ: Մէկ Բ (2) օր տեսանք միաքներն ծուռ ա, կախ անե-
լով էլ օգդէն կարել չեմք գալ, զօնաղ արինք գեղուգեղ. Ճ
(100)-ով, ԲՃ (200)-ով, ԴՃ (400)-ով, թամամ կոտորեցինք,
միայն մէկ ՃԾ (150) մարդ փախան ԲՃ (200) էսիր թափե-
ցինք»⁹⁰:

⁸⁹ ՌԱՔԱ, ֆ. ՌՀՊ, գ. 5, ք. 24:

⁹⁰ Դ. Էդոսով, նշվ. աշխ., էջ 419, փաստաթուղթ 275:

Հայերը, Ալման յուզբաշու գլխավորութեամբ, գրեթե զլիսովին ջարդում են Սարի Մուստաֆա փաշայի կողմից իրենց դեմ ուղարկված 3000-անոց բանակը: Փրկվում են ընդամենը 60 զինվոր, որոնց հայերը հետապնդում են մինչև Գանձակ: Շամախուց Դերբենդ վերադարձած թարգմանիչ Դմիտրիյ խոմզանովը, հայտնելով այդ մասին, միաժամանակ ավելացնում է, թե առհասարակ հայերի դեմ մղված իրենց բոլոր մարտերում թուրքերը միշտ պարտություն են կրել, մի բան, որն ստիպել է թուրք սերասքյարին դրելու սուլթանին, թե ինքը հայերին «չի կարողանում ընկճել», որ մի քանի անգամ հարձակման է գնացել նրանց դեմ, «սակայն անհավատները (հայերը—Վ. Մ.) թուրքերին ջախջախել են»⁹¹:

Ալմանը մերժում է թուրքերի առաջարկությունը հպատակվելու մասին և, ինչպես հայտնում էր խոմզանովը, «շարունակում է մեծամեծ վնասներ հասցնել նրանց»⁹²:

1726 թ. ամռան սկզբներին թուրքերը, հարձակվելով խաչենի վրա, գրավում են մի քանի գյուղեր, կողոպուտի ենթարկում և ավերում դրանք, բնակչության մի մասին ոչնչացնում, մյուս մասը՝ գերում: Սակայն, հայերը, հակահարձակման անցնելով, ոչնչացնում են թշնամուն և գերիներին ազատագրում⁹³: 1726 թ. թուրքական և հայկական զորքերի միջև ընդհարումներ են տեղի ունենում նաև Գյուլիստանի ու Զրաբերդի գավառներում:

Կոստանդնուպոլսում ռուսական դեսպան Իվան Նալչուև-վի 1726 թ. հուլիսի 26-ի ղեկուցագրերից երևում է, որ հայ-

91 ՌԱՔԱ, ֆ. ՌՀՊ, գ. 4, թ. 187—188:

92 Նույն տեղում:

93 Տե՛ս Պ. Հ ա ր ու թ յ ու ն յ ա ն, նշվ. աշխ., էջ 248:

կական սղնախներին հետ մեկտեղ թուրք ղալթիչների դեմ պայքար էին մղում նաև Մուղանի հարթավայրում բնակվող ադրբեջանցիները։ Գանձակի սերասքյար Սարի Մուստաֆա փաշան հայերի դեմ ուղարկելով 12000-անոց բանակ, նրանցից պահանջում է անվերապահ հպատակություն, սակայն հայերը մուղանցիների օգնությամբ ջախջախում են այդ բանակը⁹⁴։ Հայերին օգնող ադրբեջանցիները շահսևանցիների շիա դավանանքին պատկանողներն էին՝ Զալիբեկի և Մուրղա Ալիբեկի ղլխավորությամբ։ Սրանք միացել են հայերին և նրանց համաձայնությամբ բնակություն հաստատել Ավան յուղբաշու սղնախում՝ թվով մոտ 15000 ընտանիք։ 1726 թ. ամռանը թուրքերը կրկին փորձում են գրավել սղնախները, սակայն տեղի ունեցած մարտում հայերից և սրանց օգնող ադրբեջանցիներից մեծ կորուստներ են կրում և նահանջում։

Ահա այս ժամանակաշրջանում թուրքական հարձակումներից ահաբեկված մոտ 40.000* ընտանիք ադրբեջանցիներ և քրդեր գալիս են սղնախները, հպատակություն հայտնում Ավան յուղբաշուն, որը նրանց բնակության տեղ է հատկացնում սղնախներում։ Նկվորները երգվում են հնադանդ լիներ հայերին, հարկ և տուրք վճարել ու պայքարել թուրքերի դեմ⁹⁵։

94 ՌԱՔԱ, ֆ. ՌՀՊՀ, գ. 8, թ. 75բ—76ա։ Թուրք նվաճողների դեմ սղնախների 1726 թ. հունիսին տարած հաղթանակի մասին տե՛ս նաև սղնախներից Բաբու եկած արաբկիրցի Զաբար Լազարյանի վկայությունը, որը գալիս է հաստատելու Նվան Նեպլյուևի համապատասխան հաղորդումը։ Տե՛ս նույն տեղը, գ. 9, թ. 89—90։

* Մեղ թվում է, որ բերված թվերը երկու դեպքում էլ չափազանցված են, սակայն քննարկվող խնդրի առումով ոչ ինքնատենիքների ստույգ քանակն է կարևոր, այլ բուն համագործակցության իրողությունը։

95 ՌԱՔԱ, ֆ. ՌՀՊՀ, գ. 9, թ. 87—88։

Պարտություն կրելով, Սարի Մուստաֆան կրկին ու կրկին անգամ փորձեր է կատարում ստանալու Աւան յուզբաշու համաձայնությունը՝ թուրքերին հպատակվելու մասին: Սակայն Աւան յուզբաշին միշտ անկոտրում է մնում և մերժում նրա առաջարկությունները: Խոմզանովի նման Շամախուց Գերբենդ ժամանած Մարտիրոս Մեսիրյանը ևս իր հաղորդագրության մեջ հանգամանորեն գրում է. «Գանձակից թուրք փաշան գրել է սղնախի հայերին, որպեսզի վերջիններս նրան հինգ տարվա հարկն ուղարկեն, հակառակ դեպքում սպառնում էր զորքով նորից հայերի դեմ գնալ, բայց սղնախի հայերը, վստահ իրենց ուժերի վրա, թուրք փաշայի ամբարտաւան պահանջին տալիս են պատշաճ պատասխան, ասելով, որ իրենք փող չունեն, միայն ամեն տղամարդ մի հրացան և մի սուր ունի, և եթե թուրքերը թեկուզ դան իրենց դեմ, ապա հայերը աստծո օգնությամբ նրանց կղիմավորեն և շեն հպատակվի թուրքերին, քանի որ հայերը շուրջ 40 հազար զորք ունեն: Իսկ Աւան զորավարը վերցնելով թուրքական փաշայի նամակը բզկատում է այն, լցնում մի բաժակ ջրի մեջ և հրամայում նամակաբերին խմել այն ու եղածի մասին փաշային զեկուցել»⁹⁶

Սարի Մուստաֆայի զորքերը, որին միացել էին Հաջի-Դաուդի հրոսակախմբերը, ծանր պարտություն կրեցին նաև Շոշի սղնախի վրա հարձակվելիս: Մի քանի օր տևած այդ մարտերում Սարի Մուստաֆան ստիպված է լինում կրկին բռնել նահանջի ճանապարհը⁹⁷:

96 ՌԱՔԱ, ֆ. ՌՀՊ, դ. 4, Բ. 213:

97 ՌԱՔԱ, ֆ. ՌՀՊ, դ. 9, Բ. 121ա—121բ:

Թուրք ղազիթիչները մեկ այս, մեկ այն սղնախի վրա հարձակվելով, փորձում էին ջլատել նրանց զիմադրությունը և Ղարաբաղը նվաճել: Սակայն սղնախները սերտորեն համագործակցում էին միմյանց հետ, և թուրքերի ձեռնարկած հարձակումները շոշափելի արդյունք չէին տալիս: 1726 թ. մի քանի անգամ թուրքերին ջարդելուց հետո սղնախցիները թուրքերի կտրած գլուխները ուղարկում են շահին, որպեսզի «նորին մեծությունը» ըստ այդմ գործի:

Սղնախների հայ ղորքերը, սակայն, միայն լեռնոտ շրջաններում չէ, որ հաղթանակներ էին տանում: Ավան յուղբաշու անմիջական հրամանատարությամբ 1726 թ. նրանք Սարի Մուստաֆային նեղում են նույնիսկ ղաշտավայրում և մոտենում Գանձակին: Գոտեպնդված հաղթանակից, Ավանը թուրք հրամանատարությանը առաջարկում է ղաշտում ձախտամարտի դուրս գալ, սակայն թուրքերը հրաժարվում են և պատսպարվում Գանձակում: «Ավան յուղբաշին,—գրում է Շամախուց Դերբենդ եկած Ալավերդի Այվաղչանը,—մարդ է ուղարկում սերասքարի մոտ (Սարի Մուստաֆայի մոտ, Գանձակ—Վ. Մ.) և հայտնում, որ ինքը իր հայերով այժմ լավ ջարդ տվեց թուրքերին և առաջարկում է սերասքարին նորից կովել, իսկ սերասքարը Ավանի դեմ կովելու ղորություն չունի»⁹⁸:

Հայերի այս հաղթանակը անմիաբանություն է մտցնում թուրքական լադերում, բարոյալքում է ղինվորներին, որոնք վախենում են մարտի դուրս գալ հայերի դեմ: Այվաղչանի հաղորդման համաձայն, Դաուդ-բեկը հայերի այս հաղթա-

98 Պ. Տ. Հ ա ր ու թ յ ու ն յ ա ն, նշվ. աշխ., էջ 240:

նակից ահաբեկված՝ մերժում է Սարի Մուստաֆայի առաջարկը՝ նրան օգնություն գնալու մասին:

Մյուս կողմից, հայկական սղնախների տարած հաղթանակները բարոյալքություն էին մտցրել թուրքական բանակի շարքերում, ահ ու սարսափ տարածել թուրք զինվորների վրա, որոնք վախենում էին մարտի գնալ հայերի դեմ:

«Թուրքերը մտադիր են գնալ Ղարաբաղի հայոց սղնախների, ինչպես նաև շահսևանյիների դեմ,—կարդում ենք 1726 թ. փաստաթղթերից մեկում,—սակայն թուրքական ենիչերիները հայերի դեմ գնալու ցանկություն չունեն, որովհետև երեք անգամ գնացել են, բայց բոլոր դերքերում էլ բախտը հայերին է ժպտացել»⁹⁹:

1727 թ. նույնպես անբարենպաստ տարի էր թուրքական բանակի համար: Այդ թվականին մղված մարտերից մեկի ժամանակ հայերը ոչնչացրին յոթ հազար թուրքական զինվոր, դրավեցին հրանոթներ: Պարսկաստանում աֆղանները էշրեֆ խանի գլխավորությամբ ջախջախիչ հարվածներ էին հասցնում թուրքերին: Այստեղ գործող թուրքական բանակի գլխավոր հրամանատար Ալի փաշան հարկադրված օգնական զորք է խնդրում Գանձակի Սարի Մուստաֆա փաշայից, բայց վերջինս մեծ դժվարությամբ կարողանում է ընդամենը 300 զինվոր ուղարկել, այն պարզ պատճառով, որ հայկական սղնախները դեռևս նվաճված չէին, և Գանձակում նստած թուրքական փաշան իրեն ամենևին էլ ապահով զգալ չէր կարող:

Պարսկաստանում և Անդրկովկասում գործող թուրքական զորքերի վիճակը վատթարանում էր նաև ծայր առած սովի

⁹⁹ ԹԱՔԱ, ֆ. ԲՇՊ, գ. 9, թ. 194բ:

հետեանքով: Բայց թուրքական բանակը սպասում էր օժանդակ ուժերի, որոնց թիվը, ըստ աղբյուրների, հասնելու էր 10 հազար հոգու՝ հրետանիով հանդերձ: Սրանք ստանալուն պես Սարի Մուստաֆան մտադիր էր ամբողջ ուժով հարձակում սկսելու սղնախների և նրանց օժանդակող աղբյուրների դեմ¹⁰⁰:

Արխիվային փաստաթղթերը հիմք են տալիս եզրակացնելու, որ շնայած 1726—1727 թթ. տեղի ունեցած մի շարք հարձակումներին, թուրքական բանակին չի հաջողվել նվաճել հայոց սղնախները: Այդ բանը Սարի Մուստաֆային չի հաջողվել նույնիսկ 1727 թ. օգոստոսին, երբ նա, ըստ երևույթին, արդեն ստացել էր վերոհիշյալ օգնական ուժերը: Նոր համալրումով Մուստաֆա փաշայի հարձակումը սղնախների վրա այս անգամ էլ վերջանում է անհաջողությամբ և նա ստիպված կրկին վերադառնում է Գանձակ¹⁰¹: Գեներալ-ֆելդմարշալ Վ. Վ. Դոլգորուկովի 1727 թ. սեպտեմբերի 30-ի ղեկուցագրում ասված էր, որ սղնախները դեռևս թուրքական հպատակություն չեն ընդունել¹⁰²:

Ավելին, ստորև լուսաբանվող փաստերը ակնառու վկայում են, որ պայքարը թուրքերի դեմ սղնախներում շարունակվել է ընդհուպ մինչև 1730 թվականը, թեև 1728—1730 թվականներին սղնախների բնակչության նյութական և ռազմաստրատեգիական դրությունը գնալով ծանրացել էր բազմաթիվ պատճառներով: Դրանք էին՝ բնակչության երկրագործական աշխատանքների նորմալ ընթացքի ընդհատումը, ռուսական

100 ՌԱՔԱ, ֆ. ՌՀՊ, գ. 4, թ. 88ա—88բ:

101 ՌԱՔԱ, ֆ. ՌՀՊ, գ. 11, թ. 16բ—27ա:

102 Նույն տեղում, գ. 8, թ. 93բ:

զորքերի օգնութեան չհասնելը և այլն: Ազդեց նաև կաթողիկոս
 Եսայի Հասան-Ջալալյանի մահը, որ տեղի ունեցավ 1728
 թվականին: Թեև թուրքերը մինչև այդ կրկին պարտութեան
 էին կրել սղնախներից, բայց սղնախների ղեկավարները
 փնտրում են հաջող պայքարի նոր ուղիներ: Ավան յուզբաշին
 մի քանի անձանց հետ և փոքրաթիվ զորախմբով նախ անց-
 նում է հյուսիսային Պարսկաստան՝ տեղում միացյալ ճակատ
 ստեղծելու համար: Սակայն զգալով տեղական ուժերի անզոր
 վիճակը, գալիս է Բաքու՝ Ռումյանցեի մոտ և նրան առաջար-
 կում միասին շարժվել թուրքերի դեմ¹⁰³: Այս բոլորի մասին
 մենք տեղեկանում ենք Ռումյանցեի գեկուցագրից: Սակայն
 Ռումյանցեը ոչ միայն մերժում է համատեղ պայքարի մասին
 Ավան յուզբաշու առաջարկությունը, այլև զանազան պատըր-
 վակներով արգելքներ է ստեղծում՝ նրա սղնախներ վերա-
 դառնալու դեմ¹⁰⁴: Ռումյանցեի այդ արարքի մեջ ամենից առաջ
 պիտի տեսնել նրա ձգտումը՝ հարադատ մնալու Թուրքիա-
 յի նկատմամբ այդ ժամանակ ուստական կառավարության
 վարած քաղաքականությանը և առիթ չտալու Թուրքիայի հետ
 որևէ ընդհարման: Բացի դրանից, Ավանի ձեռնունայն, առանց
 ուստական օգնական ուժերի վերադարձը սղնախներ տեղացի
 բնակչության աչքում անպայման կզցեր ուստական կողմի
 հեղինակությունը: Ռումյանցեը, ըստ երևույթին, գիտակցում
 էր այդ և ջանում էր նրան պահել Բաքվում:

Չնայած Ավան յուզբաշու բացակայությանը, սղնախները
 չեն դադարեցնում պայքարը: 1729 թ. սղնախները կրկին
 հաղթանակ են տանում թուրքերի դեմ: Այդ հաղթանակի մա-

¹⁰³ ՌԱԹԱ, ֆ. ՌՀՊ, գ. 6, թ. 97բ:

¹⁰⁴ Նույն տեղում, թ. 26—27:

սին օգոստոսին Շամախուց Ռեշտ եկած թիֆլիսաբնակ Մովսես Մարությանը հայտնում էր, որ սղնախի հայերը բազում թուրք են կոտորել «այնքան շատ, որ ոչ մի ճակատամարտում այդչափ թուրք չէր կոտորվել»¹⁰⁵։ Նույնն է հաղորդում դավւիկնցի Ալմուհամմեդ Աբբերդիւքը։ «Թուրքերը,—գրում է նա,—որ գնացել էին սղնախի հայերի դեմ, սլարտվել են հայերից և որ այդ թուրքերը կատաղելով սղնախի հայերի դեմ, Ղափանի հայերից շատ-շատերին գերել և բերել են Թավրիզ, որանդ և վաճառում են գերիներին տեղի վաճառականներին։ Արդեւի՞ փաշան զորախումբ է ուղարկել Մուղան՝ շահականցիների դեմ, վերջիններս շախշախել են այդ թուրքերին»¹⁰⁶։

1729 թ. Սարի Մուստաֆա փաշան, չկարողանալով սեփական ուժերով վերջնականապես ընկճել սղնախցիների դիմադրությունը, դիմում է Սուրխայ-խանին, խնդրելով նրանից օգնական ուժ։ 1729 թ. հուլիսի 24-ին հայտնելով այդ մասին Ռումյանցեին, հայերը նրանից խնդրում են կամ զորք ուղարկել, կամ գոնե Շամախին գրավել, որպեսզի իրենք հնարավորություն ունենան ռուսների հետ միավորվելու¹⁰⁷։ Սակայն ոչ մեկը և ոչ էլ մյուսը չիրագործվեց։ Ռուսական կայսրությունը ուներ իր քաղաքական հաշիվները, որոնցից այն կողմ նա բոլորովին էլ չէր ուզում ոտք դնել։

Սուրխայը, երկյուղ կրելով ռուսներից, հրաժարվում է իր զորքից օգնական ուժ ուղարկել Մուստաֆա փաշային։ Վեր-

105 ՌԱՔԱ, ֆ. ՌՀՊ, գ. 1, թ. 20, տե՛ս սույն փաստը հաստատող ևս մի վկայութուն՝ նույն ֆոնդի գ. 3, թ. 101ա—101, 106բ—107։

106 ՌԱՔԱ, ֆ. ՌՀՊ, գ. 3, թ. 118ա—118բ։

107 ՌԱՔԱ, ֆ. ՌՀՊ, գ. 16, թ. 51բ։

ջինս Ալի և Իսմէյ սուլթանների ղինակցությամբ մի նոր հարձակում է ձեռնարկում սղնախների դեմ, բայց, ինչպես վկայում է գեներալ Ռումյանցևը, թե՛ հիշյալ սուլթանների հրոսակախմբերը և թե՛ թուրքերը խիստ մեծ կորուստներ կրելով՝ ջախջախված վերադառնում են Գանձակ¹⁰⁸։ Այս հաղթանակի մասին Աբրահամ յուզբաշին վարդապետ Կիրակոսին գրել է. «Գանձակի մոտ գտնվող քոչվորներից մի մասը Կուր գետի այն կողմն է անցել, մի մասն էլ եկել է մեզ մոտ, այս տարի աստծո ողորմածությամբ և նորին կայսերական մեծության հրջանկությամբ բազմաթիվ թուրք ենք կոտորել և նրանց մեծ երկյուղ ներշնչել, թուրքերը մեզ չեն կարողանում դիմադրել, սակայն թուրքերը մեզ այժմ սպառնում են, որ թեկուզ փողով Սուրխայից դուրս կվարձեն և մեզ կոչնչացնեն։ Մենք էլ հենց դրանից ենք վախենում»¹⁰⁹։

Թե ի՞նչ պայմաններում էին ապրում և պայքարում սրղնախի հայերը՝ պարզ երևում է այն նամակից, որ Ավան յուզբաշին և Իվան Կարապետը գրել են 1726 թ. ապրիլին ռուս գեներալներին։ Նրանք հայտնում էին, թե իրենք բնակվում են լեռներում, քարանձավներում, առանց վարուցանքի, «անցյալ տարիներին եղել է սուլ, և որ այս պայմաններում երկար դիմակայել հնարավոր չի լինի»¹¹⁰։

Եվ իրոք, թեև Կիրակոսին գրած նամակում Աբրահամ, Ավագ, Նսաչի, Ալավերդի յուզբաշինները հավաստում են թուր-

108 Նույն տեղում։

109 Նույն տեղում, թ. 59—60ր։

110 ՌԱՔԱ, ֆ. ՌՀՊ, գ. 7, թ. 292։

քերի դեմ տարած հաղթանակի և նրանցից վախ չունենալու մասին, սակայն պետք է կարծել, որ Նսայի կաթողիկոսի մահից, Ավան և Թարխան յուզբաշինների ու Իվան Կարապետի հեռանալուց հետո աստիճանաբար նվազել է սղնախների դիմադրական կարողությունը, և բնական է, որ այդպիսի պայմաններում հայոց սղնախները չէին կարող տարիներ շարունակ դիմադրել պարբերաբար համալրվող թուրքական կանոնավոր բանակին, որին զինակցում էին նաև զանազան լեռնական ֆեոդալներ իրենց հրոսակախմբերով, ուստի 1730 թվականը, եղավ սղնախների անկման տարին:

Արտաքին գործերի կոլեգիա հղած իր ղեկուցագրում 1730 թ. օգոստոսի 29-ին գններալ Ռումյանցկը հայտնում է, թե Բաքու են ժամանել Աբրահամ, Չելաղան, Ալավերդի, Բաղիր, Սիմեոն յուզբաշինները, որոնց հետ եկել են շուրջ 137 մարդ: Գալով Բաքու վերջիններս հայտնել են, որ թողել են սղնախները, որովհետև հարթավայրում ընկած հայկական գյուղերը և մելիքները հարկադրված հպատակություն են հայտնել թուրքերին, և որ սղնախի ժողովուրդը այլևս ի վիճակի չլինելով շարունակել պայքարը խնդրել է թողնել սղնախները և հեռանալ այլուր¹¹¹:

Թեև սղնախների պայքարը հիմնականում ավարտվեց 1730 թ., սակայն, ինչպես վկայում են արխիվային փաստերը, նույն Աբրահամ յուզբաշին մեկ տարի անց վերստին վերադառնում է սղնախներ և շարունակում պարտիզանական պայքարը թուրք նվաճողների դեմ:

111 ՌԱՔԱ, ֆ. ՌՀՊ, գ. 16, Թ. 155ա—155բ:

Սղնախների հետ միասին թուրքական նվաճողների դեմ աղատադրական պայքար էր մղվում Սյունիքում: Սկզբում, մինչև 1725 թ. վերջը կամ 1726 թ. սկիզբը այն ղեկավարում է Դավիթ-Բեկը, իսկ նրա մահից հետո՝ Մխիթար Սպարապետը:

Նախիջևանում գտնվող թուրքական փաշան փորձեր է կատարում ստանալ Դավիթ-Բեկի համաձայնությունը թուրքերին հպատակվելու մասին: Սակայն Դավիթ-Բեկը կտրուկ մերժում է փաշայի այդ առաջարկությունը: «Թուրքական փաշան,—ասված է 1725 թ. արխիվային փաստաթղթերից մեկում,—նախիջևանից Դավիթ-Բեկի մոտ մարդ է ուղարկել և պահանջել նրանցից հպատակվելու սուլթանին: Սակայն Դավիթ-Բեկը վճռականորեն մերժել է այդ առաջարկը և հայտարարել, որ ինքը նրանց (իմա թուրքերին—Վ. Մ.) հպատակվել չի կամենում և մինչև իր կյանքի վերջը կպայքարի նրանց դեմ»¹¹²:

Այս փաստաթուղթը, ի միջի այլոց, հետաքրքիր է նաև նրանով, որ արխիվային հաղվագյուտ մի վավերագիր է, որտեղ հիշատակված է Դավիթ-Բեկի անունը, այն էլ մի հայ վաճառականի կողմից: Առհասարակ մենք այն կարծիքին ենք, որ լինելով Վախթանգ Ե-րդի կողմից ուղարկված անձնավորություն՝ Դավիթ-Բեկը, հավանաբար, այդ պատճառով էլ ինքը անձամբ գրադրություն չի վարել ռուսական կողմի հետ, ռուսի և փաստաթղթեր չի ստորագրել: Դրանով էլ, ըստ երևվույթին, պիտի բացատրել արխիվներում նրա ստորագրությունը կրող փաստաթղթերի բացակայությունը: Բացի դրանից,

¹¹² ՌԱՔԱ, ֆ. ՌՀՊ, դ. 5, թ. 335բ:

իր կտրվածության հետեանքով Սյունիքը հնարավորություն չի ունեցել կանոնավոր կապ պահպանել ռուսական կողմի հետ:

1725 թ. պարսություն կրելով Դավիթ-Բեկի զորքերից, թուրքերը չհրաժարվեցին Ղափանը նվաճելու իրենց մտադրությունից: Մեկ տարի անց, 1726 թ. դարնանը՝ թուրքական զորքերի մեծաքանակ ուժերը կրկին ներխուժեցին Սյունիք: Բիքիր-փաշայի և Արաբ-Ալի փաշայի հրամանատարությամբ Ղափանի սահմանները մտած թուրքական զորքերին միացան Սյունիքի ազատագրական շարժման ոխերիմ թշնամի Բարգուշատի սուլթան Ֆաթալի խանը, ինչպես նաև որոշ հայեր՝ Մեղրիի, Զավնդուրի, Ղափանի և Ագուլիսի շրջաններից:

1726 թ. Հալիձորում, Մխիթար Սպարապետի և Տեր-Ավետիսի գլխավորությամբ, ազատագրական շարժման մասնակիցները պարսության են մատնում թուրքական զորքերին: Թուրքական բանակը Հալիձորում կորցրեց 12.000 մարդ, մարտի դաշտում թողնելով նաև 148 դռշակ¹¹³: Հալիձորի մոտ տարած հաղթանակից հետո Մխիթար Սպարապետին հաջողվեց ամբողջ Ղափանից դուրս քշել թուրքական զորքերին:

Դրանից հետո Մխիթարը ձեռնարկեց Մեղրիի ազատագրման գործը: Նրան հաջողվում է ժողովել թուրքերից փախած և լեռներում ապաստանած մեղրեցիներին, կաղմակերպել և դարան մտնել Մեղրիի մերձակայքում: Մխիթար Սպարապետը և Տեր-Ավետիսը իրենց մարդկանցով սուսերամերկ հարձակվում են Մեղրիի բերդում եղած թուրքերի վրա: Նրանց հաջողվում է կոտորել պահապաններին և բացել դարբասները: Միա-

113 «Ընտիր պատմություն...», էջ 52:

Ժամանակ թուրքերի վրա հարձակվում են դարան մտած մեղ-
րեցիները: Թուրքերը հարկադրված փախչում են: Մխիթար
Սպարապետը և Տեր-Ավետիսը շտապում են կտրել նահանջող
թուրքական զորքի ճանապարհը, «...որն անցնում էր Արաքսի
կիրճով, ուր Մեղրիի քարավաղներն են, ուր Արաքսի վրա
Մեղրիի կողմից ցցվում են ժայռեր և այդ ժայռերով էլ անց-
նում է դժվար ու երկար ճանապարհը, որ թուրքերեն լեզվով
կոչվում է Ուզուն-Բենդ (երկար անցք)»¹¹⁴:

Օսմանցիները մտնում են կիրճը ու ընկնում թակարդի
մեջ: Այս կովում թուրքերը մեծ կորուստ կրեցին, հալերին
հաջողվեց շատ ավար վերցնել, գրավել և այրել հարկացու-
ցակները: Սակայն այդ հաջողությունները տևական չէին կա-
րող լինել, որովհետև փոքրաթիվ զորքով հնարավոր չէր եր-
կարատև դիմադրություն ցույց տալ թշնամու դերադանց և
շարունակ համալրվող բանակին: Հետագա դիմադրության
անհուսալի հեռանկարն ու նրա հետևանքների վտանգավորու-
թյունը առաջ են բերում երկպառակություն Սյունիքի ազա-
տագրական սլաշքարի ղեկավարության շրջանում: Տեր-Ավե-
տիսը հուսալքված գլորվում է դավաճանության ճահիճը, անց-
նում է թուրքերի կողմը: Մեր կարծիքով Տեր-Ավետիսի այս
քայլը կարելի է բացատրել միայն այն հանգամանքով, որ նա
այլևս չէր տեսնում սլաշքարը շարունակելու հնարավորու-
թյուններ, մանավանդ որ ուսական ստապվող ռադմական
օգնությունը այնպես էլ չեկավ:

¹¹⁴ Է և ո, Հայոց պատմություն, հ. 3, էջ 691:

Սյունիքի ազատագրական պայքարի հանդեպ թշնամական դիրք էին բռնել նաև Ագուլիսի հայ խոջաները՝ Մելիք Մուսիի գլխավորությամբ։ Ըստ երևույթին նրանց այդօրինակ վարմունքի մեջ դեր է խաղացել նաև այն հանգամանքը, որ ագուլիսցիները կապված լինելով թուրքական շուկաների հետ, չէին ցանկանում դիմադրել թուրքերին։ Այդ պայմաններում թուրքերը, նոր համալրում ստանալով, նորից պաշարեցին Հալիձորը, որտեղից Մխիթար Սպարապետը հարկադրված եղավ քաշվել Խնձորենակ, ուր և սպանվեց դավաճանների կողմից 1727 թ.։

Դավիթ-Յեկի գլխավորած ազատագրական շարժումը սկսեց վայրէջք ապրել։ Ազատագրական պայքարը Ղափանում, Ղարաբաղում, ինչպես և Անդրկովկասի այլ վայրերում չհասավ իր նպատակին, որովհետև քաղաքական հոգեվարք ապրող սեֆյաններին եկան փոխարինելու թուրք զավթիչները, թուրքական բանակը հանդիսացավ Անդրկովկասի ժողովուրդների XVIII դարի առաջին երեսնամյակի ազատագրական ընդվզումների դահիճը։ Այդ պայքարը պարտվեց նաև այն պատճառով, որ չիրականացվեց բազմիցս խոստացած ուսուսական ուղեմական օգնությունը։ Այդ մասին, սակայն, կխոսենք առանձին։

Ազատագրական պայքարի թույլ կողմերից էր նաև այն, որ չնայած Անդրկովկասի ժողովուրդների համատեղ պայքարին գոյություն ունեցող ֆեոդալական հարաբերությունները իրենց բացասական ազդեցությունն ունեցան այդ պայքարի վրա։

Անդրկովկասում գործող թուրքական բանակը 1725 թ. դարնանը հրաման էր ստացել հարձակում սկսել երկու ուղղությամբ՝ Թիֆլիս-Գանձակ-Ղարաբաղ և Երևան-Խոյ-Թավրիզ։ Որպեսզի Թավրիզի ուղղությամբ գործող բանակի թիկունքը ապահով դարձնի, թուրքական հրամանատարությունը ձգտում էր ոչնչացնել հայերի ղինված ուժերը Ղարաբաղում և Ղափանում։ Այդ նպատակով, ինչպես տեսանք, թուրքական զորքերը 1725 թ. մարտի սկզբներին շարժվեցին Գանձակից դեպի Ղարաբաղ և Նախիջևան-Օրդուբադի կողմերից՝ դեպի Ղափան, սակայն նրանք ծանր պարտություն կրեցին հայկական զորքերի և նրան օժանդակող ադրբեջանական ուժերի կողմից Գանձակում և Ղարաբաղում, իսկ Դավիթ-Բեկի կողմից՝ Ղափանում։

1725 թ. փետրվարին թուրքական բանակը Երևանից շարժվեց դեպի Թավրիզ, սակայն այդ ճանապարհը անցնելու համար հարկավոր եղավ մոտ չորս ամիս։ Թուրքական բանակի այդ «դանդաղաշարժությունը» բացատրվում է այն հանգամանքով, որ նա իր ճանապարհին հարկադրված էր հաղթահարելու տեղական ազդաբնակչության, հատկապես հայերի համառ դիմադրությունը։

Վերը արդեն խոսվեց այն մասին, որ Ղարաբաղի մելիքների և պարսից կառավարության միջև հաշտություն էր կայացվել և պաշտպանական պայմանագիր կնքվել։ Նույնը տեղի ունեցավ Դավիթ-Բեկի հետ։ Ստեփաննոս Շահումյանը գրում է, որ 1727 թ. շահ Թահմազը իմանալով Դավիթ-Բեկի և նրա զորքի քաջագործությունների մասին, նվերներ և հրովարտակներ է ուղարկում Դավիթ-Բեկին, որով ճանաչում է.

նրա իշխանությունը և նույնիսկ նրան դրամ հատելու իրա-
վունք շնորհում: Դավիթ-Բեկի կտրած դրամի մի երեսին գրը-
ված է շահ Թահմազի անունը, իսկ մյուս երեսին գրված է.
«Քրիստոսի ծառայ Դավիթ»¹¹⁵:

Իրավացի է Պ. Հարությունյանը նշելով, որ հաշտությունը
Դավիթ-Բեկի և շահ Թահմազի միջև տեղի է ունեցել ոչ թե
1727 թ., այլ 1725 թ., այսինքն՝ Ղարաբաղի սղնախների հետ
հաշտվելու ժամանակամիջոցին: Եվ հիրավի, 1727 թ. այն չէր
կարող տեղի ունենալ նաև այն պատճառով, որ 1725 թ. օգոս-
տոսին Թավրիզը գրավել էին թուրքերը և կապը հայ ղորա-
պետների ու Թահմազի միջև խզվել էր:

Հսկայական է Ղարաբաղում և Սյունիքում մղված ազա-
տագրական կռիվների նշանակությունը: Այդ նշանակությունը
չի սահմանափակվում միայն նրանով, որ դրանք հայ ժողո-
վըրդի մղած ազատագրական պայքարի ամենափայլուն դրվագ-
ներից էին: Հայերի մղած ազատագրական պայքարը իր որո-
շակի դերն է խաղացել ժամանակի քաղաքական իրադարձու-
թյուններում, մասնավորապես Ռուսաստանի, Թուրքիայի և
Պարսկաստանի՝ Անդրկովկասում վարած քաղաքականության
մեջ՝ առաջինի համար խաղալով դրական և նպաստավոր դեր,
իսկ վերջինների համար հանդիսանալով խոշոր խոչընդոտ
նրանց նվաճողական նկրտումները իրականացնելու ճանա-
պարհին:

Հայերի մղած ազատագրական մարտերը Ռուսաստանի
համար, իրոք, խիստ ձեռնտու էին և նրա վարած քաղաքա-

¹¹⁵ «Ազդագրական հանդես», Թիֆլիս, 1904, դիրք 12, տե՛ս Ե. Լալա-
յանի «Զանգեզուրի դավառ» հոդվածը, էջ 185:

կանությանը մեծապես նպաստող: Հայերի երկարատև պայ-
քարը թուրքերի, սկզբում նաև պարսիկների դեմ հեշտացրեց
ռուսական զորքերի առաջխաղացումը Կասպիականի ափերով
և նպաստեց նրանց այնտեղ ամրապնդվելու գործին: Սկսած
1723—1724 թվականներից պարսիկների համար ևս հայերի
պայքարը խիստ ձեռնտու էր, որովհետև այն ուղղված լինե-
լով թուրքական առաջխաղացող բանակների դեմ, մեծապես
խոչընդոտում էր վերջիններիս ռազմական գործողություն-
ները, որոնց նպատակն էր արագորեն տիրել քայքայում ապրող
Պարսկաստանին: Եթե չլիներ Սյունիքի և Արցախի սղնախ-
ների պայքարը, թուրքերը, անշուշտ, ավելի արագ կմաքրեին
հաշիվները պարսիկների հետ: Իզուր չէր հետագայում Նադիրը
իր առաջխաղացման ժամանակ բարեհաճ Ղարաբաղի մեկիք-
ների նկատմամբ:

ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍԸ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԱՐՏԱՔԻՆ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՊԼԱՆՆԵՐՈՒՄ 1722—1730 ԹԹ.

Չնայած 1720 թ. ռուս-թուրքական պայմանագրին, պայքարը արեւելյան Անդրկովկասի համար Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև, մանավանդ պարսական արշավանքից հետո, դնալով սաստկանում է, տեղի տալով դիվանագիտական բաժականին լարված հակամարտության։ Ռուսական զորքերի գործողությունները Կասպիականի ափերում արդեն առիթ էին տվել Թուրքիային՝ ռազմական նախապատրաստություն սկսելու արեւելյան Անդրկովկասի և Պարսկաստանի դեմ։ Ինչպես թուրքական զորքերի ռազմական նախապատրաստությունների, այնպես էլ դեպի Անդրկովկաս և Պարսկաստան նրանց ձեռնարկած արշավանքների ժամանակ ռուսական դիվանագիտությունը ջանում էր խոչընդոտել Թուրքիայի ազդեցիկ նպատակների իրականացումը։

Քանի որ ռուսական դիվանագիտության այդ քայլերը ուղղակիորեն առնչվում էին Անդրկովկասի ժողովուրդների ազատագրական պայքարի, նրա ընթացքի և երկրամասի քա-

դաքական վիճակի հետ, ապա հույժ կարևոր է համառոտակի կանգ առնել դրանց լուսաբանման վրա:

1722 թ. հոկտեմբերին Թուրքիայի մեծ վեզիրը, որ երկյուղ էր կրում ռուսական զորքերից՝ նրանց թուրքերից առաջ Վրաստան մտնելու կապակցությամբ, որոշում է վաղօրոք ռուսական դեսպանին պաշտոնապես հայտնել Թուրքիայի որոշումը՝ Արևելյան Վրաստան զորք ուղարկելու մասին: Նրա հանձնարարությամբ թուրքական թարգմանիչը Նեպլյուեկին տեղեկացնում է, որ Բարձր Դուռը յեղեկություն ստանալով սահմանապահ փաշաներից վրացիների ապստամբության մասին պարսկական շահի դեմ և Բարձր Դուռն սահմանների ու լեզգիների վրա նրանց հարձակումների մասին, խորհրդակցություն է կապացրել, հրամայել է էրզրումի փաշային 50.000 զորքով մտնել «վերոհիշյալ պարսկական Վրաստան և Թեֆլի քաղաքը», ստիպել վրացական իշխանին, որպեսզի «նա ոչ ոքի հովանավորության ներքո չանցնի» և լեզգիների ու Բարձր Դուռն հպատակների վրա չհարձակվի¹: Իր այդ ազդեցիկ Թուրքիան փորձում էր քողարկել «սեփական անվտանգության» և «պարսից շահին պաշտպանելու» մասին ստահոդ հայտարարությամբ: Էրզրումի Իբրահիմ փաշային հոկտեմբերի 10-ին հրամանագիր է իջեցվում աշնանը զորքով (կամ թեկուղ ձմռանը) շարժվել Թիֆլիսի վրա²: Թուրքական հայտարարությունը ավարտվում էր այն երեսպաշտ խոսքերով, թե փաշային հրամայված է, որ եթե «այդ վայրում թուրքական զորքերը հանդիպեն ռուսական զորքերի հետ, ապա այդ դեպ-

1 ՌԱՔԱ, ֆ. ՌՀՊ, 1722 թ., գ. 6, մ. 1, թ. 402:

2 Նույն տեղում:

քում էլ գծաության չնչին առիթ անգամ չտալ, այլ բարեկամական վերաբերմունք ունենալ, ինչպես ծովում նավերը բարեկամաբար հանդիպում են և ոչ մի գծաություն չի լինում, և դրանից բարեկամության մասին ոչ մի կասկած չի կարող լինել»³:

Թուրքիան, այսպիսով, եռանդուն կերպով պատերազմի էր նախապատրաստվում: Այդ ժամանակ սուլթանական դիվանում հաղթանակել էր ծայրահեղ ազդեցիվ խմբավորումը, որն անհապաղ պատերազմական գործողություններ սկսելու կողմնակից էր: Սակայն Թուրքիան մինչև 1723 թ. զարնանը, իրոք, չկարողացավ պատերազմական գործողություններ սկսել. դա այնքան էլ դյուրին գործ չէր նրա համար:

Վեզիրը, որ հրաման էր արձակել Արևելյան Վրաստանը գրավելու մասին, այդ գործը ամբողջովին վստահել էր էրզրումի փաշային: Վերջինս հայտնում էր, որ 1723 թ. զարնանից վաղ⁴ չի կարող ձեռնարկել արշավանք դեպի Վրաստան: Փաշան փորձում էր իր նպատակին հասնել ավելի շուտ դիվանագիտական ճանապարհով, քան թե ռազմական գործողությունների միջոցով: Ինչպես առիթ ենք ունեցել ակնարկելու, նա ձգտում էր ազդել Վախթանգ 6-րդի վրա և հարկադրել նրան՝ ընդունելու թուրքական հովանավորությունը:

Թուրքիան Ռուսաստանի դեմ լուրջ պատրաստություններ էր տեսնում նաև Ղրիմում: Թուրքական կառավարությունը Պետրոս 1-ինի հետ անձամբ բանակցելու համար Պետերբուրգ ուղարկեց Մահմեդ աղային, որին հանձնարարված էր նաև

³ Նույն տեղում:

⁴ Նույն տեղում, թ. 489—490, մ. 2, թ. 463:

հետախուզութիւն կատարել Ռուսաստանում, ինչպես և բանակցել Ղրիմի խանի հետ Ռուսաստանի դեմ պատերազմ սկսելու խնդրի շուրջ: Թուրքիայի բոլոր մարզերը հրամանագրեր իջեցվեցին պատերազմական գործողութիւններին նախապատրաստվելու վերաբերյալ, իսկ դեպի Ադով և էրզրում անընդհատ ռազմական հանդերձանք և զենք էր ուղարկվում: Միաժամանակ Թուրքիան բանակցութիւններ էր վարում Անգլիայի հետ՝ Ռուսաստանի դեմ դաշինք կնքելու նպատակով: Ռուսաստանի հարավային սահմաններում հաճախակի էին դարձել թաթարական ներխուժումները, աշխուժացել էին թուրքական լրտեսների գործողութիւնները:

Այս բոլորի դեմ ռուսական կառավարութիւնը միջոցառումներ էր ձեռնարկում: 1722 թ. նոյեմբերի 5-ին Ռուսաստանի ռազմական կոլեգիան հատուկ որոշում ընդունեց «Սահմանների վրա նախազգուշական միջոցներ ձեռնարկելու մասին՝ Ղրիմի և Կուբանի թաթարների, Զապորոժչեի և նեկրասովյան կազակների թշնամական հարձակումների դեպքում»: Ուկրաինայում և Դոնում մինչև Յարիցին սկսվեց ազդանշանային բուրգերի կառուցումը՝ թշնամու ներխուժման դեպքում շտապ ազդարարելու համար: Իսկ ռուսական դեսպանը Կոստանդնուպոլսում, համաձայն ստացված ցուցումների, ամեն միջոց ձեռք էր առնում, որպեսզի խանգարի Թուրքիային՝ նվաճելու արևելյան Անդրկովկասը:

Նեպոլեոնը անձամբ ձեռք առավ անվտանգության նախնական միջոցներ՝ Թուրքիայի հետ պատերազմ ծագելու դեպքում: Նա բանակցել էր Կոստանդնուպոլսում հոլանդական դեսպանի հետ, որպեսզի նրա միջոցով կապ պահպանի իր կառավարության հետ:

1722 թ. նոյեմբերի 10-ին Պետերբուրգում՝ արտաքին գործերի կոլեգիայում հաստիկ «գաղտնի խորհրդակցութուն» հրավիրվեց, որին կոլեգիայի անդամներից զատ, մասնակցում էին Ա. Մենշիկովը, Ի. Բրյուսովը և Գ. Դոլգորուկովը։ Խորհրդակցութունը քննարկեց Նեպլյուեկի հոկտեմբերի 3-ի, 7-ի և 13-ի ղեկուցադրերը և որոշում ընդունեց՝ նրան հաստիկ հրովարտակ ուղարկել։ Նեպլյուեկին հրամայվում էր անհապաղ կրկնել ռուսական զորքերի Մերձկասսյան շրջանները արշավելու պատճառների մասին հայտարարութունը, ինչպես այդ իր ժամանակին հայտնվել էր Մահմեդ աղային և թուրքական կառավարությանը։ Ռուսական կառավարութունը ձգտում էր դիվանագիտական ճանապարհով հասնել այն բանին, որպեսզի թուրքական բանակը չմտցվի Անգրկովկաս, դրա համար էլ Թուրքիայից գաղտնի էր պահում իր դաշինքը Վախթանգ 6-րդի հետ, իսկ վրաց թագավորի Գանձակ զալը բացատրում պարսից շահի հանձնարարութունը կատարելով։

Միաժամանակ Նեպլյուեկին հանձնարարվում էր հաստատապես հայտնել թուրքական կառավարությանը, որ Ղրիմի խանի և Ռուսաստանի սահմանակից Թուրքիայի հպատակության ներքո գտնվող խանությունների պատերազմական նախապատրաստություններից ելնելով՝ ռուսական կառավարութունը անհրաժեշտ է գտնում սևիական սահմանները պաշտպանելու համապատասխան միջոցներ ձեռնարկել։ Եթե Թուրքիան, չնայած այդ ամենին, այնուամենայնիվ պատերազմական գործողություններ սկսեր, ռուսական ղեսպանը պարտավոր էր գրավոր բողոք հայտնել և նշել, որ Թուրքիան առանց պատճառի խախտում է «հավիտենական խաղաղությունը»։

Այսպիսով, ռուս-թուրքական հարաբերությունները, ռուսադաս զորքերի Մերձկասպյան շրջանները արշավելու հետևանքով, խիստ բարդացել էին և կարելի էր սպասել, որ տեղի կունենա ռազմական ընդհարում: Սակայն ռուսական դեսպանը, որն ամեն միջոց գործի էր դնում խաղաղությունը ապահովելու համար, կարողացավ մեղմացնել լարված զրույթյունը:

1722 թ. դեկտեմբերի 20-ին Նեպլյուևը պաշտոնապես հայտնեց թուրքական կառավարությանը Պետրոս 1-ինի Աստրախան վերադառնալու մասին: Այս հանդամանքը որոշակի ազդեցություն ունեցավ թուրքական կառավարության վրա: Վեդիբը հայտարարեց, որ Պետրոս 1-ինի վերադարձը ամեն տեսակի կասկածները վերացրեց թուրքիայում և որ թուրքիան ձգտում է պահպանել և ամրապնդել բարեկամությունը Ռուսաստանի հետ⁵: «Թուրքական մինիստրները, — գրում էր Նեպլյուևը Պետրոս 1-ինին 1722 թ. դեկտեմբերի 25-ին, — Զերդ մեծություն վերադարձի առթիվ զոհունակություն են հայտնում»⁶:

Ռուսական կառավարությունը միաժամանակ սկսեց բանակցությունները Պետերբուրգ ժամանած թուրքական դեսպան Մահմեդ աղայի հետ: Թվում էր, թե ամեն ինչ արված է ռուս-թուրքական հարաբերությունները կարգավորելու և այդ հարաբերություններին բարեհաջող ընթացք տալու համար: Սակայն իրականում ստացվեց հակառակը: Թուրքիան որոշեց օգտվել ռուսական զորքերի վերադարձից և իրականացնել Անդրկովկասը նվաճելու իր ծրագիրը: Իր ագրեսիան հաջող

⁵ Ս. Ս ո լ յ ո վ յ ո վ, նշվ. աշխ., էջ 694:

⁶ ՌԱՔԱ, ֆ. ՌՀԹ, դ. 6, մ. 2, թ. 506:

կերպով գլուխ բերելու համար թուրքական կառավարությունը վճռեց պաշտոնապես իր հովանավորություն տակ վերցնել Դաուդ-բեկին: Այդ նպատակով նրան ուղարկվեց սուլթանական հրովարտակ, որով հաստատվում էր նրա անցումը թուրքական հովանավորության ներքո: Փոխարենը Դաուդ-բեկին շնորհվում էր խանի կոչում և ճանաչում էին նրա իրավունքները ողջ Դաղստանի և Շիրվանի նկատմամբ: Գաղտնի կերպով նրան հանձնարարվում էր ամեն ջանք գործադրել Կասպիականի ափերից ռուսական կայաղորդները վտարելու համար:

Չնայած Վրաստանի նկատմամբ հավակնություններ չունենալու վերաբերյալ ռուսական կառավարությանը տված իր հավաստիացումներին, Թուրքիան, ինչպես վկայում է Նեպլյուեի 1723 թ. հունվարի 24-ի ղեկուցագիրը, կրկին հրաման ուղարկեց էրզրումի փաշային, որպեսզի սա «...ամեն միջոց ձեռնարկի Վրաստանը թուրքական գերիշխանությանը ենթարկելու» համար⁷: Թուրքիան ձգտում էր էրզրումի փաշայի միջոցով «...վրաց իշխանին հաշտեցնել Դաուդի հետ», նրան ճանաչել տալ «Բարձր Դռան հովանավորությունը» հետևյալ պայմաններով՝ վրացական պետությունը հանձնվում է Վախթանգի ժառանգական տնօրինությանը. Բարձր Դուռը նրան ճանաչում է որպես աշխտելի քրիստոնյա իշխանների զվաճար: Վախթանգի կողմից այս պայմանները չընդունելու դեպքում փաշային հանձնարարվում էր ահաբեկել նրան, «...որ նա օսմանյան ղենքով կպրկվի իր տիրապետությունից և նրա տնությունը ծայրահեղ քայքայման կհասցվի»⁸: Այս բոլորի հետ

7 ՌԱՔԱ, ֆ. ՌՀԹ, 1722 թ., դ. 4, թ. 38:

8 Նույն տեղում, թ. 55—56:

միասին նեպլյուներ ուղղակի հայտնում էր ռուսական կառավարությանը, թե քանի որ վրացիները, ունենալով ռուսական կողմնորոշում, չեն ընդունի թուրքական այս առաջարկները, ապա թուրքական բանակը կշարժվի Վրաստանի վրա⁹։

1723 թ. փետրվարի 10-ին վեդիքը պաշտոնապես հայտնեց նեպլյուներին՝ Դաուդ-բեկի կողմից թուրքական հովանավորությունը ընդունելու մասին։ Նա միաժամանակ ասաց, որ եթե Պետրոս 1-ինը նոր արշավանք կսկսի Կասպիականի ափերին, այն ժամ Դաուդ-բեկի զորքը կմիավորվի Միր-Մահմուդի զորքին և միասին կարշավեն ռուսների դեմ, իսկ Թուրքիան էլ նման պարագայում պատերազմ կհայտարարի Ռուսաստանին¹⁰։

Անգլիական կառավարող շրջանների քաղաքականությունը, որն ուղղված էր Ռուսաստանի դեմ, թևավորում էր թուրքերին։ Անգլիական դեսպանը դեռևս 1723 թ. սեպտեմբերին, ինչպես այդ դադտնի կերպով իմացել էր նեպլյուներ, Թուրքիային հուշագիր էր հանձնել, ուր ասված էր, թե պրուսական արքունիքից ստացված տեղեկությունների համաձայն, Պետրոս 1-ինը մտադրվում է արշավել Դադստան և ռուսական տիրապետությունը տարածել մինչև Սև ծովը։ Անգլիական դեսպանը հրահրում էր Թուրքիային, թե չպետք է վախենալ Ռուսաստանի դեմ պատերազմից, քանի որ բոլոր եվրոպական պետությունները թշնամաբար են տրամադրված Ռուսաստանի նկատմամբ և այդ իսկ պատճառով Պետրոս 1-ինը չի կարող հաջողություն ունենալ¹¹։

9 ՌԱՔԱ, ֆ. ՌՀԹ, 1723 թ., գ. 5, թ. 160։

10 ՌԱՔԱ, ֆ. ՌՀԹ, 1724 թ., գ. 6, թ. 405։

11 Ս. Մ. Ս ո լ ո վ յ ո վ, նշվ. աշխ., էջ 695 (ռուսերեն)։

Թիկունք ունենալով Անգլիային՝ Թուրքական կառավարությունը պահանջեց ռուսական զորքերը դուրս հանել Կասպիականի ափերից, սպառնալով հակառակ դեպքում պատերազմ սկսել։ Թուրքերը հուսով էին, որ Պետրոս 1-ինին կհարկադրեն թողնել Անգրեկովկասը։ Սակայն հեշտ չէր վախեցնել Պետրոսին, որը Կասպից ծովի ափերի գրավումը համարում էր Բալթիկ ծովի ափերի միացման անհրաժեշտ լրացումը։ 1723 թ. ապրիլի 9-ի հրովարտալուով, որը ուղարկվեց Նեպլյուեին, Պետրոս 1-ինը մեծ վճռականությամբ է հանդես բերում Թուրքիայի ռազմական ձեռնարկումների դեմ, եթե դրանք կիրորեն ուղղվել Կասպիականի ափերի ռուսական շրջանները գրավելու նպատակին։ Նա գրում էր. «Եվ երբ Բարձր Դուռը լիզդիներին, որոնք մեր բացահայտ թշնամիներն են, իրենց խնդրանքով իր հովանավորության տակ է առնում, որը համաձայն հավիտենական խաղաղության, չպետք է արվեր և Բարձր Դուռն տված հավաստիացումներին ուղղակի հակասում է, ապա Բարձր Դուռը առավելապես դեմ չպետք է լիներ, որ մենք էլ նրանց, ովքեր մեզ խնդրում են, և որոնք ոչ մի առընչությամբ չունեն Բարձր Դուռն հետ, նույնպես մեր հովանավորության ներքո վերցնենք առավել ևս, որ այդ վայրերը բավական հեռու են Թուրքական տիրապետության սահմաններից և գտնվում են Կասպից ծովի մոտ, որին մոտենալ, ինչպես վերը նշվեց, մենք ոչ մի պետության թույլ չենք կարող տալ։ Իսկ եթե Բարձր Դուռը, չնայած մեր պատասխանում ցուցաբերած բոլոր ներողամտությանը, կնքված հավիտենական խաղաղությանը առանց մեր կողմից որևէ չնչին պատճառի խախտել է կամենում, ապա նրանց նման ապօրինի արարքը մենք աստծո

դատաստանին ենք հանձնում, և պատերազմից բխող բոլոր չար հետեանքների և արյունահեղության համար մեղավոր չենք լինի և աստծո օգնությամբ մեզ պաշտպանելու անհրաժեշտ միջոցներ կգտնենք: Եվ քանի որ Բարձր Դուան քեզ արած հայտարարությունից երևում է, որ նա մեզ հետ պատերազմ է մտադիր սկսելու, և իրոք մեր սահմանների վրա ռազմական պատրաստություններ է տեսնում, դրա համար էլ մենք նույնպես հրամայել ենք մեր բանակին նույն սահմանների վրա հավաքվել և անհրաժեշտ ռազմական պատրաստություններ տեսնել, սակայն նրանց հրամայված է, որպեսզի ոչինչ հակառակ հավիտենական խաղաղության համաձայնագրի շարվի, միայն իրենց պաշտպանության համար պատրաստ լինեն»¹²: Ինչպես տեսնում ենք, երբ խոսքը վերաբերում էր Կասպիականի ափերը կորցնելուն, կայսրը ոչնչի առաջ կանգ չէր առնում, ընդհուպ մինչև պատերազմի մեջ մտնելը. իսկ Վրաստանի և Հայաստանի հարցում, որոնք կանգնել էին թուրքական ագրեսիայի դեմ-հանդիման և որոնց խոստումներ էին տրված, անընդհատ զգուշություն էր ցուցաբերվում և խուսանավումներ կատարվում, և ի վերջո հայերն ու վրացիները պայքարում մնացին միայնակ:

1723 թ. ապրիլին Պետրոս 1-ինը, իրոք, սկսեց անհրաժեշտ նախապատրաստություններ տեսնել Թուրքիայի հետ պատերազմելու համար: Կայսրը Մ. Մ. Գոլիցինին գլխավոր հրամանատար նշանակեց Ուկրաինայում և հատուկ հրահանգ տվեց Թուրքիայի հետ ընդհարվելու դեպքում ձեռնարկվող

¹² ՌԱՔԱ, ֆ. ՌՀԹ, գ. 3, թ. 29:

միջոցառումների վերաբերյալ, իսկ Մերձկասպյան շրջանները լրացուցիչ ղորքեր ուղարկեց:

Պետրոս 1-ինը, այնուամենայնիվ, փորձում էր խուսափել Թուրքիայի դեմ պատերազմելուց և ձգտում էր հարցերը կարգավորել խաղաղ ճանապարհով: Նա դիմեց անգամ մի շարք զիջումների: Նա համաձայն էր հրաժարվել լեզգիների նկատմամբ իր հարուցած պահանջներից և ճանաչել Թուրքիայի հովանավորությունը նրանց վրա, միաժամանակ Վրաստանի ղորք չուղարկելու պայմանով, որ Թուրքիան ճանաչի.

1. Մերձկասպյան շրջանների միացումը Ռուսաստանին.

2. Զորքեր չուղարկի Իրան, Դաղստան և Վրաստան,

3. Ընդհանրապես հրաժարվի որևէ հավակնություններ ունենալուց Արևելյան Վրաստանի նկատմամբ.

4. Արգելի լեզգիներին հարձակվել ռուսական ղորքերի կողմից գրավված տերիտորիաների վրա¹³:

Մինչ Նեպոլեոնը կատանար Կոստանդնուպոլսում Պետրոս 1-ինի այս ցուցումները, Թուրքական կառավարությունը, օգտվելով Արևելյան Վրաստանում ստեղծված իրադրությունից, որոշեց նվաճել այն և Արևելյան Հայաստանը: Դրա հետ միասին Թուրքիան որոշ չափով մեղմացրեց հարաբերությունները ռուսական դեսպանի հետ: Թուրքական կառավարությունը հուսով էր իր այդ վարմունքով թմբեցնել Ռուսաստանի զգոնությունը և կանխել ռուսական ղորքերի մուտքը Անդրկովկաս: Ի. Նեպոլեոնը 1723 թ. փետրվարի 22-ի գաղտնի զեկուցագրում նշում էր. «Ներկայումս Թուրքերն իրենց մեղմ և նրբանկատ են ձևացնում հետևյալ մտադրությամբ ու ցանկությամբ, որ-

¹³ Նույն տեղում, թ. 11—12:

պեսզի Ձերդ գերազանցությունը Պարսկաստան արշավելուց հրաժարվի: Իսկ, ի միջի այլոց, թուրքերը մտադիր են տիրել Թիֆլիսյան Վրաստանը, և դրա հետ մեկտեղ ամբողջ Պարսկաստանը, քանի որ թուրքերը երկյուղ են կրում Ձերդ մեծության արշավանքից, որովհետև պարսից շահի որդին (որը Թավրիզում է զորքով հանդերձ) նույնպես և Թիֆլիսյան Վրաստանը նրանց՝ թուրքերին, չեն հպատակվում: Թուրքերը այնպես են դատում, թե շահզադեն և վրացիները հակառակվում են ոչ թե հույս դնելով սեփական ուժերի վրա, այլ հայտնի է, որ նրանց հուսադրել է ուստական միապետը՝ օգնելու և իր հովանավորության ներքո վերցնելու խոստումով: Եվ եթե ուստական միապետը ներկա կամպանիայի ժամանակ Պարսկաստան մտնի, ապա նման դեպքում անկասկած շահզադեն և վրացիք նրան կհպատակվեն, որի հետևանքով Ձերդ մեծությունը Պարսկաստանում շահած կլինի և նրանց՝ թուրքերին, վնաս կարող է հասցնել, մի բան, որ Ձերդ մեծությունը պարզորոշ կերպով կարող է տեսնել թուրքական առաջարկներից, քանի որ նրանք ոչ շահզադեի, ոչ վրացիների մասին չեն հիշատակում, որովհետև նրանք թուրքերին չեն հպատակվում, և վերը շարադրված ամեն ինչ հավաստի է¹⁴:

Նեպլյուեք ձգտում էր կանխել թուրքական ինտերվենցիան Անդրկովկաս: Իրանի և Անդրկովկասի հարցի վերաբերյալ ուս-թուրքական բանակցությունները սկսելուց նա ջանում էր թուրքիայից նախապես հավաստիացում ստանալ այն մասին, որ նա արևելյան Անդրկովկաս չի ներխուժի: Այդ դեպքում նա պարտավորեցնում էր, որ Ռուսաստանը նույնպես ձեռնպահ

¹⁴ Նույն տեղում, դ. 5, մ. 1, թ. 167:

կմնա Վրաստան ղորք ուղարկելուց: 1723 թ. ապրիլի 14-ի իր ղեկուցագրում Նեպլյուեր ուղղակի հայտնում էր, որ իրեն հայտնել են, թե Թուրքիան մտադիր է ղորք մտցնել Վրաստան և իր հովանավորության տակ վերցնել լեզգիների ու Կասպիականի ափերը: Նա թուրքական վեզիրին առաջարկում է «զենք զործադրելուց ձեռնպահ մնալ» և սլարտավորվել, որ «Բարձր Դուռը պարսկական այդ երկրները, չբացառելով նաև Վրաստանը, իր ղորքը չմտցնի», մինչև որ հարցը կկարգավորվի ռուսական կառավարության հետ¹⁵:

Սակայն Թուրքիան ակնհայտորեն խուսափում էր այս պայմաններն ընդունելուց: Նա միտում էր կանխել Ռուսաստանին, գրավել Քարթլին և Արևելյան Հայաստանը, ամրանալ արևելյան Անդրկովկասում և հարկադրել Ռուսաստանին՝ հանաչելու Թուրքիայի իրավունքները զավթած երկրների նկատմամբ¹⁶: Զուտ ժամանակ շահելու մտադրությամբ թուրքական

15 Նույն տեղում, թ. 196:

16 Այս հարցի առթիվ Նեպլյուեր ապրիլի 14-ի ղեկուցագրով հայտնում էր. «...մտածում էինք մենք (իմա Նեպլյուեր և դե-Բոնակը—Վ. Մ.) բարեկամարար, թե ինչու թուրքերը այժմ զենք չգործադրելու մասին չեն խոսում, ղրա իսկական պատճառը մեզ թվում է այն է, որ թուրքերը կամենում են այդ ժամանակամիջոցում, մինչև որ Զերդ մեծության հետ համաձայնության կզան, հաստատապես տիրել վրացիներին, և այդ հարցը քննարկելիս՝ նրանց իրենցը համարեն, թե իրր նրանք կամովին են (թուրքերի) հովանավորություն ընդունել: Կարող է նաև պատահել, որ նրանք Վրաստանի վրայով իրենց ղորքերն են ուղում ուղարկել լեզգիների մոտ և միավորվել շախ Դաուդի հետ Շիրվանի մոտ, որպեսզի կարողանան իրենց նախկին պահանջների համաձայն այդ վայրերն իրենց վերցնել... Ինձ բոլոր բարեկամներս պնդում են, որ Բարձր Դուռը այդ ընթացքում կամենում է նախ Միր-Վեյսից պատասխան ստանալ, Վրաստանին տիրել և այնտեղ ղորք մտցնել, նախքան

կառավարութիւնը հայտարարեց, որ մինչև հուլիսի 1-ը չի սկսի կոնֆերանսը ուստի ղեսպանի հետ և չի ընդունի ֆրանսիական ղեսպանի դե-Բոնակին, որը ուստի-թուրքական բանակ-ցութիւններում միջնորդի դեր էր կատարում:

Պետրոս 1-ինը անշուշտ գիտակցում էր Քարթլիի նշանակութիւնը, և դրա համար էլ որոշել էր այնտեղ ուղարկել երկու հազարանոց մի ջոկատ՝ Ա. Բասկակովի գլխավորութեամբ: Նա հուսով էր, որ դրանով կամրապնդի Վախթանգ Ե-րդի ուժերը, կողերի նրան և կկասեցնի էրզրումի փաշայի մուտքը Վրաստան: Սակայն այդ որոշումը արդեն ուշացումով էր ընդունվել: Ռուսական այդ ջոկատը չմտավ Վրաստան, և Թուրքիան կարողացավ կանխել Պետրոս 1-ինին: Ինչպես տեսանք, էրզրումի փաշան օգտագործեց Վրաստանում բորբոքված ներ-ֆեոդալական գծաութիւնները, ներխուժեց Քարթլի և գրավեց Թբիլիսին: Եվ երբ Թուրքական կառավարութիւնը արդեն հասել էր իր նպատակին, որոշեց կատարված փաստի առաջ կանգնեցնել Ռուսաստանին, բանակցութիւններ սկսել ուստի ղեսպանի հետ, որպեսզի իր ուղածի պես վճռի Իրանի և Անգլիոյ կառի հարցը: Այս բանակցութիւններում մասնակցութիւն ունեւ ֆրանսիական ղեսպանի դե-Բոնակը¹⁷:

Ինձ հետ բանակցութիւնների մեջ մտնելը, և այնքամ Վրաստանը իրենք կհամարի» (ՌԱՔԱ, ֆ. ՌԶԹ, 1723 թ., գ. 5, մ. 1, թ. 196):

17 Հարկ է նշել, որ ֆրանսիական ղեսպանը իր կառավարութեան թուլ-տրութեամբ համաձայնեց ուստի-թուրքական բանակցութիւններում միջնորդի դեր ստանձնել միայն այն բանից հետո, երբ դե-Բոնակի միջոցով ֆրանսիական կառավարութիւնը հայտարարեց, որ մետաքսի առևտուրը այսուհետև էլ նույն ուղիներով դեպի Թուրքիա կգնա, ինչպես այդ լինում էր նախկինում և որ Ռուսաստանը ոչ մի խոչընդոտ չի հարուցի դրա դեմ (տե՛ս ՌԱՔԱ, ֆ. ՌԶԹ, 1723 թ. գ. 3, թ. 47—55): Բն որքան անաշու էր ֆրանսիական դիպ-

Կոնֆերանսի առաջին նիստը տեղի ունեցավ 1723 թ. հուլիսի 14-ին: Նիստի ժամանակ ուստական դեսպանը առաջարկ մտցրեց, որ մինչև քննարկվող հարցերի վերջնական լուծումը Թուրքիան դադարեցնի պատերազմական գործողությունները և ձեռնպահ մնա որևէ նվաճում կատարելուց Անդրրկովկասում և Իրանում: Սակայն թուրքական կառավարությունը կատեգորիկ կերպով հրաժարվեց այդ առաջարկը ընդունել: Թուրքերը հայտարարեցին, որ իբր իրենք լիիրավ են ողջ Արևելյան Անդրրկովկասը տիրելու, քանի որ նախկինում այդ երկրներն իրենց են պատկանել, և այդ իսկ պատճառով ուրիշ ոչ ոք իրավասու չէ հավակնություններ ունենալ այդ տերիտորիաների նկատմամբ:

Ուշագրավ է թուրքական այս հայտարարությունը նեպոլեոնի տված պատասխանը: Ռուսական դեսպանը մասնավորապես շեշտում էր Ռուսաստանի անդիջող ձգտումը Կասպիականի ափերը պահպանելու ուղղությամբ, այնինչ Վրաստանի և Արևելյան Հայաստանի առթիվ, որոնց կոնկրետ վերաբերում էր թուրքական կողմի հայտարարությունը, նա նման վճռականություն հանդես չբերեց: Արևելյան Անդրրկովկասի և Գիլանի նկատմամբ «օրինական իրավունքների» մասին թուրքական հայտարարության կապակցությամբ նա բավարարվեց

սյան դե-Բոնակի միջնորդությունը, երևում է թեկուզ Նեպոլեոնի հետևյալ տողերից. «...սակայն ես քաջ գիտեմ, թե ինչի համար են Ֆրանսիացիք ջանում: Նրանք ցանկանում են, որ Ձերդ մեծությունը (իմա Պետրոս 1-ինը —Վ. Մ.) Բարձր Դուան հետ հաշտությունը լիախտի և եթե ի վիճակի լինեին, կորոշեին թեկուզ Ուկրաինան տալ թուրքերին, միայն թե հաշտություն կայանա, քանի որ նրանք Ռուսաստանի մասին ավելի քիչ են մտահոգվում, քան Ֆրանսիայի (տե՛ս ՌԱՔԱ, ֆ. ՌՀԹ, 1724 թ., դ. 6, մ. 1, թ. 14):

միայն այն խոսքերով, թե անցյալում կատարված նվաճումները այժմ չեն կարող սահմանաբաժանման հիմք դառնալ պետութայունների միջև: Նա այս առթիվ հիշեցրեց, որ եթե այդ սկզբունքով ղեկավարվենք, այնժամ Ռուսաստանը իրավունք կունենա պահանջներ ներկայացնել հենց Թուրքիայի մայրաքաղաքի նկատմամբ, քանի որ անցյալում ռուսական զորքերը եղել են Կոստանդնուպոլսում¹⁸:

Թուրքական կառավարությունը նոր «փաստարկ» առաջադրեց. նա հայտարարեց, թե Կասպիականի ավերում մահմեդականներ են բնակվում: Նեպոլյունը սրան պատասխանեց, որ եթե հավատը սահմանադատիչ սկզբունք լինի, ապա այդ դեպքում ինչ իրավունքով քրիստոնյա ժողովուրդները Թուրքիայի իշխանության ներքո պիտի լինեն:

Այսպիսով, Ռուսաստանը ձգտում էր, որպեսզի Թուրքիան ճանաչի Մերձկասպյան շրջանների նկատմամբ Ռուսաստանի իրավունքները և միաժամանակ ձեռնպահ մնա ինչպես արեւմելյան Անդրկովկասը, այնպես էլ Իրանը տիրելուց: Սակայն Թուրքիան, որը հասցրել էր արդեն զորք մտցնել Քարթլի, իր մտադրությունները իրագործելու համար ոչնչի առաջ կանգ չէր առնում և համառում էր: Թուրքական կառավարությունը չէր ուզում ճանաչել 1723 թ. ռուս-պարսկական պայմանագիրը այն պատրվակով, որ իբր թե Թահմազը օրինական շահ չէ: Թուրքիան շտապեց պաշտոնապես հայտարարել, որ նա Թահմազին չի ճանաչում որպես Իրանի շահի ժառանգորդ¹⁹:

18 ՌԱՔԱ, ֆ. ՌՀԹ, գ. 5, մ. 2, թ. 321—322:

19 ՌԱՔԱ, ֆ. ՌՀԹ, գ. 6, մ. 1, թ. 23—24:

Այս ամենը սրում էր ռուս-թուրքական հարաբերությունները և Ռուսաստանի առջև մեծ դժվարություններ հարուցում: Սակայն ռուսական ղեսպանին, այնուամենայնիվ, հաջողվեց վերացնել Թուրքիայի հետ ընդհարվելու վտանգը: Ինչպես ստորև կտեսնենք, այդ նրան հաջողվեց ի հաշիվ անդրկովկասյան ժողովուրդների շահերի՝ Վրաստանն ու Արևելյան Հայաստանը Թուրքիային զիջելու պայմանով:

1724 թ. հունիսի 12-ին բազմաթիվ նիստերի արդյունքը եղավ այն, որ ստորագրվեց պայմանագիր, որի համաձայն Թուրքիան ճանաչում էր Մերձկասպյան մարզերը Ռուսաստանին միացնելու փաստը, մի բան, որ վավերացված էր ռուս-պարսկական 1723 թ. պայմանագրով: Իր հերթին Ռուսաստանն էլ ճանաչեց Թուրքիայի իրավունքները նվաճված երկրների նկատմամբ:

Կատարվեց տերիտորիաների բաժանում երկու պետությունների միջև: Պայմանագրի համաձայն, Թուրքիան ստացավ հյուսիս-արևմտյան Պարսկաստանը և արևելյան Անդրրկովկասը: Արաքս և Կուր գետերի միախառնման տեղը դարձավ Ռուսաստանի, Թուրքիայի և Իրանի սահմանաբաժան կետը: Այդտեղից ուղիղ գծով մինչև Քիրման անցնում էր Թուրք-իրանական սահմանը: Շամախին ճանաչվեց որպես Թուրքական վասալ Դաուդ-բեկի տիրապետության կենտրոն: Ռուսաստանին հաջողվեց պայման դնել, որ Թուրքիան ղարք չմտցնի Շամախի և այնտեղ ամրություններ չկառուցի:

Թուրքիան պարտավորվում էր Թահմազին ճանաչել որպես Իրանի օրինական շահ այն դեպքում, եթե վերջինս ճանաչի Թուրքիայի իրավունքները նվաճված երկրների նկատմամբ:

Այս հարցում Պետրոս 1-ինը խոստացավ օգնել Թուրքիային. նա միաժամանակ երաշխիք տվեց շահ Թահմադին՝ օգնելու նրան աֆղանների դեմ մղվող պայքարում, մի բան, որ ելնում էր 1723 թ. ռուս-պարսկական պայմանագրից: Թահմադ շահի կողմից ռուս-թուրքական 1724 թ. պայմանագիրը չընդունելու դեպքում, Ռուսաստանը և Թուրքիան պարտավորվում էին համատեղ ելնել Իրանի դեմ և գահին այլ օրինական շահ բազմեցնել²⁰:

Ռուս-թուրքական բանակցություններին ակտիվ մասնակցություն ունեւր ֆրանսիական դեսպան դե-Բոնակը: Ակնարկվեց, որ նպատակ ունենալով պաշտպանելու Թուրքիային, ֆրանսիական դեսպանը, սակայն, դեմ էր, որպեսզի ռուս-թուրքական դիվանագիտական հակամարտությունը հասնի նրանց միջև պատերազմական գործողությունների: Ֆրանսիական դեսպանը մշտապես ճնշում էր գործադրում Նեպոլեոնի վրա: 1724 թ. պայմանագիրը ձեռնտու էր Ֆրանսիայի համար, որովհետեւ, չընդհարվելով Ռուսաստանի հետ, Թուրքիան հնարավորություն էր ստանում մշտապես վտանգ ներկայացնել Ֆրանսիայի թշնամու՝ Հաբսբուրգների կայսրության համար: Ահա թե ինչու համողիչ է ակադեմիկոս Աշ. Հովհաննիսյանի այն կարծիքը, թե 1724 թ. ռուս-թուրքական պայմանագիրը ֆրանսիական դիվանագիտության հաղթանակն էր:

Թուրքիայի հետ կնքված պայմանագիրը հետեւանք էր այն բանի, որ Ռուսաստանը, չցանկանալով պատերազմ սկսել Թուրքիայի դեմ, հարկադրված դիմեց զիջումների Հայաստանի և Վրաստանի հարցում: Ռուսաստանին չհաջողվեց դիվանա-

20 ПСЗРП, т. VII, № 4531, стр. 503.

գիտական ճանապարհով կանխել թուրքական ագրեսիան դեպի այդ երկրները:

Թուրքիայի դեմ պայքարելիս և նրա հետ հարաբերությունները կարգավորելիս Ռուսաստանին իրական օգնություն ցույց տվեցին միայն Անդրկովկասի ժողովուրդները, որոնք արևելյան Անդրկովկասում, թուրքերի ներխուժման պահից, անձնուրաց պայքար էին ծավալել զավթիչների դեմ և լուրջ հարվածներ հասցրել նրանց:

Այս հանգամանքը առանձնահատուկ ազդեցություն ունեցավ Թուրքիայի վրա և հարկադրեց նրան ավելի հանդուրժող լինել ռուսական դեսպանի հետ ունեցած իր բանակցություններում, քանի որ թուրքական կառավարությունը զգում էր իր խախուտ դրությունը Անդրկովկասում:

Այսպիսով, ստեղծված իրադրության հետևանքով Պետրոս 1-ինի և անդրկովկասյան ժողովուրդների համատեղ պայքարի ծրագիրը չիրագործվեց: Արևելյան Անդրկովկասը թուրք ագրեսորները զավթեցին և միայն Մերձկասպյան մարզերը, որոնք գրավվեցին ռուսական զորքերի կողմից, չընկան թուրքերի տիրապետության տակ: Չնայած կնքված պայմաններին, Թուրքիան պատրվակ ունենալով այն, որ շահ Թահմազը չի ճանաչում պայմանագիրը՝ շարունակեց իր ագրեսիան դեպի Պարսկաստան: Թուրքիան նպատակ ունեւր ողջ Պարսկաստանը վերածել Օսմանյան կայսրության ծայրագավառի և ի վերջո Ռուսաստանից խլել Կասպիականի առափնյա շրջանները²¹: Ռուսաստանն, իր հերթին, նույնպես չէր հրաժարվում բարենպաստ պայմանների առկայության դեպքում չեղյալ

21 ՌԱՔԱ, ֆ. ՌՉՊ, Կ. 4, Բ. 386:

հայտարարել 1724 թ. պայմանագիրը և իր զորքերը շարժել դեպի Հայաստան ու Վրաստան:

Այս մտադրությունից ելնելով էր, որ Ռուսաստանը թեպետ բացահայտորեն չէր միջամտում Անդրկովկասի ժողովուրդների հակաթուրքական պայքարին, բայց այլևայլ միջոցներով կապ էր պահպանում պայքարող ուժերի հետ, հուսադրում նրանց մոտ ժամանակներում օգնության դալու պատրաստակամությունը և հորդորում շարունակել պայքարը:

Առաջացած պայմաններից ելնելով՝ ռուսական դիվանագիտությունը մեծ ջանքեր էր գործադրում համոզելու շահ թահմաղին, որպեսզի նա ճանաչի ինչպես 1724 թ. ռուս-թուրքական, այնպես էլ 1723 թ. ռուս-պարսկական պայմանագրերը, մի բան, որ կարող էր թուրքական առաջխաղացումների դեմ օրինական արգելք ծառայել: Ըստ էության, այդ խնդրի իրականացմանն էին հետամուտ լինելու ոչ միայն Սիմեոն Ավրամովը, որ 1723 թ. ի վեր դեգերում էր մշտական նստավայր չունեցող շահ թահմաղի արքունիքի հետ, այլև 1726 թ. Պարսկաստան ուղարկված գեներալ Վ. Դոլգորուկովը և վրաց գահազուրկ թագավոր Վախթանգ 6-րդը: Վերջինիս մերձավոր պալատականներից էր Դ. Նազարովը, հայազգի իշխանը, որը նույնպես գործուն մասնակցություն է ունենում շահ թահմաղի հետ վարվող բանակցություններին: Սակայն ինչպես վկայում են աղբյուրները, ռուսական դիվանագիտության՝ այդ ուղղությամբ գործադրած ջանքերը ցանկալի արդյունքներ չտվին. ոչ Ս. Ավրամովին, ոչ էլ Վախթանգին և իշխան Վ. Դոլգորուկովին չհաջողվեց ստանալ շահ թահմաղի համաձայնությունը:

XVIII դ. 20-ական թվականների մանավանդ երկրորդ կեսին Մերձավոր Արևելքի նկատմամբ ռուսական պետության քաղաքականության բացահայտման և ճիշտ գնահատման հարցի վրա լույս է սփռում 1726 թ. մարտի 28-ին գերագույն գաղտնի խորհրդի «պարսկական գործերի» մասին ընդունած որոշումը: Որոշման հեղինակները գտնում էին, որ Ռուսաստանի կողմից դրավժած պարսկական շրջանները սլահելը ոչ միայն խիստ դժվար է, այլև գրեթե անհնարին մեծ ծախսերի, ծանր կլիմայական պայմանների²², զորքի մշտական համալրումների պահանջի և այլ պատճառներով: Գերագույն գաղտնի խորհուրդը նպատակահարմար էր գտնում կամաց-կամաց դուրս գալ պարսկական այդ վայրերից, բայց այնպես, որ թուրքերը այդ վայրերում չհիմնավորվեն:

Գերագույն գաղտնի խորհուրդը որոշում է.

1. Շուտափույթ կարգով շահ Թահմազին հակել Ռուսաստանի կողմը.

2. Այդ նպատակով վրաց թագավոր Վախթանգին ուղարկել Գիլան.

3. Շահ Թահմազին տեղյակ պահելու համար, որպես ի գիտություն Վախթանգին հայտնել, որ նորին կայսերական մեծությունը հաստատապես մտադիր է ճանաչելու Թահմազին իբրև պարսական միապետ և փրկելու քրիստոնյա ժողովուրդներին, որի համար նորին մեծությունը այդ ուղղությամբ

²² 1727 թ. հունվարի մեկից մինչև հուլիսի մեկը Գիլանում հիվանդություններից մահացել էին 1559 զինվոր, իսկ կուր գետի շրջակայքում գանձող ռուսական երեք զնդից 1726 թ. հոկտեմբերի մեկից մինչև 1727 թ. սեպտեմբերի մեկը մահացել էին 1804 մարդ (ՌԱՔԱ, ֆ. ՌՀՊ, դ. 8, թ. 35ր):

իրոք նախապատրաստություններ է կատարում և անհրաժեշտ միջոցներ ձեռնարկում:

Որոշման 5-րդ կետով Վախթանգ 6-րդին հանձնարարվում էր բացատրել շահին, որ թուրքերի հետ 1724 թ. պայմանագիր կնքելու նպատակն էր թուրքերին ետ պահել հետագա առաջխաղացումից և ժամանակ տալ շահին էշրեֆին գահինկեց անելու և աստիճանաբար իր ողջ թագավորությունը վերստին ձեռք բերելու համար:

Թուրքական հետագա առաջխաղացումները կանխելու հակաթուրքական ճակատի ստեղծման համար Վախթանգ 6-րդին հանձնարարվում էր նույնիսկ շահին զիջել ոչ միայն Մաղանդարանը և Աստրաբադը, այլև Գիլանը, առժամանակ այնտեղից (Գիլանից) ռուսական զորքերը դուրս չբերելու պայմանով: Հիշյալ որոշման համաձայն Վախթանգը պետք է կապ հաստատեր նաև հայկական սղնախների հետ և նրանց ներշնչեր ռուսական զորքերի մոտալուտ օգնության հույսով:

Սակայն հենց որ թուրքական կողմը 1724 թ. պայմանագիրը իրականացնելու ձգտում էր ցուցաբերում, ռուսական կառավարութունը հրաժարվում էր իր վերոհիշյալ մտադրությունից: Այսպես, օրինակ, երբ թուրքերը էշրեֆից և հայկական սղնախներից կրած պարտությունից հետո պատրաստակամություն են հայտնում 1724 թ. պայմանագրի համաձայն սահմանադատում անցկացնել, ռուսական հրամանատարությունը արգելում է Վախթանգ 6-րդին կապի մեջ մտնելու սղնախների հետ, նշելով միաժամանակ, որ անօգուտ են նաև շահի հետ վարվող բանակցությունները²³:

23 ՌԱՔԱ, ֆ. ՌՀՊ, գ. 9, թ. 42ա—42բ:

Եթե 1726 թ. առաջին կեսին դեռևս կարելի էր սպասել, որ թուրքերն իրենց առաջընթացով կարող են ներթափանցել նաև ռուսների օկուպացրած Կասպիականի ափերը և զրա՛նով իսկ բորբոքել թուրք-ռուսական պատերազմ, ապա նույն թվականի վերջերին և 1727 թ. սկզբներին զրու՛թյունը բոլորովին այլ էր, թուրքերը ծանր պարտություններ էին կրել Էշրեֆիյ, որի հետևանքով փոխվել էր նրանց վարքագիծը սահմանազատման խնդրում: Դրան համապատասխան փոխվել էր նաև հայերի և վրացիների հետ անմիջական կոնտակտի մեջ մշտնելու ռուսական կառավարության մտադրությունը:

1726—1727 թթ. ընթացքում բարենպաստ պայմաններ էին ստեղծվել թուրքական զորքերին Պարսկաստանի և Անդրկովկասի այն շրջաններից դուրս քշելու համար, որոնք նրանք գրավել էին 1723—1726 թթ.: Այդ տարիներին վերաբերող բազմաթիվ փաստաթղթեր վկայում են թուրքական ուժերի նվազման, նրանց կրած պարտությունների մասին: Հենց այս կոնկրետ պայմանները նկատի ունենալով, գեներալ-ֆելդմարշալ Վ. Դոլգորուկովը առաջարկում է ռուսական կառավարությանը ընդառաջել հայերի և անդրկովկասյան մյուս ժողովուրդների բուռն ցանկությանը և ռուսական զորքերը միավորելով աեղական ժողովուրդների ղինված ուժերի հետ՝ շարժվել թուրքերի դեմ: «Ինչպես քրիստոնյաները, այնպես էլ մահմեդականները, բոլորը պատրաստ են ընդդեմ նրանց (թուրքերի—Վ. Մ.), միայն խնդրում են, որ մեղանից իրենց հույս լինի»²⁴,—գրում էր հիշյալ գեներալ Վ. Դոլգորուկովը իր 1727 թ. փետրվարի 22-ի զեկուցագրում:

²⁴ ՀԱԿՊԱ, ֆ. 9, դ. 85, թ. 410—411:

Սղնախներում պայքարող հայերը տեղյակ էին, որ ռուսական կառավարությունը մտադիր է օգնական զորք ուղարկել, դրա համար էլ 1726—1727 թթ. նրանք ռուսական հրամանատարությունը հայտնում էին այն պատրաստությունների մասին, որ սղնախցիները տեսնում էին ռուսական զորքին դիմավորելու համար: Չնայած ծանր պայմաններին՝ սղնախներում փոխադրական միջոցների, սննդամթերքի, հացի և անասնակերի զգալի սպառար էր կուտակված ռուսական զորքի համար:

1726 թ. մարտի 17-ին սղնախներից ռուսական հրամանատարության հղած նամակում Ավանը, Սարգիսը և մյուս յուրբաշխները նշելով, թե ինչպիսի անհամբերությամբ են բռնորդ սպասում ռուսական զորքի գալստյանը, միաժամանակ շեշտում էին, որ կառավարությունը պարենի մասին կարող է անհոգ լինել, սրբան ի վիճակի է, թող այնքան շատ զորք ուղարկի²⁵: Սակայն, ինչպես նշվեց, փոխվել էր իրադրությունը, և ռուսական կառավարությունը նորից խուսափում էր Թուրքիայի հետ ղինված պայքարի մեջ մտնելուց: Գինեբալ վ. Դոլգորուկովի 1727 թ. հունվարի 14-ին առաջ քաշած այն հարցադրմանը, թե ժամանակը հարմար է թուրքերին Պարսկաստանից և Անգրեկովկասից դուրս քշելու համար, կառավարությունը տվել է մի ընդարձակ պատասխան: Հանգամանորեն վերլուծելով Եվրոպայում 1726—1727 թթ. գոյություն ունեցող միջադրային դրությունը, ռուսական կառավարությունը այդ պատասխանում նշում էր, թե ինչու առաջժմ հնա-

25 ՌԱՔԱ, ֆ. ՌՀՊ, գ. 7, թթ. 212, 292—293:

բաւոր չէ թուրքերի դեմ ռազմական գործողություններ սկըսել, թեկուզ այդ բանի համար իրավիճակը Պարսկաստանում և Անդրկովկասում նպաստավոր է: Գերագույն գաղտնի խորհուրդը ընդգծում էր հետևյալ կարևոր հանգամանքները, որոնք թեկադրում էին ավելի զգույշ և շրջահայաց քաղաքականություն վարելու թուրքիայի նկատմամբ:

Գերագույն գաղտնի խորհուրդը նշում էր, որ Պարսկաստանում թուրքական ուժերի ներկայիս նվազման դեպքում խիստ հարմար կլիներ նբանց դեմ հայերի հետ միավորվելով գործել, եթե իրադրությունը և գործերի արդի վիճակը եւրոպայում թույլատրեին Օսմանյան կայսրության դեմ պատերազմ սկսել: Սակայն եւրոպայում տիրող իրադրությունը թույլ չէր տալիս ռուսական կառավարությանը դիմելու այդ համարձակ քայլին:

1726 թ. փետրվարին Ռուսաստանը Ավստրիայի հետ կընքել էր փոխօգնության դաշինք: Սակայն Ավստրիան դաշինքով նախատեսված օգնությունը պիտի ցույց տար միայն այն դեպքում, երբ Ռուսաստանը հարձակման կենթարկվեր որևէ ալլ պետության կողմից:

Հետևաբար, եթե ռուսները միավորվելով հայերի հետ թուրքերի դեմ հարձակման անցնեին և ծագեր ռուս-թուրքական պատերազմ, այդ դեպքում Ավստրիան չէր օգնի Ռուսաստանին: Սակայն այդ չէր միակ խոչընդոտող պատճառը: Գլխավորը Անգլիայի նախաձեռնությամբ 1725 թ. կազմված այսպես կոչված հանուրկայան դաշինքի առկայությունն էր: Մի դաշինք, որ կնքվել էր Ֆրանսիայի, Անգլիայի միջև ուղղված Ավստրիայի, ինչպես և Ռուսաստանի դեմ: Եռանդուն

գործունեություն էր ծավալել Անգլիան նաև Շվեդիայում, որի հետ թեև Ռուսաստանը պաշտպանական դաշն ունեւր կնքած, բայց և այնպէս լրիւլ ապահով լինել չէր կարող նաև Շվեդիայի կողմից: Այնուհետև, հիշյալ պատասխանում նշվում էր, որ անգլիական ռազմանավերը դանիականի հետ միասին Բալթիական ծովում՝ Ռեւել նավահանգստից ոչ հեռու, մաներներ էին կատարում:

Նվրոպայում դրությունը սրված էր այն աստիճան, որ բացառված չէր պատերազմը. մի կողմից Անգլիայի և Ֆրանսիայի, մյուս կողմից՝ Իսպանիայի և Ավստրիայի միջև: Իսկ վերջինիս, համաձայն փոխօգնության պայմանագրի, Ռուսաստանը պետք է օժանդակեր զինված ուժով: Ահա այս իրադրությունը Ռուսաստանին ստիպում էր խուսափել ավելի ակտիւ գործողություններից Պարսկաստանում և Անդրկովկասում:

Ճիշտ է, Պետրոս 1-ինը իր 1722 թ. հուլագրով խոստացել էր Կասպիականի ափերին ամրանալուց հետո, անգամ Թուրքիայի դեմ պատերազմ սկսելու գնով, օգնության գալ հայերին և վրացիներին, սակայն վերը շարադրված պայմանները նկատի ունենալով ռուսական կառավարությունը չէր դիմում այդ քայլին: Օգնական զորք ուղարկելու վերաբերյալ հայերի և վրացիների բաւում դիմումներին միշտ միեւնույն պատասխանն էր տրվում, թե պետք է շարունակել պայքարը թուրքերի դեմ, միաժամանակ սպասելով ավելի բարենպաստ պայմանների, երբ իրոք Ռուսաստանը հնարաւոր կգտնի այդչափ բաղձալի ռազմական օգնություն ցույց տալ թուրք-պարսկական ստրկությունից ձերբազատվել տենչացող, թուրք նվաճողների

դեմ անհավասար պայքար մղող անդրկովկասյան ժողովուրդներին:

Բայց օգնական զորքը ոչ միայն չուղարկվեց, այլև ռուսական կառավարությունը Կասպիականի ավերում գտնվող ռուսական զորքի գլխավոր հրամանատար Վ. Դոլգորուկովին հանձնարարում էր հնարավորության դեպքում սղնախների զորքի մի մասն ընդունել ծառայության և օգտագործել տեղում հղած կարիքներին համապատասխան²⁶: Սակայն այս հանձնարարականի դեմ իրավացիորեն առարկեց գեներալ-ֆելդմարշալ Դոլգորուկովը, գտնելով, որ այդ ոչ հնարավոր է և ոչ էլ նպատակահարմար այն պատճառով, որ հայերի դեմ կանգնած է մի այնպիսի վտանգավոր և ուժեղ թշնամի, որպիսին թուրքական զորքն է՝ Սարի Մուստաֆա փաշայի հրամանատարությունում²⁷:

Հայերին հուսախաբ չանելու և վերջնականապես իրենցից չվանելու նպատակով Վ. Դոլգորուկովը առաջարկում էր շարունակել նրանց հուսադրել, նշել թուրքերի օրավուր ուժասպառ լինելը, ինչպես և Կուր գետի մոտ ամրոց կառուցելու հանգամանքը, ամրոց, որի շնորհիվ պիտի հեշտանար հայերի հետ հաղորդակցությունը: Դոլգորուկովը գիտակցում էր, որ հայերից պետք է թաքուն պահել Թուրքիայի հետ կնքված պայմանագրի պատճառով նրանց օգնություն ցույց տալու անկարելիությունը և առաջարկում էր այդ մասին սղնախներին ոչինչ չհայտնել:

²⁶ ՌԱՔԱ, ֆ. ՌՀՊ, դ. 6, թ. 19բ:

²⁷ ՌԱՔԱ, ֆ. ՌՀՊ, դ. 8, թ. 30ա—30բ:

XVIII դ. 20-ական թվականների վերջին արդեն ռուսական կառավարող շրջանները, ելնելով Ռուսաստանի ներքին և արտաքին շահերից, պատրաստ էին Պարսկաստանին վերադարձնելու իրենց կողմից օկուպացրած շրջանները, միայն նախապես համոզված լինելով, որ այդ շրջանները չեն դառնալ թուրքական կալսրության մի մասը:

Վերը շարադրածից պարզ է դառնում, որ այդ ժամանակաշրջանում Ռուսաստանը նպատակահարմար չէր գտնում հայ-վրացական ազատագրական ուժերին անհրաժեշտ ռազմական օգնություն ցույց տալ, սակայն չէր էլ ուզում այդ մասին բացիբաց հայտնել շարժման ղեկավարներին, հուսալով, թե դույն միջազգային դրության մեջ բարենպաստ փոփոխությունները Ռուսաստանին ավելի եռանդուն գործողությունների հնարավորություն կընձեռեն: Ռուսական կառավարող շրջանները շարունակում էին հուսադրումների և խոստումների իրենց քաղաքականությունը հայ-վրացական ազատագրական շարժման նկատմամբ, նպատակ ունենալով առաջին հերթին տեղի ուժերը օգտագործելու թուրքերի դեմ, որպեսզի վերջիններս ոչ մի պայմանով հնարավորություն չունենան ամրանալու Կասպիականի ափերին և այնտեղից վտանգելու ռուսական սահմանները և ռուսական արևելյան առևտուրը: Այս ամենի հետևանքով Անդրկովկասի ժողովուրդների ազատագրական պայքարը չհասավ իր նպատակին: Եվ ուժասպառ Պարսկաստանի փոխարեն առժամանակ Արևելյան Անդրկովկասը տիրելու եկավ ավելի գիշատիչ ու հզոր Թուրքիան:

Անդրկովկասի բախտակից ժողովուրդները ևս մեկ հարյուրամյակ մնացին թուրք-պարսկական բռնապետական լծի

տակ, մինչև որ հղորացած Ռուսաստանը կարողացավ տեղի
ժողովուրդների աջակցութեամբ տիրել Անդրկովկասին: Ռու-
սական տիրապետութեան հաստատումը Անդրկովկասում ան-
շուշտ առաջադիմական քայլ էր, այն տեղի ժողովուրդներին
բերեց ազգային ինքնապահպանման ու ղարգացման համե-
մատաբար նպաստավոր պայմաններ:

3 Ա Ն Կ

ԱՂՐՅՈՒՐՆԵՐԻ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ

Ա. Զտպագրված աղբյուրներ

Արխիվային ֆոնդեր

Центральный государственный архив древних актов.

Фонд Сношения России с Арменией, дела 1700—1720 гг.

Фонд Сношения России с Грузией, дела 1700—1711 гг.

Фонд Кабинет Петра Первого I и II отд. книги 20, 54, 59, 63, 67, 98.

Фонд Сношения России с Персией, дела 1700—1720 гг.

Архив Внешней политики России.

Фонд Сношения России с Арменией, дела 1720—1740 гг.

Фонд Сношения России с Грузией, дела 1720—1735 гг.

Фонд Сношения России с Турцией, дела 1720—1735 гг.

Фонд Сношения России с Персией, дела 1720—1735 гг.

Центральный государственный Военно-исторический архив.

Фонд 2, опись 1/3, Сб. 97, дело 1.

Բ. Հրատարակված աղբյուրներ

ա) Հայերեն

Արքանամ Երևանցի, Պատմութիւն պատերազմացն 1721—1736 թթ., Երևան,
1938:

Արքանամ կարողիկոս Կրետացի, Պատմութիւն անցիցն իւրոց և Նատիր շահին պարսից, Վաղարշապատ, 1870:

Գիվան Հայոց պատմութեան, գիրք Ը, Ժ, ԺԱ, Թիֆլիս, 1908—1912 թթ.: Նսայի կարողիկոս Հասան Զալալեանց, Պատմութիւն Համառօտ Աղուանից Երկրի, Երուսաղեմ, 1888:

Զաֆարիա Ագուլեցի, Զաքարիա Ագուլեցու Օրագրութիւնը, Երևան, 1933: Ժամանակագրական, հրատ. Գ. Սրվանձտյանի, «Մանանայ...» Կ. Պոլիս, 1876:

Ժամանակագրութիւն Պետրոս ղի Սարգիս Գիլանենցի, «Կոռնկ Հայոց աշխարհի» ամսագիր, Թիֆլիս, 1863:

Խաչատուր արեղա Զուղայեցի, Պատմութիւն պարսից, Վաղարշապատ, 1905:

Հակոբ Զուղայեցի, Մի գրութիւն ուստ արքունիքին, «Արարատ» ամսագիր, 1915:

Հայոց նոր վիճաներ, հրատ. Հ. Մանանդյանի և Հ. Աճառյանի, Վաղարշապատ, 1903:

Նյութեր հայ ժողովրդի պատմութեան, գիրք երրորդ, Մանր ժամանակագրութիւններ XIII—XVIII դդ., կազմեց Վ. Հակոբյան, Երևան, 1951: Նյութեր հայ մեկրութեան մասին, պրակ Ա, «Դիզակի մեկրութիւնը», Վաղարշապատ, 1913, պրակ Բ, «Դօփեանք և Մեկր-Շահնազարեանց», Էջմիածին, 1914:

Նյութեր Դավիթ-Բեկի պատմութեան վերաբերյալ, «Արարատ» ամսագիր, 1905:

Նոր փաստաթղթեր Դավիթ-Բեկի մասին, հրատ. Ա. Աբրահամյանի և Գ. Գարրիելյանի, «Սովետական զրականութիւն» ամսագիր, Երևան, 1942: Շանուբեան Ս., Ընտիր պատմութիւն Դավիթ-Բէգին և պատերազմացն հայոց Խափանու որք եղեն ընդդեմ Թիւրքաց ի մերում ժամանակի, այն է յամի տեառն 1722 և Հայոց 1171..., Վաղարշապատ, 1871:

Ա. Սաֆրաստյան, Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի և հայերի, Անդր-կովկասի մյուս ժողովուրդների մասին, Երևան, 1961:

Վավերագրեր հայ-պարսկական հարաբերութիւնների մասին, հրատ. Հ. Աճառյանի, Երևան, 1927:

Վիմական տարեգիր, կազմեց Կ. Կոստանյան, Ս. Պետերբուրգ, 1913:

Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հրատ. Լ. Մելիքսեթ-Քեկի, հ. 2, Երևան, 1936:

Յուզակ հայերէն ձեռագրաց Վասսուրականի, կաղմեց Ե. Լալայան, պրակ 1, Թիֆլիս, 1915:

Յուզակ ժողովածուաց Դադեան Խաչիկ վարդապետի, մասն Բ (1878—1898) կաղմեց Յ. Թովհեան, Վաղարշապատ, 1900:

բ) *ստաներեն*

Адам Олеарий. Описание путешествия в Московию и через Московию в Персию и обратно. СПб, 1906.

Արությունյան Ս. Կ., Թեր-Աვაકիմովա Ս. Ա., Ակոպյան Վ. Ա. Армяно-русские отношения в первой трети XVIII в., Сборник документов под редакцией академика А. Г. Иоаннисяна, т. II, ч. I—II, Ереван, 1965, 1967.

Бель Д. Белевы путешествия через Россию в разные азиатские земли; а именно: в Испагань, в Пекин, в Дербент и Константинополь, Перевод с французского М. Попова, ч. I—III, СПб., 1776.

Переписка на иностранных языках грузинских царей с российскими государями от 1639 по 1770 г., СПб, 1861.

Петрос ди Саркис Гиланец. Дневник осады Исфагана афганцами, веденный Петросом ди Саргис Гиланец в 1722—1723 гг. СПб., 1870.

Полное собрание законов Российской империи с 1649 г. Т. I—X, СПб., 1830.

Собрание актов, относящихся к обозрению истории армянского народа, ч. I, II, III, М., 1833—1838.

Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, выпуск XXIX, 1901.

Соймонов Ф. И. Описание Каспийского моря и чиненных на оном российских завоеваний, СПб, 1763.

«Сочинения и переводы к пользе и увеселению служащие», СПб., 1760.

Стрейс Я. Я. Три путешествия достопамятных и исполненных многих превратностей путешествия по Италии, Греции, Лифляндии, Московии, Татарии, Мидии, Персии... различным другим странам, М., 1935.

Хачатрян А. Н. Армянское войско в XVIII веке; Из истории армяно-русского военного содружества (исследования и документы).

Цагарели А. Сношения России с Кавказом в XVI—XVIII столетиях, СПб, 1891.

Эзов Г. А. Сношения Петра Великого с армянским народом, СПб, 1898.

գ) վրացիներն

ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, თბილისი, 1941.

ვახუშტი, ცხოვრება ქართლისა, ქართლის ცხოვრება, თბილისი, 1854.

ჩხეიძე სეზნია, ცხოვრება მეფეთა, ქართლის ცხოვრება, წიგნი II, თბილისი, 1854.

դ) գերմანներն

Hanway I. Zuverlässige Beschreibung seiner Reisen von London, durch Russland und Persien und wieder Zurück durch Russland, Deutschland und Holland. (Թարգմանութիւն անգլերէնից) Hamburg und Leipzig, 1754.

Hanway I. Beschreibung der neuesten Reichsveränderung in Persien, II Teil Hamburg und Leipzig, 1754 (Թարգմանութիւն անգլերէնից)։

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

ա) հայերն

Աբրահամյան Ա., Մի էջ Անգրիկոկլասի ժողովուրդների և հայ-ուսական հարաբերությունների պատմությունից, Երևան, 1953։

Աբրահամյան Ա., Նոր վավերագրեր Պետրոս Մեծի ժամանակաշրջանի հայ-
ուսական բարեկամական հարաբերությունների, «Էջմիածին» ամսագիր,
փետրվար-մարտ, 1946:

Աբրահամյան Ա., Նոր վավերագիր Դավիթ-Բեկի ու նրա զլխավորած ազա-
տագրական շարժման մասին, Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ «Տեղեկագիր» հասարա-
կական գիտությունների, 1951, № 8:

Ալիշան Ղ., Սիւնիք կամ Սիսական, Վենետիկ, 1893:

Ալիշան Ղ., Այրարատ, Վենետիկ, 1880:

Ալվազովսկի Գ. Վ., Պատմութիւն Օսմանեան պետութեան, Վենետիկ, 1841:

Բարխուդարյան Մ., Արցախ, Բագու, 1895:

Բարխուդարյան Մ., Պատմութիւն Աղուանից, հ. Բ, Թիֆլիս, 1907:

Դեղամյան Ն., Հայերի ազատագրական շարժումները XVIII—XIX դդ., Բա-
գու, 1915:

Լալայան Ն., Զանգեզուրի գավառ, «Ազգագրական հանդէս», 1904, № 12:

Լալայան Ն., Սիսիան, «Ազգագրական հանդէս», 1898, № 1:

Լալայան Ն., Գանձակի գավառ, «Ազգագրական հանդէս» 1898, № 2:

Լալայան Ն., Վարանդա, Թիֆլիս, 1898:

Լեո, Հայկական տպարարություն, Թիֆլիս, 1902:

Լեո, Հայոց պատմություն, հ. 3, Երևան, 1946:

Կնյազյան Հ. Ա., Ազատագրական պայքարը Դավիթ-Բեկի զլխավորությամբ,
Երևան, 1963:

Հաբուրյունյան Հ. Հ., Իսրայիլ Օրի, Երևան, 1945:

Հովհաննիսյան Ա. Գ., Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության,
հ. 2, Երևան, 1959:

Հուսյան Մ., Դավիթ-Բեկ, Երևան, 1943:

Մանուկյան Ռ., Հայ-ուսական հարաբերությունները Պետրոս Մեծի ժամա-
նակ, Երևան, 1947 (ձեռագիր):

Միրզոյան Ա., Հայ ազատագրական շարժումները Սյունիքում 1722—1730
թթ., Երևան, 1950:

Միրզոյան Ա., Մխիթար-բեկի կողմից ուսական կառավարությանն ուղղված
ուղերձի շուրջը, Հայկ. ՍՍՌ ԳԱ «Տեղեկագիր», 1952, № 8:

Նեոսիսյան Մ. Գ., Դավիթ-Բեկի շարժման արձագանքները Վասպուրական-

նում և հարեան դավառներում, ՍՍՌ ԳԱ Հայկական ֆիլիալի «Տեղեկագիր»
1941, № 5—6, 10—11:

Ոսկանյան Վ. Կ., Հայ-ուսական տնտեսական հարաբերությունները XVIII
դարում (գիտելագիտական հետազոտություններ):

Ոսկանյան Վ. Կ., Հայ-ուսական հարաբերությունները XVII դարում, Հայկ.
ՍՍՌ ԳԱ «Տեղեկագիր», 1948, № 1:

Ոսկանյան Վ. Կ., Ի. Օրու կողմից Պետրոս 1-ինին ներկայացված նորահայտ
քարտեզը, ԳԱ «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1961, № 3—4:

Ոսկանյան Վ. Կ., Մարտիրոսյան Վ. Մ., Նոր վավերագիր 1720-ական թվա-
կանների հայ աղատադրական շարժման վերաբերյալ, ԳԱ «Պատմա-բու-
նասիրական հանդես», 1962, № 4:

Ոսկանյան Վ. Կ., Դիլոյան Վ. Ա., Ռուսաստանի քաղաքականությունը Ան-
դրրկովկասում XVIII դարի 20-ական թվականներին (նոր վավերագրեր),
ԳԱ «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1964, № 2:

Չամչյան, Պատմություն Հայոց, հ. Գ, Վենետիկ, 1786:

Պողոսյան Ս., Հայոց պատմություն, Երևան, 1941:

Սմբատյանց Մեսրոպ Եպ., Ջաբարիա նկարչի ձեռագիրը և Դավիթ-Բեկի մա-
սին հիշատակարանը, «Բանբեր» Հայաստանի դիտական ինստիտուտի,
1921—1922 թթ.:

բ) ռուսերեն

Арутюнян П. Т. Борьба армянского и азербайджанского народов за
присоединение к России в 20-х годах XVIII века, «Ученые запис-
ки Института востоковедения АН СССР», т. III, 1951.

Арутюнян П. Т. Освободительное движение армянского народа в
первой четверти XVIII века. Ереван, 1954.

Ашрафян К. Падение державы Сефевидов (1502—1722). Сборник
«Очерки по новой истории стран Среднего Востока», М., 1951.

Бартольд В. В. Место прикаспийских областей в истории мусульман-
ского мира, Баку, 1925.

Белокуров С. А. Сношения России с Кавказом. Т. I, М., 1889.

Бутков П. Г. Материалы для новой истории Кавказа с 1722 по
1803 г. Ч. I—III, СПб., 1869 г. «Вопросы истории», № 4, 1952.

- Восканян В. К. Ново-торговый устав и договор с армянской компанией в 1667 г. «Известия АН Арм. ССР», № 6, 1947.
- Глинка С. Обзорение истории армянского народа. Ч. II, М., 1833.
- Заозерская Е. И. Мануфактуры при Петре Первом. М.—Л., 1947.
- Зевакин Е. Персидский вопрос в русско-европейских отношениях в XVII веке. «Исторические записки», 1940.
- Записки графа Бассевича «Русский архив», № 8, 1865.
- Иванов М. С. Очерк истории Ирана, М., 1952.
- Иоселиани П. Исторический взгляд на состояние Грузии под властью царей—магометан. Тифлис, 1849.
- История армянского народа (учебник), ч. I, Ереван, 1951.
- Карл Маркс, Фридрих Энгельс. Сочинения, Т. IV, XVI, часть 2.
- Лалаян А. К оценке деятельности Исраела Ори и Минаса вардапета. «Известия АН Арм. ССР», 1955, № 1.
- Лысцов В. П. Персидский поход Петра Первого. М., 1951.
- Мельгунов П. И. Очерки по истории русской торговли IX—XVII вв., М., 1905.
- Мельгунов П. И. Поход Петра Великого в Персию. «Русский Вестник», 1874.
- Меликсет-бек Л. М. К биографии сподвижников Исраела Ори—Минаса вардапета, «Известия АН Арм. ССР», № 1.
- Пайчадзе Г. Г. Русско-грузинские отношения в 1725—1735 гг., Тбилиси, 1965.
- Петрушевский И. П. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI начале XIX вв. Л., 1949.
- Полиевктов М. Экономические и политические разведки Московского государства XVII в. на Кавказе, СПб., 1932.
- Полиевктов М. К истории прикаспийского вопроса, Тифлис, 1934.
- Полиевктов М. Европейские путешественники XIII—XVIII вв. по Кавказу. Тифлис, 1935 г.
- Романовский В. Вахтанг VI—и Петр Великий, «Кавказский вестник» 1905 г. № 2.
- Соловьев С. История Росс. и, т. 18, 19. М., 1878 г.

Соловьев С. Петр Великий на Каспийском море. «Вестник Европы», 1868, март-апрель.

Татишвили Вл. Грузины в Москве. Тбилиси, 1950 г.

Тер-Аветисян С. В. Город Джуга. Тифлис, 1937 г.

Чулков М. Историческое описание Российской коммерции. М., 1785 г. т. II, кн. 2.

Хаханов А. Из истории сношений Грузии с Россией в XVIII в., Царь Вахтанг и император Петр Великий. «Журнал Министерства Народного просвещения», май, 1899 г. «Чтения в обществе истории и древностей российских», М., 1868, кн. III.

4) ქრთხერს

ბერძენიშვილი ნ. რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობის ისტორიიდან XVI—XVII საუკუნეთა მოგზაზე.

ბერძენიშვილი ნ. XVIII საუკუნის საქართველოს ისტორიიდან. „მასალები საქართველოს და კავკასიის ისტორიისათვის“, ნაკვეთი I, თბილისი, 1944.

გაბაშვილი ვ., ქართული დიპლომატიის ისტორიიდან, „მასალები საქართველოს და კავკასიის ისტორიისათვის“, ნაკვეთი 31, თბილისი, 1954.

დონდუა ვ. გაბტაგ მე-ნ-ის დროინდელ საქართველოს პოლიტიკური ისტორიიდან (1712—1745). (მიმომხილველი“, ტ. III, თბილისი, 1953.

პაიჭაძე გ. რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობის ისტორიისათვის, თბილისი, 1960.

სურგულაძე ივ. საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიისათვის, თბილისი, 1952.

ჯავახიშვილი ივ. დამოკიდებულობა რუსეთსა და საქართველოს შორის მე 18-ე საუკუნეში, თბილისი, 1919.

4) ანდერსონსა და ჰერმანსონს

Cook John, Voyages and Travels through the Russian Empire, Tartary and Part of the Kingdom of Persia, vol. II, Edinburgh, 1778.

Lang D. M. Georgia and the Fall of the Safavi Dynasty, „Bulletin of the School of Oriental and African studies“. University of London, vol. XIV, Part 3, 1952.

Shay M. Z. The Ottoman Empire from 1720 to 1734. Urbana, 1944

Hammer J. Geschichte des Osmanischen Reiches, 2-te verbesserte Ausgabe, Pesth, 1834—1836.

Բ Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

Առաջաբան	5
Գլուխ I Դրույթունը արևելյան Անդրկովկասում XVIII դարի առաջին քառորդում	9
Գլուխ II Ռուս-վրաց-նալկական ռազմա-ֆաղափական դաշինքի ստեղծումը 1721—1724 թվականներին	32
Գլուխ III Հայ և վրաց ժողովուրդների համագործակցությունը ազա- տագրական պայքարում	108
Գլուխ IV Արևելյան Անդրկովկասը Ռուսաստանի արտաքին ֆաղափա- կան պլաններում 1722—1730 թթ.	180
Յանկ Աղբյուրների և դրականության	209

ՎԱՀՐԱՄ ՄՈՒՇԵՂԻ ՄԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆ
ВАГРАМ МУШЕГОВИЧ МАРТИРОСЯН

ՀԱՅ ԵՎ ՎՐԱՅ ԺՈՂՈՎՈՐԴՆԵՐԻ ՀԱՄԱԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ
ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐՈՒՄ
(XVIII դարի 20-ական թվականներ)

Տպագրվում է Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ
Պատմության ինստիտուտի
Գիտական խորհրդի որոշմամբ

Պատ. խմբագիր՝ Վ. Ա. ՄԻՔԱՅԵԼՅԱՆ
Հրատ. խմբագիր՝ Ս. Ա. ԱՆԱՍՏԱՍՅԱՆ
Կազմը ՅՈՒ. Ա. ԱՌԱՔԵԼՅԱՆԻ
Տեխն. խմբագիր՝ Ս. Կ. ԶԱՔԱՐՅԱՆ
Սրբագրիչ Ռ. Ս. ՄԱՆՈՒԿՅԱՆ

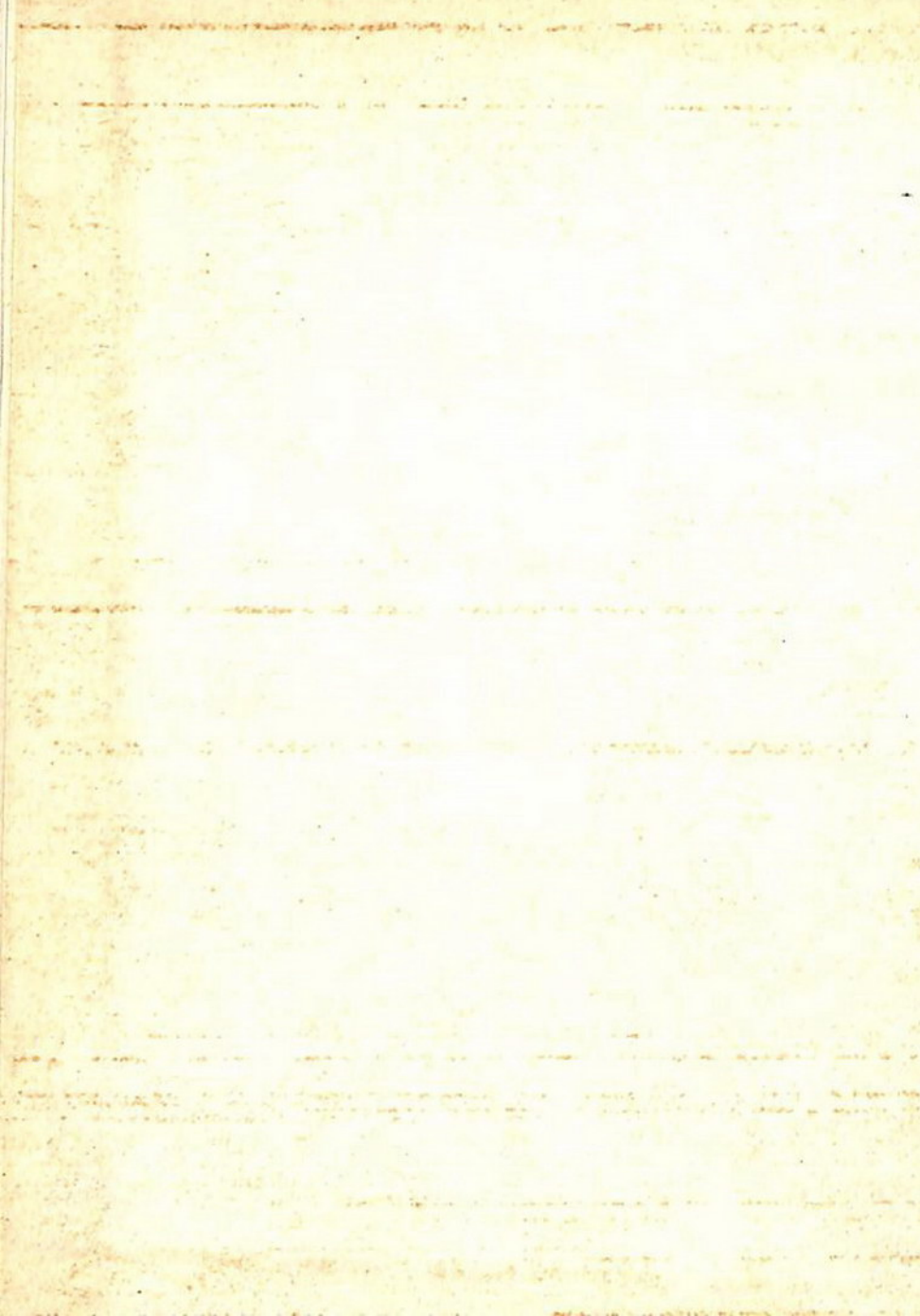
ՎՖ 03413

Պատվեր 23

Տպաքանակ 2000

ԽՀԽ 1262 Հրատ. 3318 Հանձնված է արտադրության
21/I 1971 թ.: Ստորագրված է տպագրության 5/VII 1971 թ.,
տպագր. 13,75 մամուլ, հրատ. 7,6 մամուլ, պայման. 9,63 մամուլ,
թուղթ № 1, $70 \times 1081/32$: Գինը 95 կուպ.:

Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչության տպարան,
Երևան, Բաբելյանության 24:

ԳԱԱ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

FL0049817

A $\frac{i}{11329}$